

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

Українська мова

**Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

**Київ
Видавничий дім «Освіта»
2018**

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
В75

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(наказ Міністерства освіти і науки,
молоді та спорту України від 04.01.2013 р. № 10)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експертизу здійснював Інститут української мови НАН України
Рецензент — *В. О. Балог*, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник

Експертизу здійснював Інститут педагогіки НАПН України
Рецензент — *Н. І. Яновицька*, кандидат педагогічних наук,
науковий співробітник лабораторії навчання української словесності
у школах національних меншин України та діаспори

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

- — основне правило
- — правило-підказка
- — запитання і завдання
- — вправа з ключем
- — словничок
- — вправа для виконання вдома

Ворон А. А.

В75 Українська мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів з навчанням рос. мовою / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. — 240 с.

ISBN 978-617-656-207-8.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-617-656-207-8

© А. А. Ворон, В. А. Солопенко, 2013
© Видавничий дім «Освіта», 2013

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Дорогі друзі!

Ви хочете стати освіченими, навчитися мови, яка відкриває світ пізнання, супроводжує людину все життя.

Цей підручник стане вам добрим помічником і порадником: розкриє таємниці української мови, підкаже, як правильно написати букву чи слово, як скласти речення, де поставити розділовий знак тощо.

Щоб цікавіше було вивчати правила, на початку кожного параграфу виконайте вправу-дослідження і дайте відповіді на запитання. Крім основного, стисло викладеного правила, уважно прочитайте ще й підказку. Вона допоможе краще зрозуміти матеріал. А завдання для міркування навчать вас логічно мислити.

Виконуючи вправи з ключами, розв'язуючи шаради і кросворди, ви переконаєтесь, що вивчення мови — не тільки необхідність, а й дуже цікава справа.

Зверніть увагу, що вправи для виконання вдома позначено відповідним символом.

Використовуючи матеріал до уроків розвитку зв'язного мовлення, працюючи з ілюстраціями, ви вдосконалюватимете свої вміння грамотно писати і говорити.

Після кожного розділу підручника вміщено контрольні запитання і завдання, які підготують вас до тематичної атестації. У розділі «Додаток» вміщено узагальнювальні таблиці, які зорієнтують у тому, що ви повинні вміти й знати після вивчення теми, дадуть змогу оцінити рівень власної підготовки.

Звертайтеся до словників у розділі «Додаток». Вони стануть у пригоді під час виконання багатьох вправ. Сподіваємося, вам сподобається рубрика «Наш календарик». Відомості про державні, національні та релігійні свята тут поєднано із запитаннями до вивчених тем з мови.

Успіхів і наснаги вам, дорогі п'ятикласники! Ви подолаєте всі труднощі на шляху до знань, якщо по-справжньому потоваришуєте з навчальною книгою.

Автори

1 вересня — День знань

Вчіться, діти! Мудра книжка
Скаже вам чогось багато
З того, що колись другими
І посіяно, й пожато.

Я. Щоголів

1. Значення мови в нашому житті. Українська мова — державна мова України

1. I. Прочитайте. Доберіть до тексту заголовок.

Жодна людина не може обійтися без мови. Змалечку разом з оволодінням рідною мовою дитина поринає у світ культури народу. За допомогою мови ми можемо висловити думки і почуття, слово допомагає жити, лікує, боронить, надихає.

Рідна мова — єдиний шлях до пізнання мов і культур інших народів. Вивчити іншу мову легко, якщо добре знаєш свою.

Давньогрецький філософ Сократ говорив: «Скажи щонебудь, щоб я тебе побачив». За тим, як людина вміє висловлюватися, наскільки грамотно та яскраво вона говорить, можна визначити рівень її культури й освіченості. Той, хто багато читає, вміє чітко висловити свою думку і вислухати іншого, завжди буде приємним і цікавим співрозмовником (*З журналу*).

II. Про що розповідається в тексті? Зробіть висновок, яке значення має мова в житті людини.

2. I. Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Яка його основна думка? Як ви розумієте назву вірша?

ДИВНЕ РОЗМАЇТТЯ

Друже милий, ти помітив
До краси людську любов?
Скільки є на світі квітів —
Стільки є на світі мов.

Холоди чи хмари грізні —
Розцвіли в погожі дні
Квіти різні, ранні й пізні,
Восени є й навесні —

І червоні, як троянди,
І рожеві, як піон,
І зелені, як лаванди,
І фіалкові, як сон.

Так і мови: ті, мов квіти,
Що буяють між осель,
Інші — ті, що рвуть граніти
Ломикаменем між скель.

На душі в людини свято:
Як чудово, що вони
Різні всі, що їх багато,
Квітів сонця і весни.

У барвистім розмаїтті
Мови — дивна дивина.
Порожніш було б на світі,
Зникла б навіть хоч одна.

Дуже сильна — ти помітив? —
До краси людська любов.
Скільки є на світі квітів —
Стільки є на світі мов.

Д. Білоус

II. Чому поет порівнює мови з квітами? Запишіть у два стовпчики відомі вам назви квітів і мов.

3. Прочитайте. Перекажіть текст.

Мова — духовне багатство народу. «Скільки я знаю мов, стільки разів я людина», — вчить народна мудрість. Та багатство, втілене в скарбниці мов інших народів, залишається для людини недоступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси. Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного слова, тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприймає серце красу слова (*В. Сухомлинський*).

4. Розгляньте таблицю «Наука про мову» на першому форзаці підручника. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Як називається наука про мову?
2. Які основні розділи науки про мову ви знаєте?
3. Що вивчається в кожному розділі?

5. I. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Я люблю Україну братской любовью... Люблю за песенность, величавость и мягкий юмор народного языка, которые поддерживали голос Шевченко, иронию вечного слова Гоголя. Люблю её классическую литературу, которая дала миру бессмертные имена (М. Алексеев).

брáтский — *брáтній* *юмор* — *гумор*
величавость — *величність* *бессмертный* — *невмирущий*

- II. Розгляньте репродукцію картини художника Віктора Шкуринського «Тригірський мотив». Складіть за нею невелике висловлювання на тему «Люблю Україну» (усно).

В. Шкуринський. Тригірський мотив

6. Прочитайте подані висловлювання про мову. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Любо в гаю соловейко виспівує, слухаю ніжне ляцання; чистую, щирую річ українську чую я в тім щебетанні

(А. Кримський). 2. Слово — зброя. Як усяку зброю, його треба чистити і доглядати (М. Рильський). 3. Я дуже люблю народну українську мову, звучну, барвисту й таку м'яку (Л. Толстой). 4. Прекрасне слово, але що в ньому, як не від серця йде воно? (В. Мицик). 5. Існує більш живе свідoctво про народи, ніж кості, зброя і могили: це — мова (Я. Грім).

7. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні слова.

1. Слово не ..., а глибше ранить. 2. Слово не ...: випустиш — не впіймаєш. 3. Бережи хліб на ..., а слово на відповідь. 4. Скільки мов ти знаєш — стільки разів ти 5. Красна ... своїм пір'ям, а людина своїм знанням.

Д о в і д к а: обід, стріла, людина, горобець, пташка.

8. I. Прочитайте. Що сказано про українську мову та мови національних меншин у Конституції України?

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України (Стаття 10).

II. Чому всі громадяни України повинні знати і шанувати державну мову?

9. I. Використовуючи матеріал вправ 1, 3, 8, підготуйте усну розповідь «Значення мови в нашому житті» за поданим планом.

1. Жодна людина не може обійтися без мови.
2. За допомогою мови висловлюємо думки й почуття.
3. Мова — духовне багатство народу.
4. Державна мова України.

II. Дайте письмову відповідь (3–4 речення) на запитання: «Чому мову вважають найбільшим скарбом людства?»

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

Не слід плутати поняття «мова» і «мовлення».

Мова (рос. язык) — засіб спілкування. Мовлення (рос. речь) — спілкування за допомогою мови. Мовлення —

це мова у дії, в роботі, це використання людиною мови під час спілкування.

Українська мова одна, а мовлення кожної людини, яка розмовляє українською мовою, — різне. Мовці користуються тими самими звуками, словами, типами речень. Але на мовленні позначаються вік людини, її освіта, професія, рівень культури. Тільки мовлення може бути голосним або тихим, чітким або нерозбірливим, швидким або повільним.

10. Прочитайте речення. На місці пропусків ставте слова *мова* або *мовлення*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. ... — головна ознака народу. 2. Хто мало читає, у того ... не відзначається багатством і витонченістю. 3. ... формується протягом віків, завжди відгукуючись на зміни в житті. 4. Працювати над культурою ... — першорядне завдання кожної освіченої людини. 5. ... веде тебе до нових знань і відчиняє двері до найбільших духовних скарбів людства.

11. І. Розгляньте таблицю.

Види мовленнєвої діяльності

Слухання і розуміння	Говоріння	Читання	Письмо
Уміння сприймати на слух висловлювання і розуміти його зміст	Уміння грамотно скласти власні висловлювання на певні теми з дотриманням правил спілкування	Уміння читати тексти мовчки і вголос із достатньою швидкістю і розуміти зміст прочитаного	Уміння грамотно передавати на письмі певні висловлювання, дотримуючись правил написання слів і вживання розділових знаків

Найпоширеніший вид мовленнєвої діяльності — слухання і розуміння. На ньому базується вміння самостійно скласти певні висловлювання — говоріння. Щоб збагатити словниковий запас та оволодіти новими знаннями, необхідно розвивати навички читання мовчки і вголос. Людина тоді зможе грамотно передавати на письмі певні висловлювання, коли оволодіє навичками слухання і розуміння, говоріння, читання.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. З якими видами мовленнєвої діяльності ви ознайомилися? Скільки їх?

2. Який із видів мовленнєвої діяльності є найпоширенішим?

3. Якими видами мовленнєвої діяльності необхідно оволодіти, щоб навчитися грамотно передавати певні висловлювання на письмі?

4. Для чого треба удосконалювати техніку читання?

12. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо витрачено до однієї хвилини — ви читаєте дуже добре; якщо хвилину-півтори — непогано, але могли б читати і краще; якщо більше, ніж півтори хвилини, — вам треба удосконалювати техніку читання.

Чоботаря Андерсена знав увесь Копенгаген. Та хіба могло бути інакше: нові підметки потрібні і водовозові, і королеві.

— Гансе, — часто казав він синові, — якщо ти станеш чоботарем, тебе також знатиме все місто.

Але хлопчик, замість того щоб учитися ремеслу батька, годинами просиджував біля каналів і спостерігав, як по дзеркальній поверхні води пливають відображення хмар.

— Нічого з нього путнього не вийде, — з сумом і гіркотою вирішив нарешті старий.

Минув час... Син-мрійник став улюбленцем дітлахів не тільки Копенгагена, а й усього світу. Адже він створив стільки безсмертних казок! Хто не знає історій про олов'яного солдата і танцюристку, про пригоди Дюймовочки, про Кая, відважну маленьку Герду і Снігову Королеву?

Коли чоботаря не стало, на його похорон прийшли всі мешканці вулиці. А коли помер син, Ганс Крістіан, за труною уславленого казкаря йшли король і одинадцять принців. Ось тільки взуття вони мали, кажуть, стоптане: такого чудового чоботаря, як старий Андерсен, уже не було в Копенгагені (З кн. «Навколо Парнасу»).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чим уславився батько Ганса Крістіана Андерсена?

2. Чому батько казкаря вирішив, що із сина не вийде нічого путнього?

3. Як ви розумієте кінцівку тексту?

4. Які казки Андерсена ви читали?

III. Поміркуйте, які види мовленнєвої діяльності ви використали, виконуючи попередні завдання вправи.

СПІЛКУВАННЯ

Часто можна почути: «Я розповідаю про щось цікаве, але мене ніхто не слухає». Чому так трапляється? Іноді людина не може чітко висловити думку. Щоб бути цікавим співрозмовником, потрібно прислухатись до таких порад.

- Мовлення повинне бути чітким і зрозумілим.
- Намагайтесь розширити свій запас слів.
- Читайте книги про культуру мовлення (*І. Томан*).

13. Прочитайте. Поясніть, як ви розумієте подані висловлювання.

1. Чудова думка втрачає свою цінність, коли вона погано висловлена (*Вольтер*). 2. Умієш говорити — умієш слухати. 3. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 4. Коли сам добре не знаєш, то не говори (*Нар. творчість*).

14. Подумайте і скажіть, як краще висловитися в таких ситуаціях: а) ви хочете запитати продавця, чи є в продажу загальні зошити; б) ви хочете попередити вчителя, що йдете до лікаря й запізнитесь на урок; в) ви хочете запитати провідника, коли поїзд прибуває до Львова.

15. Спишіть текст. Доповніть ряд слів, що підкреслюють шанобливе ставлення до людей.

Досконалість у володінні мовою починається з любові до слова. Треба стежити за своїм мовленням, правильно вживати слова, під час розмови дотримувати пауз, частіше звертатися до словника, до творів художньої літератури.

Вживайте більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей: «даруйте», «перепрошую», «будь ласка», «на все добре» (*З журналу*).

16. Прочитайте. Перекажіть текст.

Характерна риса людини — потреба у спілкуванні з іншими. Початком кожного випадку спілкування є привітання. Перш ніж викласти суть справи або запитання, з яким ми звертаємося до будь-кого, узвичаєно привітатися. А що таке привітання? Фактично, це добрі побажання.

Як приємно, приїжджаючи в село, де тебе не знають, переконатися, що тут живуть доброзичливі гостинні люди! А саме таке враження виникає, коли зустрічні бажають тобі доброго ранку або доброго дня і цим наче вітають твій приїзд сюди. Ти теж радо відповідаєш незнайомому малюкові, з яким зустрівся, скажімо, у ліфті. Але в усьому слід знати міру. Зустрічі на

сільській вулиці, де мало перехожих, і біля будинку в місті мають місцевий характер. А міською вулицею одночасно проходять сотні людей. Уявіть, що всі вони почали б вітатися одне з одним!.. (Н. Бабич).

17. I. Прочитайте речення. Випишіть форми привітання.

1. «Добрий день і доброго здоров'я вам у хату!» — приклавши руку до грудей, низько вклонилася Мар'яна батьку, матері й мені. 2. «Добрий ранок вам», — вклонилася Люба. 3. «І тобі вечір добрий, Одарко», — статечно відповідає тато (З тв. М. Стельмаха). 4. «Здоров, шибенику», — всміхається дід (В. Нестайко). 5. «Здоровенька була, Марусечко», — кажу їй (Марко Вовчок). 6. То в тієї, то з іншої компанії гукають: «Володько, привіт!» (О. Гончар).

II. Зробіть висновки про особливості вживання форм привітання (як з них можна використати при зустрічі з людьми старшого віку й однолітками, друзями й малознайомими людьми).

18. Розгляньте репродукцію картини художника Миколи Пимоненка. Розіграйте діалог, уявивши себе персонажами картини «У похід».

М. Пимоненко. У похід

19. I. Прочитайте текст. Дайте відповіді на подані запитання і виконайте завдання.

Перед прощанням відвідувач часто висловлює вдячність за те, що господар приділив йому належну увагу, задоволення зустріччю, просить вибачення за відібраний час: «Дякую за все», «Спасибі за корисні для мене поради!», «Ми про все домовились», «Мені у вас дуже сподобалося!», «Я дуже задо-

волений нашою розмовою», «Даруйте, що відібрав стільки часу», «На жаль, я вас дуже затримав».

Коли гість встає, господар має теж устати, провести його до дверей і там попрощатися. Гість першим подає руку. Далі — взаємні побажання, вітання родині, запрошення знову побувати в цьому домі, відповідне запрошення відвідувача.

Якщо холодно і людина прийшла у верхньому одязі, господар має допомогти гостеві вдягнутися — подати й потримати пальто. Капелюха гість бере з вішалки сам і тримає його в руках, доки не візьметься за ручку дверей і не ступить через поріг. У цей момент він може привітати господаря, піднявши вгору праву руку. Рукавички він надягає вже за межами квартири (З журналу).

1. Якими словами відвідувач висловлює вдячність господареві за приділену увагу?
2. Як повинен поводитися господар, коли відвідувач збирається йти?
3. Коли гість повинен одягнути капелюх і рукавички?
4. Розгляньте малюнок. Прокоментуйте дії хлопчиків:
а) якщо це зустріч; б) якщо це прощання.

II. Залишіть форми прощання у два стовпчики: а) ті, які слід вжити при спілкуванні з людьми старшого віку; б) ті, які вживаються при спілкуванні з друзями.

До побачення, прощай, прощавай, щасливиенько, до завтра, хай щастить, усього найкращого, до наступної зустрічі, щастить вам, бувай, на все добре, побачимось.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 2. Значущі частини слова

- 9
1. З яких значущих частин складаються слова?
 2. Яка частина слова називається коренем?
 3. Які слова називаються спільнокореневими?
 4. Для чого слугують префікс і суфікс, де вони стоять у слові?
 5. Для чого слугує закінчення?

Значущі частини слова: *корінь, префікс, суфікс, закінчення*

20. Прочитайте вірш Віктора Терена. Розберіть за будовою виділені слова.

Утекла від мене річка,
Понесла вербову зелень.
І найменшенька травичка
Поховалася під землею.
Деся поділась перелітця
Павутинка вереснева.
Мерзне сонячне проміння,
Видвітає серед неба.

В. Терен

21. Згрупуйте слова у три стовпчики за поданими схемами.

^□; ^^□; □^□.

Вага, котики, зажинки, списаний, громовий, праця, зимовий, витримка, віра, трудовий, синя, приказка, гроза.

- 10
- Якщо ви правильно згрупували слова, з їхніх третіх букв складеться початок прислів'я: «... хто не має за чим тужити».

22. Прочитайте текст. Випишіть слова, що складаються з префікса, кореня, суфікса й закінчення.

ОСТАННІ ЯГОДИ

На болотах достигла журавлина. Вона росте на торф'яних пагорбках. Ягоди побачиш здалеку, а ось на чому вони рос-

туть — не помітно. Тільки придивившись ближче, примітиш, що на моховій подушці протягнуті тонкі, як нитки, стеблинки. На них в обидва боки ростуть невеличкі блискучі листочки (За Н. Павловою).

23. Згрупуйте спільнокореневі слова.

Лист, вода, життя, листуватися, водій, жити, листя, водичка, приводити, прожити, водянистий, листування, листочок, підводник.

24. За допомогою суфіксів *-еньк-*, *(-оньк-)*, *-есеньк-* утворіть від поданих слів нові слова. Скажіть, на що вказують слова із суфіксами *-еньк-*, *(-оньк-)*, *-есеньк-*.

Малий, білий, веселий, зелений, гарний.

25. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Підкресліть закінчення в утворених словах.

Літо збігло, як день, і з (невлежаний) туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень. Він причепив до свого (брить) червоний з вологістю кетяг (калина) і нитку бабиного (літо), заглянув до (наша) школи, завзято вдарив у дзвін та й пішов поміж садами в степах... (М. Стельмах).

26. Прочитайте прислів'я. Скажіть, якою спільною темою вони об'єднані. Спишіть речення, розберіть за будовою виділені слова.

1. Добра книжка кожну голову на правильну дорогу направить. 2. Книжка — маленьке віконце, а через нього весь світ видно. 3. Неграмотний і з окулярами читати не буде. 4. Азбука — то до мудрості дорога (Нар. творчість).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТЕКСТ. ПОНЯТТЯ ПРО «ВІДОМЕ» І «НОВЕ». ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ

27. Прочитайте. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Прийшла осінь. Київ — столиця України. Вчи лінивого не молотом, а голодом. Чи всі птахи летять у вирій?

2. Осіннє сонце позолотило листя на деревах, пофарбувало його в жовті й червоні кольори. У повітрі літає срібне павутиння. Так тепло і тихо, наче ще літо. Цю пору року так і називають — «бабине літо».

1. У якому випадку маємо справу з окремими реченнями, не зв'язаними між собою за змістом?

2. У якому випадку маємо справу з текстом? За якими ознаками ви визначили, що це текст?

Текст — ряд зв'язаних за змістом речень, розташованих у потрібній для розкриття теми послідовності. У тексті розкривається якась одна тема, тому до нього можна дібрати заголовок.

28. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Доберіть заголовок.

Говорячи про відвагу козаків, треба розповісти і про їхні звичаї та заняття. Серед цього народу трапляються люди, досвідчені у всіх необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва житла і човнів, ковалі, кожум'яки, шевці, кравці (За Л. Бопланом).

29. Прочитайте. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Доберіть заголовок.

С дождями связано много примет. Солнце садится в тучи, дым припадает к земле, ласточки летают низко, без времени кричат петухи — всё это приметы дождя. А перед дождём чувствуется дыхание влаги (За К. Паустовським).

примета — *прикмета* *чу́вствоваться* — *відчува́тися*
без вре́мени — *не в по́ру* *влага* — *во́лга*

30. Запишіть речення в такій послідовності, щоб утворився текст народної байки. Доберіть заголовок.

1. Раз тягнули чотири волики тяжкенький плуг увечері з поля додому. 2. — З поля, — відповідає та, — цілий день орала з волами, аби люди мали хлібця досить. 3. Тягнуть вони, тягнуть, аж надлітає муха, сідає собі поважно на ріг одного вола і їде з ним помаленьку. 4. Що варт такий чоловік, котрий чужою працею хвалиться? 5. Надлітає тим часом друга муха і питає тую, що сидить на розі вола: — А ти звідки їдеш, сестро?

Розвиток думки в тексті відбувається завдяки тому, що до відомого з попереднього речення кожне наступне речення додає нову інформацію.

Слово чи сполучення слів, що вбирають у себе якусь частину попереднього речення, називають «відомим».

Частину речення, яка містить основне повідомлення, називають «новим».

31. I. Прочитайте. Визначте «відоме» і «нове» в тексті, спираючись на виділені слова.

Їжак — єдина тварина, яка може підгустити людину доволі близько. Це він робить не тому, що дуже сміливий. Жоробрість тут зовсім ні до чого: просто їжак погано бачить, більше покладається на свій нюх. А коли вітер дме в протилежний від тварини бік, вона не відчуває наближення людини. Не втікає їжак ще й тому, що в нього інший спосіб захисту. Відчувши небезпеку, їжак згортається в клубок і виставляє свої тверді гострі голки. Спробуй-но тепер захопити його (З календаря).

Їжак

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть кілька речень про їжака, використовуючи сполучення слів із тексту.

32. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть у кожному реченні «відоме».

Впервые человек одомашнил голубя ещё 5 тысяч лет назад. С тех пор эти птицы неразлучны с нами. Все домашние породы голубей произошли от дикого сизаря. Раньше он обитал в скалах, а теперь перебрался в город, его можно встретить на любой улице (З довідника).

назад — тут: *тоді*
произошёл — тут: *піти*
обитал — *селилися*

скала — *скеля*
встретит — *зустріти*
любой — *будь-який*

33. I. Виразно прочитайте текст.

ЗОЗУЛЯ

Коли весною зозуля кує, люди питають, чи довго їм жити. Скільки разів вона прокує, стільки, кажуть, років і залишилося. Що ця прикмета не має ні крихти правди, мабуть, уже кожному доводилося дізнатись. Буває, що одна зозуля прокує двічі-тричі, а інша — більше ста разів. Кування зозулі — це її весільна пісня.

Найкращий харч цього птаха — волохата гусінь, що спустошує дерево, об'їдаючи листя.

Сива зозуля

Здається, зозуля ніколи не може наїстись: цілий день вона літає і визбирує по гілках дерев шкідників.

Зозуля — дуже чудна пташка. Ще з давніх часів запримічено, що вона не мостить собі гнізда і ніколи сама не виводить пташенят. Це єдиний випадок серед птахів і звірів, що батьки не дбають про дітей. Зі своїми ж яйцями зозуля ось як робить: літаючи, вона вишукує гніздо, в якому є яйце, і кладе туди своє. При цьому хазяйське викидає. До чужого гнізда вона завжди підкрадається по́тайки. Пташка, якій підкладено зозуляче яйце, висиджує його як своє і вигодовує зозуленя.

А дитинча зозулі зажерливе, їсть дуже багато. Увібравшись у пір'ячко, зозуленя викидає з гнізда інших пташенят або й убиває.

Водночас зозуля — дуже корисна пташка, її треба захищати. За літо вона поїдає величезну кількість гусені, яка шкодить у лісі і в садку.

Відлітає у вирій ця пташина ще влітку, сама по собі, не тримаючись гурту з іншими зозулями (За У. Кравченко).

❓ II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які народні прикмети пов'язані із зозулею?
2. Чим харчується ця пташка?
3. Чому зозулю називають чудною пташкою?
4. Як поводить ся зозуленя в чужому гнізді?
5. Чи можна назвати зозулю корисним птахом?
6. Чи відлітає зозуля у вирій?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

§ 3. Ненаголошені голосні в коренях слів

34. Спишіть вірш Григорія Паламарчука, вставляючи пропущені букви. Виділіть корінь у словах з пропущеними буквами. Як ви перевірятимете написання ненаголошених [е], [и] в корені слова?

ЧОМУ В..СЕЛИКАМИ ЗВУТЬСЯ ЖУРАВЛІ

Тому в..селиками зуться журавлі,
що прилітають до в..селої з..млі,
що теплий день приносять на крилі
і залишаються у нашому с..лі.
Лиш нав..сні в..селики вони,
а журавлями зуться вос..ни,
бо жураються, у вирій л..тючи,
бо не заміниш рідний край нічим.

Г. Паламарчук

Щоб дізнатись, як правильно писати слово, ми використаємо **правила правопису**.

Букви, для написання яких треба застосовувати правило, слід підкреслювати. Вони називаються **орфограмами**.

35. I. До поданих слів доберіть такі слова, щоб [е], [и] стояли під наголосом.

З р а з о к. *Весло́ — вéсла.*

Село, живе, несучи, теплішати, медовий, великий, широкий, лежить, високий, шелестить, межа.

II. Самостійно сформулюйте правило «Написання ненаголошених [е], [и] в коренях слів».

36. Запишіть слова у два стовпчики: а) із вставленою буквою и; б) із вставленою буквою е.

Зв..чайний, дол..вати, згр..бти, св..стіти, пов..рх, скр..піти, од..ревілий, закр..вати, жн..ва, сув..нір, тюл..нятко, кор..стуватися, ст..бло, зг..нати, ш..рокий, льоноч..салка.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться прислів'я.

37. Прочитайте. Чи можна до цих слів дібрати перевірні?

Лопух, сокира, левада, кипеня, товар, монастир.

Написання слів із сумнівними голосними в корені, якщо їх не можна перевірити наголосом, слід перевіряти за **орфографічним словником**.

38. I. Прочитайте, добираючи з дужок потрібні букви. Перевірте свою думку за словником. Запам'ятайте правопис поданих слів.

Ц(е,и)буля, м(е,и)нулий, кр(е,и)ниця, кор(е,и)дор, ш(е,и)ренга, бр(е,и)ніти, м(е,и)телик, ч(е,и)мпіон.

II. Складіть і запишіть кілька речень зі словами на вибір.

39. Спишіть текст, добираючи з дужок потрібні букви.

Під б(е,и)різками, осиками — свої гр(е,и)би. Так і наз(е,и)ваються — підб(е,и)резники й підосичники. Але підб(е,и)резник виросте і далеко від б(е,и)різки, а вже підосичник міцно пов'язаний з осикою. Гарні гр(е,и)би підосичники, струнки, ч(е,и)пурні (*Н. Павлова*).

40. Розв'яжіть мовні шаради. Запам'ятайте правопис слів-відповідей. Складіть із ними кілька речень.

Частина слова				Ціле слово
Буква, що стоїть в алфавіті перед буквою Г	Вигук захоплення (одна буква)	Суфікс слова <i>усмішка</i>	Назва великого приміщення для зборів, занять	Слово означає будівлю для пасажирів на залізничній станції
3-й склад слова <i>молоко</i>	Буква, яка в алфавіті стоїть перед буквою Н	1-й склад слова <i>поле</i>	Буква, яка в алфавіті стоїть після букви С	Слово означає солодкий варений напій із фруктів та ягід
Назва букви Б	Остання буква слова <i>слон</i>	Прочитайте навпаки слово <i>низ</i>	—	Слово означає горючу рідину, вироблену з нафти
Слово <i>верба</i> без закінчення	Корінь слова <i>люди</i>	—	—	Слово означає одногорбу або двогорбу тварину

41. I. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) із вставленою буквою *и*; б) із вставленою буквою *е*.

Зд..вування, ос..литися, кл..новий, кор..стуватися, обч..щати, тр..вожний, кол..со, ц..буля, зв..ртання, пов..рнутися, зм..ритися, см..тана.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... і мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш».

- II. Складіть речення з виділеними словами.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТЕМА Й ОСНОВНА ДУМКА ВИСЛОВЛЮВАННЯ

42. Прочитайте. Чим текст відрізняється від групи речень? Про що розповідається в поданому уривку? Доберіть заголовок.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дрі-

має... А з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... (М. Коцюбинський).

Тема висловлювання чи тексту — це те, про що розповідає автор.

Основна думка тексту — це та проблема, над якою автор змушує нас замислитися, це те, що стверджується в тексті.

Заголовок може відбивати як тему, так і основку думку тексту.

43. Прочитайте тексти. Визначте тему та основну думку кожного з них.

1. Над Києвом стояла чудова осіння ніч. Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне й синє. На заході, над чорною смугою лісу й гір, небо блищало дуже півнім рум'яним вечором. Було ясно, як удень... Повітря було тихе, западне (І. Нечуй-Левицький).

2. Де зелені хмари яворів
Заступили неба синій став,
На стежині сонце я зустрів,
Привітав його і запитав:
— Всі народи бачиш ти з висот,
Всі долини і гірські шпилі.
Де ж найбільший на землі народ?
Де ж найкраще місце на землі?
Сонце посміхнулося здала:
— Правда, все я бачу з висоти.
Всі народи рівні. А земля
Там найкраща, де вродився ти!

Д. Павличко

3. Одного разу, ще коли на тому місці, де тепер Київ, були ліси і поля, прийшли туди три рідні брати — Кий, Щек, Хорив, а ними теж була їхня сестра Либідь. Стали вони над Дніпром, і найстарший Кий сказав:

— Ось тут заложимо оселю для себе і для тих купців, що сюди будуть приїжджати.

Вони вирубали ліс і побудували перші хати. А те забудоване місце обвели ровом і обгородили гострокіллям; назвали цю оселю «город Київ», тобто Києве місто (А. Лотоцький).

44. I. Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту. Перекладіть його українською мовою, доберіть заголовок і запишіть.

Цветы — любимые спутники человека с давних времён. Они украшают быт и создают в домах хорошие гигиенические условия. Выращивание цветов приносит много радости взрослым, приучает детей к самостоятельному труду, развивает эстетический вкус, учит заботливо относиться ко всему живому (За Д. Химчук).

*любимый — улюблений
времена — часи
условие — умова*

*труд — праця
вкус — смак
заботливо — турботливо*

- II. Розгляньте репродукцію картини художника Леоніда Шелудька «Польові квіти». Складіть 3–4 речення про свої улюблені квіти.

Л. Шелудько. Польові квіти

45. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

В Україні вірили, що л..лека приносить щастя оселі, біля якої він збудував гніздо. Господаря тієї оселі панували в с..лі. Якщо ж хтось поруїє л..лече гніздо, у родині могла статися біда. Тому гнізда л..лек б..регли й охороняли.

Л..лека має ч..мало народних назв. У різних місцевостях цей птах відомий як черногув, гайстер, бусол, в..селик. Влучні й лагідні назви засвідчують любов українців до птаха (З журналу).

§ 4. Частини мови. Іменник

1. Які частини мови вам відомі з початкових класів?
2. На які питання відповідають іменники?
3. Що означають іменники?
4. Прочитайте уривок із вірша Дмитра Вілоуса. Що поет говорить про іменник?

Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигдав — іменник?
Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі...

46. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть іменники.

В..лика в..реснева типса стоїть над землею. Село, зачарова-
не зоряним небом, с..ніє розкиданими хатками, біля яких
виглядають пот..мілі соняшники. Дорожнім пилом,
т..ршкою коноплею і дозрілими садами пахне ніч. Зрідка
васкр..пить журавель або гупне біля якогось похилого тиву
росяне яблуко... І знову типса (За М. Стельмахом).

47. Прочитайте вірш Івана Гуцака. Випишіть іменники жіночого роду, визначте їхні відмінки.

ХЛІБ

Кажуть: хліб усьому голова.
Як буханку з печі брала мати
І на стіл мостила, попервах
Мусила її поцлувати.
Потім дід розкраював навпіл
Свіжу, запашну оту хлібину,
Що всміхалась ласкою в журбі
І теплом дивилась в хуртовину.
Діти затихали, мов трава, —
Так, бо хліб усьому голова.

І. Гуцак

48. I. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. У чому полягає відмінність у написанні цих слів українською і російською мовами?

Ночь, печь, соль, медь, любовь, верность.

- II. Складіть речення з двома словами на вибір.

49. Спишіть прислів'я, визначаючи рід, число, відмінок іменників.

1. Любо й нехці, як дитина в честі. 2. Правда світліша за сонце. 3. Добре діло твори сміло. 4. Хоч день не їсти, аби з печі не влізти. 5. Молодості не повернеш (*Нар. творчість*).

В іменниках жіночого роду, які мають у називному відмінку однини закінчення *-а* (*-я*), перед закінченням *-і* в давальному та місцевому відмінках однини приголосні [г], [к], [х] змінюються на [з], [ц], [с]: *нога* — *нозі, на нозі*; *рука* — *руці, на руці*; *муха* — *мусі, на мусі*.

Зміна [г], [к], [х] на [з], [ц], [с] відбувається й у деяких іменниках чоловічого та середнього роду в місцевому відмінку однини: *поріг* — *на порозі*, *бік* — *на боці*, *вухо* — *у вусі*.

50. Складіть і запишіть речення зі словами *перемога, річка, стріха* так, щоб ці іменники стояли у формах давального чи місцевого відмінка однини. Поясніть зміну приголосних перед закінченнями.
51. Складіть і запишіть речення зі словами *кулак, яблуко* так, щоб ці іменники стояли у формі місцевого відмінка однини. Поясніть зміну приголосних перед закінченнями.
52. Спишіть вірш Анатолія Матвійчука. Визначте рід, число, відмінок іменників.

Летіть, летіть, нестримні журавлі,
Через усі держави і кордони,
Несіть привіт від рідної землі
Усім, хто в неї вірить безборонно.
Усім, хто зміг у серці зберегти
І землю ту, і мову ту єдину,
Хто крізь усі негоди і світи
В собі проніс любов до України.

А. Матвійчук

53. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Позначте закінчення іменників.

Скільки (рік) минуло, скільки (вітер) перевіяло, а ти все живою і юною стоїш у (серце), оповита, мов (серпанок), любов'ю і ніжністю. Чи є такі грози на світі, що стерли б пам'ять про тебе, моя рідна школо!

Дорогі мої (вчитель)! З якою (любов) і (ласка), як вдумливо і твердо ви керували моїми першими (крок)! Де ви, любі мої? Яким (голос), якими (слово) озватись мені до вас, щоб почули мою ніжну (подяка) сина? (*За О. Донченком*).

54. Пригадайте, які іменники пишуться з великої букви. Спійшіть словосполучення, розкриваючи дужки. Які власні назви потрібно взяти в лапки?

(К,к)иївська (Р,р)усь, (К,к)иївські вулиці, (К,к)азка (М,м)удра (Д,д)івчина, (Ж,ж)урнал (Б,б)арвінок, (К,к)римський (П,п)івострів, (М,м)істо (В,в)іла (Ц,ц)ерква, (М,м)акарівський (Р,р)айон, (Ц,ц)укерка (Ч,ч)ервоний (М,м)ак, (С,с)танція (М,м)етро (О,о)лімпійська, квіти (В,в)узку і (П,п)івонії.

55. Спійшіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід, число й відмінок виділених іменників.

1. Тобі, тобі, моя (В,в)ітчизно, у серці дзвонять голоси (М. Рильський). 2. Є в (К,к)иеві (Ш,ш)евченківський провулок (Д. Луценко). 3. Ніби в (К,к)иївських печерах, темнувало в хаті (Л. Куліш). 4. І сяє гордим цвітом, як (В,в)арвінки, безсмертна слава (Л,л)есі (У,у)країнки (Д. Луценко).

5. Прикметник

56. Прочитайте вірш Тараса Шевченка. Знайдіть у тексті прикметники. Дайте відповіді на подані запитання.

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердатий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виривав, то потопав.

Т. Шевченко

1. Як ви визначили в тексті прикметники?
2. На які питання вони відповідають?
3. Що означають прикметники?

Рід, число, відмінок прикметника залежать від роду, числа, відмінка іменника, з яким він зв'язаний: *рідна земля, рідний край*.

57. Прочитайте текст. Знайдіть прикметники. Визначте рід, число, відмінок іменників і залежних від них прикметників.

Настав похмурий, задушливий вечір. Важкі чорні хмари втягли все небо і вкрили землю вогкою тінню. Вітер ущух,

нерухоме повітря наче застигло. Над землею носилися неспокойні дастівки. Наближалася грова (За М. Старицьким).

58. I. До поданих прикметників доберіть іменники, провідміняйте утворені словосполучення в однині.

Степовий, осінній, сине, велика.

II. Складіть невеликий твір про осінь, використовуючи подані прикметники у поєднанні з іменниками.

! У прикметниках чоловічого і середнього роду з м'яким приголосним основи перед закінченням у родовому, давальному і місцевому відмінках пишеться м'який знак.

Н. *літній день*

літнє сонце

Р. *літнього дня*

літнього сонця

Д. *літньому дню*

літньому сонцю

М. (у) *літньому дні*

(на) *літньому сонці*

У прикметниках жіночого роду з м'яким приголосним основи перед закінченням м'який знак пишеться в родовому відмінку.

Н. *літня погода*

Р. *літньої погоди*

59. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Позначте закінчення прикметників.

Калина в Україні — символ (рідна) землі. Народне прислів'я каже: «Без верби і калини нема України». Здавна вона була і символом (дівоча) краси і долі. Калиною прикрашали весільний коровай. У кожній (сільська) хаті на покуті красувалися пучечки з (червоні) гронами. Калині приписували (чудодійна) силу. Тому й висаджували ці опатні кущики біля хат, колодязів, озер (За А. Камінчуком).

Калина — символ України

II. Розгляньте фотоліюстрацію. Складіть невеликий усний опис калини.

60. Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) із вставленою буквою і; б) із вставленою буквою и.

На шкільн..м святі, у мілк..х озерах, в гаряч..й час, коротк..ми цвяхами, на струнк..й тополі, веснян.. квіти, маленьк..х гусенят, полог..х схилів, у чітк..й вказівці, широк..м полем, вчорашн..х газет.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв іменників складеться початок прислів'я: «...не втримаєш».

61. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте число, рід (в однині) і відмінки іменників.

ДЕ НОЧУЄ ТУМАН

Ліс був незнайом..й, і я за цілий ранок не знайшов боровика. Зате знайшов мальовнич..й виярок з товстелезн..ми дубами й соснами. Та ще з сив..м туманом, що досі не розвіявся з ночі. І хоч у виярку не було ні біл..х грибів, ні підосичників, ні лисичок, але настрої став кращ..м. Адже колись дід Іван казав:

— Боровики з туману силу п'ють. Де ночує туман, там неодмінно виростають найкращ.. гриби.

А тепер я знаю, де ночує туман (За Є. Шморгуном).

6. Займенник. Числівник

62. Прочитайте вірш Андрія Малишка. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Дайте відповіді на подані запитання.

Ти мене з дитинства підіймала,
Хліб дала з піснями солов'я,
Відвела доріг мені немало,
Земле, зореносице моя.

А. Малишко

1. Чому займенники *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони* називаються особовими?

2. Які займенники належать до першої особи? до другої? до третьої?

3. Як пишуться займенники з прийменниками?

Особові займенники

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

63. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Я не вину співати про (ти), краю мій (В. Сосюра).
2. Батьківщино! Ти даєш (я) сонце погоже... Не вславляти (ти) я не можу, отаку, як життя, дорогу (В. Ткаченко).
3. Хто (ви) сказав, що я слабка? (Леся Українка).

64. І. Спишіть текст. Підкресліть займенники. Визначте їм особу, число, відмінок.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів з раннім плугом. Коли ж вони поверталися увечері додому, їх зустрічали старі й малі. А яка то радість була, коли орач виймав тобі з торби кусок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Батько говорив про хліборобську працю, як про щось героїчне: «Хмари йдуть до нас, громи обвалюються над нами, а ми собі оремо» (За М. Стельмахом).

Від пшеничного лану — до нашого столу

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть 4–5 речень, використовуючи займенники.

65. І. Прочитайте. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Дайте відповіді на подані запитання.

Перші назви з'явилися тисячі або й десятки тисяч років тому. Найвідоміші власні назви — це назви річок і населених пунктів. В Україні зараз є понад двадцять дві тисячі річок і понад п'ятнадцять тисяч населених пунктів. А якщо врахову-

вати назви окремих гір, горбків, долин, лісів, ставків, пляхів, то мова йтиме про мільйони назв. І кожна щось означає... (З журналу).

1. Яка частина мови називається числівником?

2. Які дві групи числівників ви знаєте? Наведіть приклади.

II. Дізнайтесь, що означає назва вашого населеного пункту.

66. Спишіть прислів'я. Підкресліть числівники, визначте їхній відмінок.

1. Один цвіт не робить вінка. 2. Не бігай з одним ротом на два обіди. 3. Болить бік дев'ятий рік, та не знає, в котрому місці. 4. За одного вченого двох невчених дають (*Нар. творчість*).

67. Складіть речення, використовуючи подані словосполучення. Вкажіть дати, коли відбуваються ці події.

День Незалежності України, День знань, Новий рік.

68. Дайте повні відповіді на запитання, записуючи числівники словами.

1. Коли ви народились? 2. У якому році ви пішли до школи? 3. Скільки вам років? 4. Скільки років вашим батькам?

69. Прочитайте й відгадайте загадки. Спишіть речення, підкресліть числівники й особові займенники, визначте, у яких відмінках вони вжиті.

1. Стоїть дуб, а на нім дванадцять гілок, а на кожній гілці по чотири гнізда, а в кожному гнізді по семеро пташенят. 2. Тридцять два білі брати сидять у темниці, коли ця темниця відчиняється, вони не виходять. 3. Перша привітала нас піснями із весною і живе з нами під стріхою одною. 4. Коли хочеш ти читати, то мене повинен знати (*Нар. творчість*).

В і д г а д к и. Абетка. Абетка. Абетка. Абетка. Абетка. Абетка. Абетка. Абетка. Абетка. Абетка.

§ 7. Дієслово. Прислівник

1. Пригадайте, що означає дієслово і на які питання відповідає.

2. На які питання відповідають дієслова в неозначеній формі?

3. Які ви знаєте форми часу дієслів?

70. Прочитайте вірш Грицька Бойка. Випишіть дієслова. Утворіть від кожного неозначену форму за зразком.

З р а з о к. *Бачиш — бачити.*

ХТО ЧИМ ХВАЛИТЬСЯ

В п'ятім класі до дзвінка
 Суперечка йшла така:
 — Починаю я завжди
 Першим перекличку!
 — А я першим на труді
 Вистругав поличку!
 — А я першим весь урок
 Руку піднімаю!
 — А я першим... на дзвінок
 З класу вибігаю!

Г. Бойко

71. Спишіть прислів'я, підкресліть дієслова в неозначеній формі. Поставте до них питання.

1. Жити — Вітчизні служити. 2. Прислів'я ні обійти, ні об'їхати. 3. Життя прожити — не поле перейти. 4. Або перемогу добути, або вдома не бути (*Нар. творчість*).

72. Відгадайте загадки. Випишіть у три стовпчики дієслова за формами часу.

1. Рукавом змахнув — дерево зігнув. 2. Сіре сукно лізе у вікно. 3. Я не їм вівса і сіна, тільки вип'ю я бензину, усіх коней обжену, кого схочеш дожену.

В і д г а д к и. *Відгадувати. Читати.*

73. Пригадайте, які дієслова належать до I дієвідміни, а які — до II. Змініть за особами дієслова *сидіти, читати*.

3-тя особа множини теперішнього часу дієслова

Дієвідміна	Закінчення		Приклади
I	-уть	-ють	<i>пишуть, грають, малюють</i>
II	-ать	-ять	<i>сидять, кричать, просять</i>

У дієсловах теперішнього і майбутнього часу в 2-й особі однини після *-ш* м'який знак не пишеться: *пишеш, смієшся*.

У дієсловах на *-ть, -ться* завжди пишеться м'який знак: *пишуть, сміється*.

74. Спишіть речення, вставляючи *е, и* в закінченнях дієслів. Визначте дієвідміну.

1. Осінь ход..ть, яблука золот..ть (*М. Рильський*).
2. Вогником світ..ться дім (*А. Малишко*). 3. Чи то ти все отак сид..ш у лісі? 4. Чи не знайд..ш під снігом з дивоцвіту стеблінку? (*Леся Українка*).

75. Запишіть дієслова у два стовпчики: а) із вставленими буквами *е, є*; б) із вставленими буквами *и, ї*.

Зв'язу..ш, спал..ш, сто..ш, чита..ш, одяга..ш, чист..ш, зна..ш, оцін..ш, хоч..ш, люб..ш.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться початок прислів'я: «... по польоту».

76. Спишіть речення, ставлячи, де треба, м'який знак.

1. Любо ти спатимеш.., доки не знатимеш.., що то печаль.
2. Розтопленим сріблом блищат.. річки. 3. Нехай мої струни лунають.., нехай мої співи літають.. по рідній моїй стороні.
4. Як ти тремтиш..! Я чую, як береза стинаєт..ся і листом шелестит.. (*З тв. Лесі Українки*).

77. Пригадайте, як пишеться *не* з дієсловами. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Тече вода в синє море, та (не)витікає. 2. Ще треті півні (не)співали, ніхто віде (не)гомонів. 3. Ніхто його (не)питає, (не)знає, (не)чує... 4. Люди серця (не)побачать. (*Т. Шевченко*).

78. Прочитайте уривок із вірша Максима Рильського. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Поставте до них питання.

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

М. Рильський

79. Спишіть речення, добираючи за змістом із дужок прислівник або сполучення прийменника з іменником.

1. Не нарікаю я ... (*Олександр Олесь*). Учні читали вивчені ... вірші. (Напам'ять, на пам'ять.) 2. Юрко вже підходив ..., де жив Михайлик. Нарешті всі зібралися йти (До дому, додому.) 3. ... дзвенить срібний жайворонк (*М. Коцюбинський*). ... було прокладено тунель. (Вгорі, в горі.)

80. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть прислівники, поставте до них питання.

1. Як поночі ход..ш, то не туди потрап..ш. 2. Хто на місці лиша..ться, той назад одсува..ться. 3. Хто чесно труд..ться, той весело див..ться. 4. Згаяного часу ніколи не поверн..ш (Нар. творчість).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПІДГОТОВКА ДО ДОКЛАДНОГО ПИСЬМОВОГО ПЕРЕКАЗУ

Будь-який текст поділяється на абзаци. Абзац містить у собі певну закінчену думку. Поділ тексту на абзаци здійснюється для того, щоб було легше сприймати весь текст.

Як готуватися до переказу

1. Прочитайте уважно весь текст, визначте тему та основну думку.
2. Перечитайте кожен абзац і доберіть до нього заголовок.
3. Ще раз перечитайте весь текст. Заголовки абзаців запишіть у вигляді плану.
4. Зробіть переказ тексту спочатку на чернетці.

81. Прочитайте. Розгляньте зразок складання плану до тексту.

КРАЙ ЛІСУ

Високо піднімається сонце над лісом. Вийшла на узлісся стара лосиха з довгоногим лосеням.

Ласкаво пригріває в лісі сонечко. Уже набубнявіли на деревах бруньки. З надламанної березової гілки прозорими краплинами сльозиться сік.

Задрімала проти сонця стара лосиха. Однак чує вона кожен шерех, кожен тривожний звук (За І. Соколовим-Микитовим).

ПЛАН

1. Лосиха з лосеням на узліссі.
2. Весна в лісі.
3. Тривожний сон лосихи.

82. Прочитайте. Складіть план до тексту. Підготуйтеся до докладного письмового переказу.

СЕЛО ПОГОНЯ

Було це в давні часи. Напали якось на українське село татари. Загинули в бою всі чоловіки. Жінки з дітьми, старі діди й баби кинулися тікати в степ.

Погналися вороги за ними. Довго тривала погоня. Падали люди під ноги татарським коням. Нападники прив'язували нещасних до сідел, щоб гнати в неволю.

Раптом назустріч вершникам вибігла дівчина. Зірвала вона з коси блакитну стрічку й кинула коням під ноги. Враз зробилася із стрічки глибока й широка річка. Жоден нападник не зміг переправитись на протилежний берег.

Гострі стріли вп'ялися в дівоче тіло. Впала дівчина на зеленому березі річки. Тут і поховали люди свою рятівницю.

Не повернулися вони до свого села, спаленого татарами. Оселилися над річкою. А нове село назвали Погонєю (*Нар. творчість*).

Як перевіряти й удосконалювати написане

1. *Перевіряючи записаний на чернетці переказ, міркуйте: чи розкрито тему, чи передано основну думку, чи все послідовно викладено, чи немає пропусків або зайвих фактів. Не перериваючи читання, робіть потрібні помітки на полях. Виправлення вносьте, коли дочитаєте переказ до кінця.*

2. *Повільно прочитайте творчу роботу вдруге, виправляючи мовленнєві огріхи, орфографічні й пунктуаційні помилки.*

3. *Перепишіть переказ начисто.*

4. *Остаточний варіант творчої роботи прочитайте вголос. Ще раз зверніть увагу на зміст і оформлення.*

§ 8. Прийменник. Сполучник

1. Для чого вживаються прийменники і сполучники в мові?
 2. Як пишуться прийменники з іншими частинами мови?
- Перед якими сполучниками завжди ставиться кома?

83. Спишіть текст, підкресліть прийменники. З якими частинами мови вони вживаються?

Вечорами в хлібах захлинались перепели, ніби прощались із житами і пшеницями, перекочуючи з виводками в гречки і проса. Поступово вгамовувалося жайвороння. Тепер тільки зрідка долітало до нас заливчате щебетання (І. Цюпа).

84. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Як ви розрізнятимете префікси й прийменники?

1. Яблука доспілі виснуть (наді) мною (В. Сосюра). 2. (Наді) йшла золотокоша красуня осінь (М. Стельмах). 3. А ти знаєш, що ластівка може (від) кинутися (від) гнізда, якщо там хтось нишпорить? (М. Чабанівський). 4. (Зі) йшла ясна зіронька (В. Самійленко). 5. (Зі) степу виднівся Гаркушин млин (О. Гончар). 6. Лиш (у) труді живе людина, а (без) труда її нема (В. Сосюра). 7. Навколо розкинувся (без) межний степ (О. Гончар).

! У багатьох випадках у російській і українській мовах уживаються різні прийменники. Порівняйте: *подойти к школе* — *підійти до школи*; *во втором ряду* — *у другому ряду*; *отец с сыном* — *батько із сином*; *поссориться из-за пустяков* — *посваритися через дрібниці*.

85. Спишіть текст, підкресліть сполучники.

На початку жовтня лісовою стежкою ішла дівчинка. На ній була новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка. Ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя та світлі очі. Кругле ніжне підборіддя дівчинки було схоже на яблуко, а припечений ніс скидався на жовту лісову грушку. Дівчинка несла кілька книжок і зошити. Вона поверталась зі школи (За О. Донченком).

! Перед сполучниками *а*, *але* завжди ставиться кома. Наприклад: *Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене. в,жг.* (Нар. творчість).

Між однорідними членами речення перед сполучником *та* кома не ставиться, якщо його можна замінити сполучником *і*.

Якщо сполучник *та* можна замінити сполучником *але*, то кома ставиться. Наприклад: *Летіла стріла та (і) впала в лободу, шукаю, шукаю, та (але) не знайду. вжвжггг* (Нар. творчість).

86. Спишіть речення, ставлячи, де потрібно, коми.

1. Мар'янка походить між квітками а за нею ходить її братик. 2. Квітки на лелії розцвілися і спалахнули сріблястим світлом. 3. Будеш думати про квітку та до ранку не заснеш (З тв. Лесі Українки). 4. Дивиться на дівчинку але не впізнає її (Л. Храплива).

87. І. Прочитайте початок казки. Дайте відповіді на подані запитання.

КАЗОЧКА ПРО ЧАСТИНИ МОВИ

«Ну чому їх так багато, тих частин мови! Іменник, прикметник... Як там далі? — Оля зазирнула в підручник. — Займенник, дієслово та ще якісь прийменник і сполучник... Хіба можна їх усі запам'ятати?» Дівчинка роздратовано пхненькнула і подалася на кухню — по цукерки.

Почули ті слова Частини мови і почали сперечатися про те, кому з них треба бути найголовнішою, а кого слід скоротити, тоді, мовляв, вивчати їх буде легше.

Першим попросив слова Іменник:

— Хіба не я головна Частина мови? Я старший за вас усіх! Я називаю предмети, явища, осіб. Без мене люди не могли б обійтися!

У відповідь йому Прикметник сказав, що він називає якусь ознаку предмета, тому конче потрібний Іменникові. А Займенник вигукнув, що він сам може замінити як Іменник, так і Прикметник.

Дієслово не витримало і втрутилося в розмову:

— Панове, не розумію суті суперечки! Ми — самостійні частини мови. Наша роль у мові дуже важлива. Я, нагадаю, вказую на дії, що відбуваються навколо. А от навіщо нам Прийменник і Сполучник — не знаю...

— Ми теж потрібні людям! — разом промовили Прийменник і Сполучник. — Без нас тексту не складеш!

— Без мене слова не були б добре поєднані між собою! — доводив Прийменник. — Спробуйте утворити відмінкові форми без моєї допомоги!

— А я сполучаю деякі слова в реченні й частини речень між собою, — зазначив Сполучник.

Можливо, ще довго сперечалися б вони, якби до кімнати не увійшла Оля. Їй здалося, що сторінки книжки перегортаються...

1. Про які частини мови згадується в казці? Яких не названо? Як художник зобразив частини мови?
2. Що сказав про себе Іменник? Наведіть приклади іменників.
3. Як визначає свою роль у мові Прикметник? Наведіть приклади прикметників.
4. Що нового ви дізналися з казки про Займенник?
5. На які свої ознаки вказало Дієслово? Пригадайте, на які питання відповідають дієслова.
6. Як розповіли про свою роль у мові Прийменник і Сполучник?
7. Чи можна якусь частину мови вважати важливішою за інші?

II. Напишіть продовження казки, використовуючи малюнок на с. 35. Допоможіть дівчинці зробити правильні висновки.

88. Спишіть речення, ставлячи, де потрібно, коми. Підкресліть прийменники.

1. Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях, щоб у труді святим змагаться а не в загарбницьких боях (М. Рильський). 2. Понад озером росли тополі та осоки (М. Стельмах). 3. «Сплети мені, сестричко, віночок із рома-

- шок чи волошок», — просила Катруся (Марко Вовчок).
4. Юрко щодня ходив на річку або до лісу (Є. Гуцало).
5. Хлопчєня нахмурилося від образи та не заплакало (А. Лотоцький).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЄВИХ ПОМИЛОК. РОБОТА НАД ВИПРАВЛЕННЯМ ПОМИЛОК, ДОПУЩЕНИХ У ПЕРЕКАЗИ

1. У чому полягає відмінність між мовою та мовленням?
2. Що таке текст?
3. Що таке тема й основна думка висловлювання чи тексту?

89. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. Підготуйте докладний усний переказ тексту. Які українські народні казки ви знаєте?

Було це дуже давно. Жила собі в лісі добра бабуся-ворожка. Вона лікувала зіллям людей. Одного разу знайшла бабуся немовлятко. Зраділа стара, взяла його виховувати. Назвала Іванком. Коли хлопчикові виповнився рік, бабуся дала йому кулик відвару зілля, він випив і виріс. Щороку стара давала хлопцеві відвар. За п'ять років зробився Іванко богатирем.

Прилетів якось у ті краї лютий змія. Оселився біля одного села і почав людей забирати. Повела бабуся Іванка в ліс, відкрила потаємну печеру. Знайшов там Іванко коня і зброю. Як узяв у руки меч — відчув силу надзвичайну, вирішив змія вбити.

Довгою була битва зі змієм. Знесилився Іванко. Підійшла бабуся, дала куколь відвару, випив Іванко. Повернулися до нього сили, і вбив він змія. Визволив Іванко полонених. Від того часу прозивають його Іван-богатир (З журналу).

Мультфільми за народними казками

90. I. Розгляньте таблицю «Мовленнєві помилки». Прочитайте переказ тексту вправи 89, зроблений учнем. Зверніть увагу на позначки помилок, винесені на поля.

Мовленнєві помилки

Види помилок	Суть помилок
Змістові (з)	Фактичні неточності (про якісь події або факти сказано неправильно, є щось зайве) Тему розкрито не повністю (про певні події або факти сказано недостатньо, між окремими думками немає зв'язку) Робота не відповідає плану
Лексичні (л)	Неправильне слововживання (вжите зайве слово або таке, що не підходить за змістом) Бідний словниковий запас (невиправдано повторюються ті самі або спільнокореневі слова) Вжито російські слова замість українських
Граматичні (г)	Неправильно побудоване речення Неправильне слововживання (слово вжито в невідповідній формі — сплутано рід, число чи відмінок)
Орфографічні (/)	Неправильно написане слово
Пунктуаційні (v)	Неправильно поставлені розділові знаки

ІВАН-БОГАТИР

Було це давно. Жила в одному лісі стара ворожка. Вона лікувала людей зіллям. Знайшла бабуся немовлятко. Взяла його бабуся і назвала Іванком. Коли хлопчику виповнився рік, дала бабуся йому кухлик відвару. Він випив, і виріс. Кожного року бабуся відвар давала. Через п'ять років став Іванко великим.

Прилетів у село змії. Він почав людей їсти. Привела бабуся Іванка в ліс відкрила печеру. Там були кінь і зброя. Взяв Іванко меч і вітчув силу. Вирішив змія вбити.

Битва була довгою. Знисилився Іванко. Бабуся дала йому відвар. Повернулися сили до Іванка. Вбив він змія. За це його називають Іван-багатир.

/г

v л

л

з

v

/

/

л

- II. Чи повністю розкрита тема тексту? Чи є у тексті зайві речення, невинувдані повтори слів? Про що сказано недостатньо або неточно? За допомогою таблиці схарактеризуйте помилки, допущені в учнівському переказі.

91. Прочитайте учнівський переказ уривка з книжки «Змієві вали». Виправте помилки й запишіть.

Багато на Південному Бугу чаруючих куточків. На лівому березі є три величезні скелі. Звуться вони Сова, Ворота, Пугач. Остання схожа на людське обличчя. Чітко вимальовуються камінне чоло, ніс, підборіддя.

Чимало створено казок та легенд про чудернацьку скелю. Одну з них охоче пересказують мешканці сусіднього села богданівки.

Сталося це в давні часи. Запорожці боронили наш край від чужинців. Саме тут роставувалась козацька застава. Стояв тут сотник Пугач з своєю сотнею.

Якось напали на заставу ординці. Розпочався нерівний бій. Багато загинуло ворогів але ріділи й казацькі лави. Повирнув сотник коня до скель. Помчали козаки за отаманом. Кинулися ординці навздогін. Спрямував сотник коня зі скелі в річку. А ординці — за ним. Так знайшли вони свої могили у водах Бугу. Від того часу скеля отримала свою назву.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть значущі частини слова. Наведіть приклади.
2. Розберіть за будовою слова *дошколярик, гірський*.
3. Як перевірити ненаголошені голосні в корені слова? Наведіть приклади.
4. Розкажіть про написання іменників з великої букви.
5. У яких відмінках в іменниках чоловічого та жіночого роду перед закінченням *г, к, х* змінюються на *з, ц, с*?
6. Від чого залежать рід, число, відмінок прикметника? Наведіть приклади.
7. Назвіть особові займенники.
8. Які дієслова належать до I дієвідміни, а які — до II?
9. Розкажіть про правопис м'якого знака в дієслівних закінченнях на *-ш, -шся, -ть, -ться*. Наведіть приклади.
10. На які питання відповідають прислівники?
11. Як пишуться прийменники з іншими частинами мови?
12. Перекладіть українською мовою: *прибегать к финишу, остановиться у светофора, во всём мире, ваза с цветами*.
13. Перед якими сполучниками ставиться кома?

Перша неділя жовтня — День учителя

УЧИТЕЛЬ

Учитель мій! Як ми тебе любили,
як слухали тебе в полоні юних мрій!
У пам'яті моїй тримає років сила
твій тихий карий зір і кашель твій сухий.
Закони вод, вітрів, і хмар, і світла
одкрились нам у ті далекі дні.
З тобою наша молодість розвітла
і наших дум пориває огняні.
Як гарно нам в фантазії просторах
було блукать, — все чарувало нас.
Звучав наш сміх в широких коридорах
під час перерв у той далекий час.
І хай з тих днів згубили лік ми рокам,
завжди, завжди, як сонячний салют,
для нас сіяє подвигом високим
твій благородний, безкорисний труд.

В. Сосюра

1. Чому праця вчителя є благородною?
2. Як ви вітаєте своїх учителів із їхнім професійним святом?
3. Поясніть орфограми у виділених словах.
4. Розгляньте фотоілюстрацію і поміркуйте про роль першого вчителя в житті людини.

Пам'ятник першій учительці в Харкові

93. Прочитайте. Визначте головне і залежне слова у словосполученнях. Поставте питання.

Вечірня година, село на горі, повертатися зі школи, свіже повітря, старий дуб, вивчення досвіду, зустрічати брата, збирати жолуді, київські каптани.

94. Замініть кожне словосполучення близьким за змістом словосполученням. Визначте, як передається граматичний зв'язок між головним і залежним словами.

З р а з о к. *Ложка зі срібла — срібна ложка.*

Письмовий стіл, народ України, вулиці Львова, шафа для книжок, квітка з поля, степові трави.

Словосполученнями не бувають:

а) підмет і присудок: *дощ закінчився;*

б) іменник із прийменником: *з роботи;*

в) слова, з'єднані сполучниками: *батьки і діти; дешевий, але гарний.*

95. Розгляньте репродукцію картини художника Володимира Черв'ятюка «Золота осінь». Доберіть 5 словосполучень із головним словом *осінь*. Складіть із ними речення і запишіть.

В. Черв'ятюк. Золота осінь

96. Прочитайте. Випишіть словосполучення. Визначте в кожному головне і залежне слова.

Говорити з учителем, біля паркану, осінні дощі, батько працює, день і ніч, любити літо, квіти з паперу, артисти з міста, велика і маленька, велика груша, світлий колір, іти додому, брат іде, хвалити сестру, у школі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв словосполучень складеться початок прислів'я: «...одягає, а сама одягу не має».

97. Доведіть, що з поданого речення можна виписати тільки одне словосполучення.

Ростуть і будуються міста України.

98. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Визначте головне і залежне слова.

Тёплый день, поздняя осень, встретит учителя, читают книжку, разговаривать о погоде, вечерняя газета, урожай винограда, заметка в газету, путешествовать к морю.

99. Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Випишіть виділені словосполучення. Чим вони різняться в українській і російській мовах?

Ти російську мову знаєш,
Форми правильно вживаєш:
«Нужно Настю извинить,
Маму — поблагодарить».
В українській мові, брате,
Іншу форму слід вживати:
«Дякуймо (кому?) матері,
Вибачте (кому?) Настусі».

Дмитро Білоус

100. Поділіть речення на словосполучення, накресліть і заповніть таблицю.

Головне слово	Питання	Залежне слово
день	я к и й?	веселий

Веселий день давно вже відгорів,
І даль доносить пісню журавлину,
А я іду у морі ліхтарів,
Закоханий в безсмертну Україну.

В. Сосюра

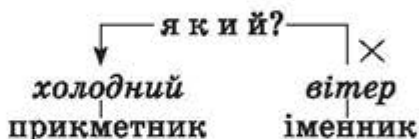
ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

1. Назвіть у словосполученні головне і залежне слова.
2. Від головного слова до залежного поставте питання.
3. Вкажіть, якими частинами мови виражені головне і залежне слова.

Зразок усного розбору

1. У словосполученні **холодний вітер** головне слово — *вітер*, а залежне — *холодний*.
2. *Вітер* (я к и й?) *холодний*.
3. Головне слово виражене іменником, а залежне — прикметником.

Зразок письмового розбору

- 101.** Прочитайте текст. Виконайте синтаксичний розбір виділених словосполучень.

Ви чули, як наближається рівний і тихий дощ?

Отак сидиш у хаті, мати одчинила вікно. Знадвору повіває свіжістю, а ти слухаєш... Десь далеко, в невідомому світі, починається шум... І то ще не шум, а шепотіння землі, шерхіт сухої трави, шелест пожовклого листа (*За В. Близнецем*).

- 102.** Виконайте синтаксичний розбір словосполучень. Складіть із ними речення.

Запитав учителя, теплий хліб, радість хлопчика, високі гори, футбольне поле.

- 103.** І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте синтаксичний розбір виділених словосполучень.

ПЛОХО

Пёс яростно лаял, а прямо перед ним, прижавшись к забору, сидел маленький котёнок и жалобно мяукал. Неподалёку стояли два мальчика и ждали, что будет.

На крыльцо выбежала женщина, отогнала собаку и сердито крикнула мальчикам:

— Как вам не стыдно?

— А за что стыдно? Мы ничего не делали! — удивились мальчишки.

— Вот это и плохо! (За В. Осеевою).

яро́стно — *лю́то*

жда́ть — *чека́ти*

мя́кка́ть — *ня́вкати*

крыльцо́ — *га́нок*

неподалёку — *неподалік*

сты́дно — *со́ромно*

II. Складіть невеликий роздум про поведінку хлопців.

§ 10. Речення. Граматична основа речення

Реченням (рос. предложением) називається слово або група слів, що виражають відносно закінчену думку. Наприклад: *Багряний вечір догорів* (М. Рильський).

Думка, передана одним словом, — це теж речення. Наприклад: *Вечір. Ніч* (П. Тичина).

Слова в реченні зв'язані за змістом і граматично.

104. Складіть речення з поданих слів. Поясніть, чому слова в реченні пов'язуються за змістом і граматично.

1. Сонце, захватись, за, хмари. 2. З, дерева, облітати, останній, жовтий, листя. 3. Стати, дуже, холодно, й, неза-тишно. 4. Незабаром, на, земля, впасти, білий, сніг, і, зігріти, вона.

105. Прочитайте, правильно інтонуючи речення. Дайте відповіді на подані запитання.

Мово рідна! Ти ж — як море — безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі слів своїх, а їм немає кінця-краю. Красо́ моя! В тобі мудрість віків, пам'ять тисячоліть (С. Плчинда).

1. Як змінюється інтонація в кінці речення?

2. Для чого робимо паузу між реченнями?

3. Які розділові знаки ставляться в кінці речення?

106. Спишіть, виділяючи в тексті речення.

Ніч зайшла маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець синіють у промінні хатки у яр потяглися довгі тіні тихо в хуторі (За С. Васильченком).

Головні члени речення (підмет і присудок) становлять його граматичну основу.

107. Спишіть речення. Підкресліть підмети і присудки.

1. У неділю вранці-рано поле вкрилося туманом. 2. Не вмирає душа наша. 3. Шелестить пожовкле листя. 4. Над самою водою верба похилилась. 5. Не гріє сонце на чужині. 6. Понад ставом увечері хитається очерет (З *та. Т. Шевченка*).

108. I. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Позначте граматичну основу кожного речення.

Утром ребята собрались и пошли в лес. Тут ёлки развесили густую хвою и дремали. Вдруг ребята остановились: на лесной опушке стоял большой зверь с ветвистыми рогами. Зверь постоял, послушал. Вдруг неясный звук испугал лося. Сохатый мгновенно исчез в чаще (За *Л. Воронковою*).

Лось — господар лісу

ребята — тут; *дітлахі*
ёлка — ялічка
ветвістий — гіллястий

мгновенно — миттєво
исчезнуть — зникнути
чаща — гущавина

II. Складіть невелику усну розповідь «Моя прогулянка до лісу».

109. Складіть усне повідомлення про відмінність речення від слова і словосполучення, використовуючи малюнок.

Кам'яний будинок з'явився тут нещодавно.
 Будинок
 Кам'яний будинок

110. Спишіть, виділяючи в тексті речення. Підкресліть граматичні основи речень.

Швидко настає вечір у глухому лісі темні тіні лежать під деревами непорушно височать старі сосни чорніють старі ялини сховалося за деревами вечірнє сонце ще не сплять у лісі птахи ось на дереві вмовстився дятел стукіт червоноголового чорного птаха чує весь ліс (За *О. Донченком*).

СТИЛІ МОВЛЕННЯ. СФЕРИ ВЖИВАННЯ КОЖНОГО З НИХ

111. Прочитайте тексти. Визначте тему кожного з них. Чим вони різняться? Коли можна вжити перший текст? А другий?

1. Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі (М. Коцюбинський).

2. У Києві та області сьогодні хмарно. Дощ, місцями сильні зливи. Вітер західний, поривчастий, 7–12 метрів за секунду. Температура 10–12 градусів вище нуля.

У першому тексті автор розповідає про свої враження від дощової погоди. У другому тексті стисло повідомляється про погодні умови. Отже, різна мета висловлювань, вжито різні засоби зображення.

Мова першого тексту виразна, образна, мова другого — беземоційна.

Відповідно до мети й умов спілкування вживаються різні стилі мовлення (рос. стилі речі).

С т и л і м о в л е н н я: науковий, художній, розмовний, публіцистичний, офіційно-діловий

112. Розгляньте таблицю, підготуйте зв'язну розповідь про стилі мовлення.

Стилi мовлення

Назва	Основні ознаки	Де використовується
1. Науковий	Широко вживаються слова-терміни; текст чітко поділяється на абзаци, параграфи, розділи; не властиві образність, емоційність	У наукових працях, підручниках, довідниках

2. Офіційно-діловий	Текст точний, позбавлений образності, стандартний за формою; вживаються усталені мовні звороти типу <i>згідно з наказом, оголосити подяку, звернутися з проханням</i>	У різноманітних документах (довідках, наказах, протоколах, звітах, планах роботи)
3. Публіцистичний	Тексту властиві емоційність, невимушеність, достовірність; вживаються прислів'я, приказки	У журнальних, газетних статтях, промовах, виступах, лекціях
4. Художній	Головна ознака тексту — образність (уживання різноманітних художніх засобів), емоційний вплив на читача	В оповіданнях, казках, повістях, романах, поетичних творах
5. Розмовний	Головна ознака тексту — невимушеність (уживання просторічних слів і висловів)	У розмовах на побутові теми, листах до близьких людей

113. Прочитайте тексти. Визначте, в якому стилі написано кожен із них. Доведіть свою думку.

1. Козуля (науково неточна назва — дика коза) — клас ссавці, родина блені. Довжина тіла самців 100–150 см, висота в холці 65–100 см, вага 20–60 кг; самки дещо менші. Хвіст короткий. Влітку хутро рідке, руде, взимку — густе, бурувато-сіре (З довідника).

2. Благородна тварина — дика коза. Благородна і своєю поведінкою, коли, струнка й ніжна, стоїть вона серед кущів ліщини або на зеленій, квітучо-пахучій галявині лісу нашого чарівного, чи коли, спустившись до Сули, до Росі, до Горині, граціозно нахилившись, студену воду п'є (Остан Вишня).

Науковому стилю властиве вживання спеціальних слів-термінів, у ньому відсутні образні засоби.

У текстах, написаних у художньому стилі, часто вживаються образні слова, окличні речення, в них майже немає термінів.

Для розмовного стилю мовлення характерним є діалог — розмова двох осіб.

114. I. Прочитайте. До якого стилю мовлення належить текст? Доведіть свою думку. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

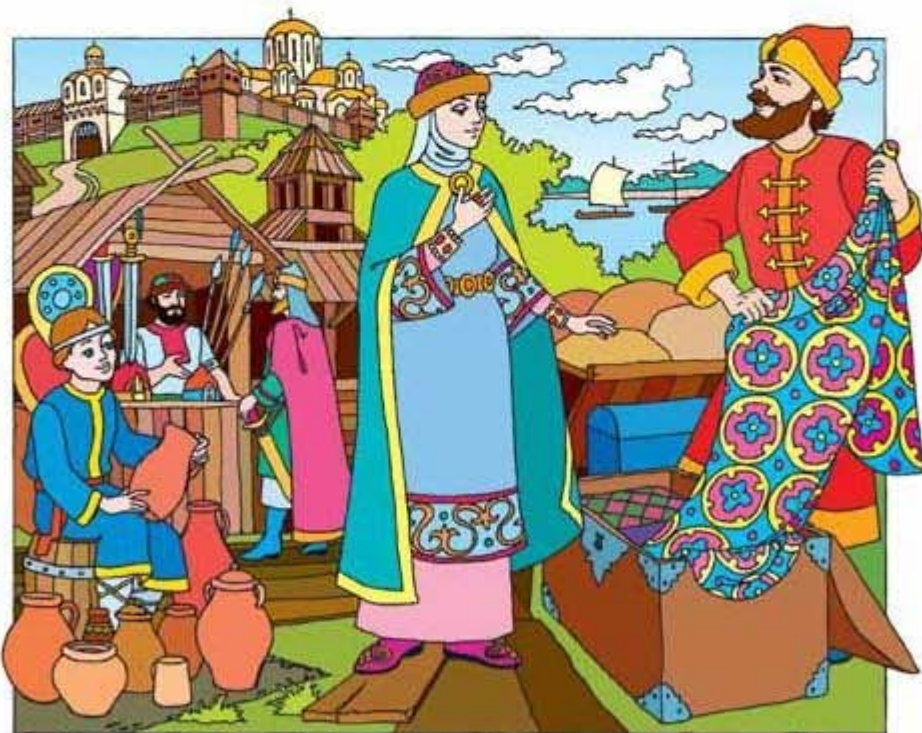
В ДРЕВНЕМ КИЕВЕ

Широкий Днепр катит свои могучие воды в Чёрное море. На его высоком обрывистом берегу стоят Киев. Ярко блещут на солнце золотые купола Софии, грозно высятся стены и башни. На пристани много людей. Купцы и ремесленники крикливо расхваливают свои товары. У оружейных рядов княжеские дружинники выбирают себе мечи с резными рукоятками, шлемы, кольчуги. Вояре покупают дорогую одежду (З журналу).

*могучий — могутний
обрывистый — уривистий
купол — баня
выситься — височити*

*башня — вежа
ремесленник — ремісник
резной — різьблений
рукоятка — руків'я*

II. Розгляньте малюнок до тексту. Використовуючи подані словосполучення на с. 50, складіть усну розповідь за малюнком. Який стиль мовлення ви оберете?

Повновода ріка, легкі лодії, підняті вітрила, круті береги, золотоголовий собор, старовинний Київ, дерев'яні тереми, торговий ряд, поважні купці, галасливі ремісники, відважні гридні, купувати зброю.

115. Прочитайте. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожне висловлювання.

1. — Дівчата, хлопці, біжіть-но за мною! Олю, захопи йод і бинт!

— Чого панікуєш? Куди бігти? Для чого? (О. Донченко).

2. Листки в граната цілокраї, видовжено-еліптичні, на вкорочених пагонах зібрані в пучки, 2–8 см завдовжки та 1–2 см завширшки, зверху блискучі, темно-зелені (С. Приходько).

3. Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні в синій тишині.

По садах пустинних їде гордовито
осінь жовтокоса на баскім коні (В. Сосюра).

4. — Ну то як, Михайле? Будеш чабаном?

— Я льотчиком буду... Як Петро ваш...

— Ага! — хихикає Корній. — Під стіл пішки ходить, а вже й воно розібралось (О. Гончар).

5. Будь-яка літературна мова, зокрема й українська, функціонує у двох формах: усній (звуковій) та писемній (буквеній). Обидві ці форми характеризуються наявністю сталих форм, дотримання яких робить літературну мову досконалим засобом передавання й отримання інформації (І. Ющук).

6. — Відгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

— Мабуть, тут є солодка вода.

— О, ти в нас мудрець (За О. Гончаром).

§ 11. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення

За метою висловлювання речення поділяються на розповідні (рос. повествовательные), питальні (рос. вопросительные), спонукальні (рос. побудительные).

Розповідними називаються речення, в яких про когось або про щось розповідається. Наприклад: *Встає над нами сонце* (В. Симоненко).

Питальними називаються речення, в яких про когось або про щось запитується. Наприклад: *Хто бував на Україні? Хто знає Україну?* (Марко Вовчок).

Словукальними називаються речення, в яких містяться наказ, порада або прохання. Наприклад: *Яремо! Принеси води!* (Т. Шевченко).

116. Прочитайте. Визначте види речень за метою висловлювання.

1. Ми любимо Вітчизну святою любов'ю (В. Сосюра). 2. Не чекай од осені сонця (Нар. творчість). 3. Ти любиш дивитися на небо? (П. Загребельний). 4. Буду я навчатись мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої (А. Малишко). 5. Учітесь, брати мої, думайте, читайте! (Т. Шевченко).

117. Прочитайте текст. Перекладіть його українською мовою. Доберіть заголовок і запишіть. Визначте види речень за метою висловлювання.

Почему снег всё время слетает с высоких сосен длинными прядями? Это его ветер сдувает. Иногда снег сбрасывают белки, когда прыгают по деревьям. Прислушайся. Сейчас слышится странное потрескивание. Что это за звуки? Кажется, белки грызут сосновые шишки. Присмотрись внимательно к вершинам сосен. Там обедают пушистые зверьки (З журналу).

прядь — *пáсмо* *потрѣскивание* — *потрїскування*
сбрасывать — *скида́ти* *пушистый* — *пухна́стий*

Питальні речення здебільшого починаються словами *що, хіба, чи, як, який, яка, яке, коли, куди, де* та іншими. У питальному реченні більшою силою голосу виділяється одне слово. Цим словом мовець показує, що саме його цікавить. Наприклад:

↑
Ти підеш сьогодні в кіно?

↑
Ти підеш сьогодні в кіно?

↑
Ти підеш сьогодні в кіно?

↑
Ти підеш сьогодні в кіно?

118. Прочитайте речення, виділяючи голосом різні слова.

1. Михайлик бачив наш сад? 2. Ми відвідаємо бабусю?
3. Ти сьогодні чергуєш?

119. Складіть і запишіть питальні речення, які починалися б словами *коли, де, куди*.

120. Складіть спонукальні речення з поданими словосполученнями, запишіть їх.

Любити землю, добре працювати, старанно вчитися, не боятися труднощів.

Ровповідні, питальні та спонукальні речення можуть вимовлятися з підвищеною інтонацією. Порівняйте:

1. *Наше місто найкраще. Наше місто найкраще!*

2. *Коли ми підемо до лісу? Коли ми підемо до лісу?!*

3. *Берімося до роботи. Берімося до роботи!*

Речення, які вимовляються з підвищеною інтонацією, називаються **окличними**.

Пунктограма Розділові знаки в кінці речення

121. Розгляньте фотоілюстрації. Складіть і запишіть чотири-п'ять розповідних і питальних речень. Вимовте їх як окличні.

На Сорочинському ярмарку

122. Розгляньте схему. Складіть усне повідомлення про вживання розділових знаків у кінці речень.

Неокличні речення

.
 ?
 .

Розповідне

Питальне

Спонукальне

Окличні речення

!
 ?!
 !

123. Прочитайте кожне речення як розповідне, потім — як питальне. Вимовте їх як окличні.

1. Маринка прийшла. 2. Уже стало холодно. 3. Ти приїдеш раніше за всіх.

124. Випишіть із підручника з української літератури по два розповідні, питальні, спонукальні речення. Вимовте їх як окличні, якщо це можливо.

§ 12. Головні члени речення

125. I. Пригадайте, які ви знаєте члени речення.

II. Спишіть вірш Тараса Шевченка. Виділіть граматичну основу речень. У другому й останньому реченнях підкресліть другорядні члени речення.

Тече вода в-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явор молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Т. Шевченко

Члени речення поділяються на головні й другорядні (рос. второстепенные). Головні члени речення — підмет (рос. подлежащее) і присудок (рос. сказуемое). Інші члени речення — другорядні.

Виконуючи синтаксичний розбір речення, підмет підкреслюйте однією лінією, а присудок — двома. Наприклад: З того часу ставок чистий заріс осокою (Т. Шевченко).

Підмет — головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *х т о? щ о?* Підмет завжди пов'язаний із присудком.

126. Спишіть речення, підкреслюючи підмети. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. Я залежувався на печі з книжкою до півночі (*В. Більшак*).
2. Дзвони ридали осінні (*В. Чумак*). 3. Волошки дивляться в небо (*М. Коцюбинський*). 4. Вона поглянула на сина і не впізнала його (*М. Хвильовий*).

Присудок — головний член речення, який означає, що говориться про предмет, і відповідає на питання **що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?** Присудок завжди пов'язаний з підметом.

127. Прочитайте. Перекажіть текст. Визначте у реченнях граматичну основу. Назвіть, якими частинами мови виражені присудки.

У балці буйним килимом виткалася мати-й-мачуха. Старі люди в їхньому селі називають ці квіточки біл-пухом. Панас стає на коліна і починає зривати молоде листячко.

Гудуть над ним джмелі. В траві снує комашва. Ген ховрашок майнув по схилу і хутенько шаснув у нірку. Хлопець помічає все те краєм ока. Його слухняні пальці не стомлюються рвати листя біл-пуху. Ця трава лікує від багатьох хвороб (*За Є. Гуцалом*).

128. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні присудки. Підкресліть головні члени речення, вкажіть, якими частинами мови вони виражені.

1. Чесна праця — наше 2. Всякий труд 3. Минулого не 4. Тиха вода берег 5. Млин без двох жорен борошна не ... (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: почесний, повернеш, багатство, змеле, обвалює.

Між підметом і присудком, якщо вони обидва виражені іменниками в називному відмінку або дієсловами в неозначеній формі, ставиться **тире**. Наприклад: 1. Час — старий учитель. 2. Життя прожити — не поле перейти (*Нар. творчість*).

Розділовий знак, уживання якого пояснюється певним правилом, називається **пунктограмою**.

Пунктограма *Тире між підметом і присудком*

В усному мовленні на місці тире робиться вичікувальна пауза, а далі тон підвищується. Наприклад: *Людські пісні — // найвища мука, / найвища радість на землі (М. Рильський).*

129. Прочитайте прислів'я. Поясніть пунктограму «Тире між підметом і присудком».

1. Чоловік — голова у хаті. 2. Мужність — перше багатство людини. 3. Часто сміятися — здоровим бути. 4. Мова — душа народу. 5. Задропці — люта хвороба. 6. Очі — дзеркало душі.

Тире ставиться, якщо перед присудком стоять слова *це, то, ось*.

130. Спишіть речення, ставлячи тире між підметом і присудком.

1. Праця найкращий і найповніший скарб (*Нар. творчість*). 2. Земля батьків твоя опора (*П. Перебийніс*). 3. Вірити в казку щасливому бути (*М. Дмитренко*). 4. Вік прожити не ниву пройти гомінку (*А. Малишко*). 5. Для мене світ велика мудра книга (*В. Симоненко*). 6. Праця море, знання човен, а розум весло (*Нар. творчість*).

131. I. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і залишіть. Ставте, де треба, тире.

Нарциссы — маленькіе белыя звёздычкі с п'янящим ароматом. Эти цветы — украшеніе альпійських лугов. Растут они и в долине реки Хустец на Закарпатіе. Учёные рассказываюу, что много тысяч лет назад с гор сполз большой кусок земли вместе с растениями. Долина нарциссов — это место, где растут дикіе горные цветы, которые не сохранились больше нигде в Европе (*3 календаря*).

Долина нарцисів

нарцісс — *нарціс*
п'янящий — *п'янкай*
луз — *лїка*

сползті — *сповзті*
кусок — *тут: шмат*
сохранились — *зберегтіся*

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть і залишіть опис нарциса (три речення).

§ 13. Другорядні члени речення. Речення поширені і непоширені. Порядок слів у реченні

132. I. Спишіть текст. Покажіть зв'язок між членами речення за зразком.

↙ якому? ↘
|
|
|
|
|
↘ чого? ↙
↘ що зробив? ↙

З р а з о к. На правому і лівому берегах Дніпра розкинувся Київ.

↙ де? ↘

Київ — найстаріше і найвідоміше українське місто. Воно побудоване дуже давно. Про Київ згадують у своїх книжках давні греки. Грецькі купці заїздили колись за товарами до української столиці (З календаря).

II. Виконайте синтаксичний розбір виділених словосполучень.

У реченнях, крім головних членів, є другорядні: додаток (рос. дополнение), означення (рос. определение) та обставина (рос. обстоятельство).

Другорядні члени речення зазвичай пояснюють головні члени, але можуть пояснювати й інші другорядні члени.

Виконуючи синтаксичний розбір речення, другорядні члени підкреслюйте так:

додаток ----- ;
 означення ~~~~~~ ;
 обставина

Додаток — другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання непрямих (усіх, крім називного) відмінків. Наприклад: Трава припала (ч и м?) росою (І. Нечуй-Левицький).

133. Спишіть речення, ставлячи в дужках питання до додатків. Визначте, в яких відмінках уживаються іменники-додатки.

1. Я звертаю з дороги. Даю дорогу коням. Зустрічаюсь з поглядом діда Данила (М. Стельмах). 2. Сивий дух полинів проникає у груди (За І. Цюпою).

134. Спишіть прислів'я і приказки. Підкресліть граматичні основи й додатки. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

1. Орел мухи не ловить. 2. Тобі дасть маленьку нитку, а з тебе візьме цілу свитку. 3. Вода камінь точить. 4. В умілого й долото рибу ловить. 5. Аж шкура на ньому горить (Нар. творчість).

135. Складіть і запишіть речення, в яких подані слова виступали б у ролі додатків.

Дерево, лікар, казка, школа, лісовичок.

Означення — другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і відповідає на питання **я к и й? ч и й? к о т р и й?** Наприклад: 1. Досвідчений (я к и й?) мечник впізнає Сагайдачного (З. Тулуб). 2. Не вмирає душа (ч и я?) наша, не вмирає воля! (Т. Шевченко).

136. Прочитайте. Від яких членів речення можна поставити питання до означення? Якими частинами мови виражені означення?

1. Місяць ясененький промінь тихесенький кинув до нас.
2. І тихий спів несмілий заспівала. 3. Добрії люди мене привітали. 4. Росла в гаю конвалія під дубом високим. 5. З тихим плескотом на берег рине хвилечка перлиста (З тв. Лесі Українки).

137. Спишіть уривок із вірша Лесі Українки, добираючи з довідки потрібні означення.

На ... горбочку,
У ... садочку,
Притулилася хатинка,
Мов ... дитинка
Стиха вийшла виглядати,
Чи не вийде ... мати.

Леся Українка

Д о в і д к а: маленькая, вишневою, зеленому, її.

138. Складіть і запишіть чотири речення з означеннями. Підкресліть вивчені члени речення.

139. Спишіть речення, вставляючи з довідки потрібні слова. Підкресліть граматичні основи. Якими членами речення є вставлені слова?

1. ... палав вогонь. 2. Великі сиві очі дивилися ... і
3. Ще торік ходила вона з мамою 4. Зорі ... тремтіли (З тв. М. Коцюбинського).

Д о в і д к а: пильно, розумно, у печі, тихо, на ниву.

Обставина — другорядний член речення, що означає місце, час, причину, мету, спосіб дії і відповідає на питання **д е? к у д и? з в і д к и? к о л и? з я к о ї п р и ч и н и? (ч о м у?) з я к о ю м е т о ю? я к? я к о ю м і р о ю?** Наприклад: І тоді (к о л и?) р_я_с_н_о (я к?) вибухає фіалковий цвіт (Ю. Смолич).

борьбу против захватчиков. 4. На борьбу за волю поднялся весь украинский народ (З журналу).

укреплєние — *укріплення* *захватчик* — *загарбник*
возглавить — *очолити* *борьба* — *боротьба*

145. Поширте речення і запишіть їх. Скористайтесь репродукцією картини художника Сергія Васильківського «Захід сонця над озером».

Сідало сонце. Насувалися хмари. Зашелестів очерет. Птахи замовкли.

С. Васильківський. Захід сонця над озером

146. I. Поставте питання до головних і другорядних членів речення.

Працьовита ластівка над вікном ліпить гніздо.

II. Розгляньте схему речення. Зробіть висновок, які другорядні члени залежать від підмета, а які — від присудка.

В українській мові порядок слів є вільним, за кожним членом речення не закріплене якесь постійне місце. Але зазвичай присудки ставляться після підметів, означення вживаються перед тими словами, від яких вони залежать, а додатки — після присудків.

Звичайний порядок слів у реченні називається **прямим**. Наприклад: *Передвечірні сутінки спадають у лощині (О. Гончар).*

Для виділення найбільш важливих слів у повідомленні розташування членів речення може змінюватися, їх найчастіше виносять на початок або в кінець речення. Незвичайний порядок слів називають **зворотним**. Наприклад: *Вітчизну сонячну свою люблю високою любов'ю (В. Сосюра).*

147. I. Прочитайте. Запишіть спочатку речення з прямим порядком слів, а потім — зі зворотним.

1. Лиш вітер стукає сердито в моє зачинене вікно. 2. Надходить осінь сумовита. 3. У зелені дерев сумує де-не-де уже пожовклий лист. 4. Багряно-жовтий лист лине за вітром. 5. Айстри гублять вроду під осіннім дощем. 6. Дерев в саду хитає вітер (*З тв. В. Сосюри*).

II. Як ви розумієте п'яте речення? Спробуйте скласти образний вислів про осінь, використовуючи зворотний порядок слів.

148. Прочитайте речення. Запишіть, виправляючи помилки в порядку слів.

1. На небі чистому з'явилася хмара дощова. 2. Остеронь не лишилися учні нашого класу від цих справ. 3. Домашнє завдання виконав я швидко з української мови. 4. Живою легендою в селі була людина ця скромна. 5. Спадають сутінки надвечірні над містом нашим (*З учн. творів*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТИПИ МОВЛЕННЯ

149. Прочитайте тексти. Визначте тему кожного з них. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носок невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями (*А. Тесленко*).

2. Кайдаш прийшов до церкви; церква була ще заперта. Він сів коло дверей на кам'яних східцях і поклав шапку коло себе... Одчинили церкву. Прийшов священик з дяком і почав правити вечерню. Паламар був у полі. Кайдаш пішов у вітвар служити за паламаря, посвітив свічки перед образами й подав священикові кадильницю... (І. Нечуй-Левицький).

3. Ця квітка завжди хвилювала людей. Ясенець її ім'я. Але ще в давні часи українці називали її неопалимою купинькою. Бо в спекотний день вона парувала ефірною олією, і тоді цю красу можна було легко підпалити. Палало полум'я над нею, але квітка не згорала. Згасав вогонь, і вона знову квітла, розвивалася.

Чи не так і ти, Україно-Мати? У скількох огнях палала, як страшно ти горіла впродовж тисячоліть, якими напестями знищували тебе! І не знищили. Бо ти, як неопалима купина, оживала й розквітала на радість дітям своїм (За С. Плачиндою).

1. У якому уривку розповідається про події, чиїсь дії?
2. У якому випадку автор когось або щось описує?
3. У якому з текстів наводяться роздуми автора або героя на якусь тему?

Типи мовлення: розповідь, опис, роздум

150. Розгляньте таблицю «Типи мовлення» на другому форзаці підручника. Дайте відповіді на запитання.

1. Які типи мовлення вам відомі?
2. Як можна схарактеризувати кожен із них?

151. І. Прочитайте тексти. Визначте тип мовлення кожного з них.

1. Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу вбула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, взяла ґринджоли, запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, одну ногу поставила в санчата, а другою по шляху ступає — одну ногу цап везе, а другою сама йде. Приходить отак до пана в двір (Нар. творчість).

2. Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раствавиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш (І. Нечуй-Левицький).

3. Хато моя, рідна батьківська хато! Яким теплом і лагідним родинним затишком, якою добротою та материнською ласкою віє від тебе, рідна хато! З батьківської хати розпочиналося пізнання світу. Білі стіни, біла стеля — неначе виткані з маминого полотна...

Рідна хато моя! Давно я пішов від твого батьківського порога. Та де б я не був, під якими високими дахами не жив, ніколи не забуду твоєї стріхи, твоєї чистої стелі. Бо хіба може порядний син забути свою матір, свій дім, у якому вперше глянув на світ і з якого прослалася стежка в широкі світи? Будь благословенна, хато моя! (За І. Цюпою).

II. Випишіть із підручника з української літератури уривок із тексту-розповіді.

§ 14. Однорідні члени речення

152. I. Порівняйте сполучення слів, подані парами. Чим вони різняться?

1. Велика родина; велика і міцна.
2. Добре вчиться; вчиться і працює.
3. Дивитися телевізор; телевізор і магнітофон.

II. Виконайте синтаксичний розбір словосполучення *добре вчиться*.

III. Складіть речення з першою парою слів.

153. Прочитайте. Визначте, які члени речення є однорідними. Якими частинами мови вони виражені?

1. Тут зрослися труд і пісня, луг, діброва і ріка. 2. Зоря зорилася з високості і падала у водограй (З тв. М. Сингаївського). 3. Найбільше, найдорожче добро в кожного народу — це його мова (Панас Мирний). 4. Листя опадало з тополь, осик, кленів. 5. Сумно, тужливо лунав крик перелітних птахів (З календаря).

 Однорідними (рос. однородными) називаються члени речення, які відповідають на те саме питання й відносяться до того самого члена речення.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Наприклад: 1. Гуси та качки плавали й раз у раз збивали крилами воду. 2. Сонце грало промінням на вербах та на воді (З тв. І. Нечуя-Левицького).

! Однорідні члени вимовляються з перелічувальною інтонацією. Наприклад: *Петро Михайлович ходить, приглядає, радиться* (С. Васильченко).

Серед однорідних членів іноді може виділятися якийсь один. Тоді його вживають зі словом *навіть*. Інтонація у подібних реченнях така: *Столи, табуретки, навіть підвіконня завалено різним приладдям* (С. Васильченко).

! Між однорідними членами речення звичайно ставляться коми:

1) коли однорідні члени не з'єднані сполучниками: *Київ, Харків, Донецьк, Львів — найбільші міста України;*

2) коли однорідні члени з'єднані сполучниками *а, але, та* (у значенні *але*): *Листя на деревах вже не зелене, а жовте;*

3) коли однорідні члени речення з'єднані повторюваними сполучниками *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*: *І дорослі, і діти чекають приходу весни.*

Кома між двома однорідними членами речення не ставиться лише тоді, коли між ними стоїть неповторюваний сполучник *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*: *Сила та розум — краса людини* (Нар. творчість).

Пунктограма Кома між однорідними членами речення

154. Прочитайте речення. Поясніть пунктограму «Кома між однорідними членами речення».

1. Широкий, необмежений, незайманий степ (М. Коцюбинський). 2. Як любив ти і гори, і поля, і синь озер (П. Тичина). 3. Батько та мати — найкращі порадики. 4. Професор був високий і стрункий (О. Кундзич). 5. Не сумні, а веселі повертались вони додому (Марко Вовчок).

155. Спишіть речення, ставлячи, де потрібно, коми.

1. Природа довго шуміла боролась протестувала (М. Коцюбинський). 2. Космодроми цвітуть чебрецем і ромашкою (Б. Олійник). 3. Кобзарі — українські народні співці творці виконавці історичних дум і пісень (І. Глинський). 4. Зійшов місяць та вдарив ясним промінням по білих хатах. 5. Не для чвар а для дружби прийшов він сюди (З тв. Марка Вовчка).

156. Складіть речення з однорідними членами, використовуючи подані слова.

Веселий, безтурботний, радісний; йти і їхати; не веселий, а сумний; і жовті, і зелені, і рожеві.

157. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою. Переклад запишіть, ставлячи коми між однорідними членами речення.

Солнце уже выбралось выше леса и ярко блестело на траве. Роса обсыкала и собиралась каплями. Около болотца и над лесом расходился утренний пар. Пахло свежей зеленью цветом. Заяц выскочил сел у куста и прислушался. Его внимание привлёк табун, который тихо незаметно продвигался в одном направлении (За Л. Толстым).

<i>вiбраться</i> — тут: <i>звестiся</i>	<i>внимание</i> — <i>увага</i>
<i>ярко</i> — <i>яскраво</i>	<i>незаметно</i> — <i>непомiтно</i>
<i>капля</i> — <i>крiпля</i>	<i>продвигаться</i> — <i>просуватися</i>
<i>пар</i> — <i>пара</i>	<i>направление</i> — <i>напрямок</i>

158. I. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Співають дзвінко сонячного дня птахи і листя вітер і хмарини (Олег Ольжич). 2. Працею людина і сильна і красива (О. Гончар). 3. А маки процвітають білим сивим і червоним квітом (Марко Вовчок). 4. І раптом у вікні жар-птиця ввижається чи мариться мені (І. Ткач).

II. Розгляньте репродукції картин художника Павла Волика. Підготуйте розповідь про ту, що сподобалася вам найбільше. Вживайте речення з однорідними членами.

П. Волик.
Наш рідний край

П. Волик.
Вечір

§ 15. Двокрапка і тире при однорідних членах речення

159. Доберіть до поданих слів слова, що називають вузчі поняття.

З р а з о к. Овочі: баклажан, картопля, буряк, морква, капуста.

1. Квіти: 2. Гори: 3. Держави:

Узагальнювальним називається слово, яке виступає об'єднуючою назвою до перелічуваних однорідних членів речення.

Узагальнювальними словами можуть бути не тільки іменники, а й займенники, прислівники, зрідка — прикметники.

Узагальнювальні слова можуть стояти перед однорідними членами або після них. Наприклад: 1. *А вечір приходить і все втихомирює: і нелад, і лад, навіть безлад (І. Драч).* 2. *Луки, гори, пишні сади — все зелене й пришикле (О. Гончар).*

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, воно проказується підвищеним тоном, а перед однорідними членами, що вимовляються з перелічувальною інтонацією, робиться вичікувальна пауза. Наприклад: *У лісі не було нічого: // ані грибів, ані ягід (Ю. Яновський).*

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, перед ним робиться вичікувальна пауза, а далі тон підвищується. Наприклад: *Небо, зорі, хмари // — усе було видно у чистій воді, як у дзеркальці (Панас Мирний).*

160. I. Доберіть до поданих слів узагальнювальні.

1. Дніпро, Десна, Тисмениця, Здвиж, Сула — 2. Липа, дуб, клен, осика, каштан — 3. Підосичник, підберезник, мухомор, лисичка, маслюк — 4. «Вечірній Київ», «Літературна Україна», «Голос України» —

II. Складіть і запишіть три речення з поданими однорідними членами та дібраними до них узагальнювальними словами.

Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка. Наприклад: 1. *У густій мряці все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (М. Коцю-*

бинський). 2. Снилися красиві коні: сірі, гніді, ворони (В. Симоненко).

Після однорідних членів перед узагальнювальним словом ставиться тире. Наприклад: 1. На Дніпрі, на білих кучугурах, на піщаних берегах — усюди лежав туман. 2. Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці (З тв. О. Довженка).

Пунктограма Двокрапка і тире при узагальнювальних словах

161. Прочитайте речення. Поясніть пунктограму «Двокрапка і тире при узагальнювальних словах».

1. І все поволі зникає: море, скелі, земля (М. Коцюбинський).
2. Біле простирадло свіжого снігу вкрило все: землю, дерева, будівлі (Д. Бедзик).
3. Жито, пшениця й овес — усе разом поспіло й посохло.
4. Молодою парубочою красою дихало обличчя: тонкі брови, тонкий ніс, рум'яні губи (З тв. І. Нечуя-Левицького).

162. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть узагальнювальні слова.

1. Наближення зими у всьому серце чує і в шелесті листів і в вітрі і в стежках (В. Сосюра).
2. В Італії відпочивали деякі українські письменники Борис Грінченко Леся Українка Михайло Коцюбинський.
3. Вівса́ пшениці́ ячмені́ все це злилось в одну могутню хвилю (М. Коцюбинський).
4. Птах літав цілісінький день і всього-всього набачився людей машин будинків стовпів афіш (М. Слабошпицький).
5. Сімейство спочиває у садочку матуся батько і малі синочки (О. Довгоп'ят).

163. Прочитайте. Перекладіть речення українською мовою. Запишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. В человеке должно быть всё прекрасно и лицо и одежда и душа и мысли (А. Чехов).
2. Лужи зонтики плащи всё блестит на солнце.
3. Радостно молодо было везде и на небе и на земле и в сердце человека (Л. Толстой).
4. Точно багровый отблеск упал на природу лес озеро холмы (І. Гончаров).

оде́жда — одяг
лу́жа — калю́жа
вездé — всю́ди

багро́вый — багря́ний
о́тблеск — відблиск
холм — па́горб

164. Складіть і запишіть речення, використовуючи подані слова як узагальнювальні при однорідних членах речення. Поясніть вивчені пунктограми.

Різні, все, ягоди, каруселі.

165. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Поясніть вивчені пунктограми.

1. Україна це тихі води і ясні зорі зелені сади білі хати лани золоті пшениці (С. Васильченко). 2. Усе було в холодному затінку сад степ двір (Ю. Мушкетик). 3. Неспокій рух і боротьбу я бачив скрізь у дубовій вербовій корі в старих пенях у дуплах (О. Довженко). 4. Цього болю ніщо не приколише ні тополі біля хати ні гніздо на хаті ні сама хата (М. Стельмах). 5. Наш народ це ж океан! (П. Тичина).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ

1. Пригадайте, що вам відомо про типи мовлення. Що таке розповідь?

2. Які ознаки тексту-розповіді ви знаєте?

3. Як треба складати план до тексту?

166. І. Прочитайте народну легенду. Це опис, розповідь чи роздум? Доберіть заголовок. Складіть і запишіть план тексту.

Колись дуже давно жили на землі велетні. Вони мали велику силу, але використовували її лише для добра. Ніколи і нікому велетні зла не робили, тому їх досі згадують люди.

Якщо довго не було дощу, велетні притягували хмари, щоб зволожити землю. А роса тоді ще не випадала.

З часом велетні почали вимирати. Останній велетень, що вмів виклика́ти дощ, лежав на горах Карпатах. І дуже жаль йому було, що сохне все на землі, а він не може притягувати дощові хмари. Відчував велетень, що незабаром його не стане.

Коли помер велетень, усе, що лише було на землі, — дерева, трави різні, кущі, — все почало плакати за ним. Ті сльози стали росою, яка зволожує землю, коли немає дощу. І зелень так кожної доби оплакує доброго велетня, який колись усе рятував від посухи (Нар. творчість).

II. Про що розповідається в тексті? Яка його основна думка? Який епізод відтворено на малюнку? Перекажіть текст усно.

III. Підготуйте докладний письмовий переказ тексту за самостійно складаним планом.

§ 16. Речення із звертанням

1. Пригадайте, що ви знаєте про звертання.
2. Де може стояти звертання в реченні?
3. Подумайте, у текстах якого типу мовлення найчастіше вживається звертання.

167. I. Прочитайте. Вкажіть, до кого звернена мова у кожному з поданих речень.

1. Катрусю! Скажи мені щиро: ти не злякалась? 2. Хай щастить тобі, доню (*З тв. Є. Гуцала*). 3. Де ж ви, мої голуб'ятка, мої соколи ясні? (*М. Вороний*). 4. О слово рідне! Хто без тебе я? (*Д. Павличко*). 5. Вічна слава красі вашій, мамо Маріє! (*О. Довженко*).

II. Назвіть у кожному реченні іменники.

Звертання (рос. *обращение*) — це слово, яке називає особу або предмет, до якого звернена мова. Наприклад: *Чом ти, березо, така журлива?* (*Леся Українка*).

Звертання може стояти на початку, в середині та в кінці речення.

Звертання виділяється комами:

1) з одного боку, якщо стоїть на початку або в кінці речення;

2) з обох боків, якщо стоїть в середині речення.

На початку речення, якщо звертання вимовляється з підвищеною інтонацією, воно відокремлюється знаком оклику. Наприклад: *Сонце! Я тобі вдячний (М. Коцюбинський).*

Пунктограма Розділові знаки при звертанні

Звертання переважно буває виражене іменником.

Звертання, при якому є пояснювальні слова, називається поширеним (рос. *распространённым*). Наприклад: *Привітай же, моя нене, моя Україно, моїх діток нерозумних (Т. Шевченко).*

168. Прочитайте речення, знайдіть звертання, обґрунтуйте вжиті розділові знаки. Назвіть непоширені й поширені звертання.

1. Розкажи, розкажи мені, поле... (П. Тичина). 2. Земле! Як тепло нам із тобою! 3. Мужай, прекрасна наша мова, серед прекрасних братніх мов... (З тв. М. Рильського). 4. Трохиме Івановичу, ми живі й здорові... (А. Малишко). 5. Мій давній друже! Мушу я з тобою розстатися надовго (Леся Українка).

Звертання найчастіше виражені іменниками у формі кличного відмінка. Наприклад: 1. *Яка ти розкішна, земле! (М. Коцюбинський).* 2. *Ти чуєш, татку? (О. Гончар).*

169. Спишіть речення, ставлячи слова, що в дужках, у кличному відмінку. Підкресліть звертання.

1. (Народ) мій, твій гнів і біль водив мене в огонь і в воду. 2. Я на тебе дивлюся щовечора, (Київ) мій! 3. (Криниця) моя, (криниця), ти — серця мого джерело назавжди. 4. (Мама), я до вас, як лелека, в горі і в щасті лечу. 5. Усміхаєшся, (доня), до мене з німих фотографій (З тв. Д. Луценка).

170. Прочитайте речення. Знайдіть звертання. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Поясніть розділові знаки.

1. Уважаемая Мария Владимировна, Маша получила от Вас письмо и вкратце рассказала мне его содержание (А. Чехов). 2. Мама! Прости меня, потому что только ты одна

на свете можешь прощать (О. Фадеев). 3. А сегодня на уроке, ребята, мы поговорим о далёких странах (В. Осеева). 4. О чём ты думаешь, казак? (О. Пушкин). 5. Я, Ольга Ильинична, сейчас работаю так радостно, как никогда в жизни (Г. Букин).

вкратце — стисло

содержание — зміст

171. I. Уявіть, що ви в магазині продовольчих товарів. З поданих речень виберіть найдоречніше, щоб звернутися до продавця.

1. Жіночко, мені треба білого хліба. 2. Продавець! А білий хліб є? 3. Мені, будь ласка, білий хліб, шановний продавець. 4. Пані (пане) продавець, скажіть, будь ласка, чи є у продажу білий хліб? 5. Пані (пане), білий хліб, будь ласка.

II. Складіть три-чотири речення із звертаннями за малюнком.

172. I. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть звертання.

1. Зоре моя вечірняя зійди над горою (Т. Шевченко). 2. Запряжи добродію пару коней (П. Куліш). 3. Дозвольте і мені панове річ держать (Л. Глібов). 4. Олесю-сестричко Ходімо аж на той край лісу (В. Грінченко). 5. Весняного ранку співаймо сестрице веснянку (Леся Українка). 6. Чи не бачили ви дядьку тут буланого коня? (Олександр Олесь).

II. Складіть і запишіть речення з поданими звертаннями.

Люба моя сестричко. Шановний Ярославе Костянтинівичу.
Дорогі друзі. Мій рідний краю. Наша мова. Панове громадо.

173. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Назвіть спочатку непоширені звертання, потім — поширені.

1. Літо до побачення! І за все спасибі за поля квітучії ліс зеленокрилий (В. Бичко). 2. Розвивайся старий дубе завтра мороз буде (Нар. творчість). 3. До тебе люба річенько ще вернеться весна (Л. Глібов). 4. Спи моя дитино золота спи моя тривого кароока (М. Вінграновський). 5. Не плачте мамо не треба і ви не журіться тату (А. Малишко).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ЛИСТ. АДРЕСА

1. Чи доводилося вам писати листи? До кого ви писали?
2. Як ви розпочнете лист: а) до родичів; б) до товариша; в) до вчителя?
3. Чи потрібно вживати в листі словосполучення певного типу (як-от: *бажаю успіху, щиро дякую, хай Вам щастить, на все добре* тощо)?
4. Чи потрібно в листах уживати звертання?

Листи бувають офіційні та приватні. Коли звертаємось до якоїсь організації, посадової особи, то пишемо офіційні листи. Якщо складаємо листа друзям, рідним, тоді ці листи — приватні (особисті). Листи також можуть бути колективні (від класу, трудового колективу) та індивідуальні (від однієї особи). Листи, в яких вітаємо когось, — поздоровчі.

На початку листа обов'язково слід назвати особу, до якої звертаєтесь. А в кінці — поставити дату й підпис.

174. Прочитайте уривок із листа Лесі Українки до матері. Це лист офіційний чи приватний? Зверніть увагу на його початок. Яка роль звертання в листі? Чому дату поставлено на початку?

2 лютого 1898 р. Ялта.

Люба мамочко!

Пишу до тебе, сидячи на балконі... З сього ти бачиш, що у нас не холодно, і справді, тепер 11° тепла, стільки, скільки при тобі бувало в хаті. Але ся благодать почалась тільки з вчо-

рашнього дня, а то було таке, що нехай йому цур, бодай не верталось...

! Якщо ви звертаєтесь у листі до кількох осіб, потрібно писати особовий займенник *ви* з малої літери. Коли ви підкреслюєте шанобливе ставлення до людини (наприклад, до вчителя), — пишiть цей займенник з великої літери.

175. Прочитайте лист-гумореску. Чи можна так писати офіційні листи? Як потрібно було оформити лист такого змісту?

Шановні Петрусикові матусенько й татусеньку!

Поспішаю потішити ваші серденька тим, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. Має великий потяг до природоньки — у лісочку він розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га соснячка, в результаті чого адміністрації табору подано рахуночок на 33 271 грн 14 к. До того ж він знає дотепненські анекдотики, від яких червоніє навіть наш сторож. Після розмовоньки з Петрусиком мені залишається хіба що написати заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

З табірним привітиком комендантик Д. Вовченко.

! Офіційні листи пишуться стислою діловою мовою. В офіційних листах використовується офіційно-діловий стиль мовлення, яким пишуться закони, угоди, документи.

176. Прочитайте уривок з офіційного листа. Чим він відрізняється від приватного?

Керівництво спортивного клубу «Динамо» просить дирекцію загальноосвітнього навчального закладу № 141 Дніпровського району м. Києва звільнити від занять 10 жовтня 2013 року учня 5-А класу Мельничука Олександра Анатолійовича для участі в спортивних змаганнях на першість міста.

03.10.2013 р.

Головний тренер Р. Хоменко

177. Прочитайте. Визначте, з якого типу листів узято уривки.

1. Шановна Маріє Петрівно! Вітаю Вас із ювілеєм! Усе своє життя Ви присвятили вихованню й навчанню дітей, завжди до останку віддавали себе нелегкій роботі. Дуже дякую за все, чого Ви навчили мене. У цей день зичу Вам міцного здоров'я, добра й щастя, успіхів у житті й у праці.

2. Здрастуй, моя люба сестричко! Дякую тобі за листа, а також за приємну звістку про твої успіхи. Я так зраділа за

тебе! Прийми мої привітання з приводу закінчення університету. Тепер ти зовсім доросла, самостійна людина.

Я дуже скучила за всіма. Як удома? Як себе почуває бабуся? Передавай їй привіт від мене.

3. Адміністрація заводу автомобільних кранів м. Дрогобича Львівської області просить надати інформацію про наявність комплектуючих до збиральних верстатів.

178. I. Розгляньте малюнок. Зверніть увагу на правильне оформлення конверта.

Адреса відправника, індекс <i>Красюк Леонід Ігорович,</i> <i>вул. Мільютенка,</i> <i>42, кв. 35,</i> <i>м. Київ,</i> <i>03166,</i> <i>Україна</i>	
	Адреса одержувача, індекс <i>Лещенко Олена Анатоліївна,</i> <i>вул. Краснодарська,</i> <i>46, кв. 5,</i> <i>м. Харків,</i> <i>61010,</i> <i>Україна</i>

II. Запишіть за зразком на малюнку: а) власну адресу; б) адресу своїх родичів; в) адресу друга (подруги), що мешкає в іншому регіоні України.

179. I. Дайте відповіді на запитання.

1. Які бувають листи?
2. Як використовуються звертання в листах?
3. Коли і як у листах уживаються слова, що підкреслюють шанобливе ставлення до людей?
4. Як треба правильно оформлювати конверт?

II. Складіть і оформіть листа другові (подрузі). Правильно заповніть конверт.

180. Складіть і оформіть коротенькі поздоровчі листи: а) бабусі (дідусеві) з нагоди ювілею; б) своїй першій учительці до Нового року; в) другові (подрузі) до дня народження.

§ 17. Речення із вставними словами

181. Прочитайте речення. З'ясуйте за допомогою довідки, що виражають виділені слова. Як називаються ці слова?

1. **Може**, вийшла русалонька матері шукати, а **може**, жде козаченька, щоб залоскотати (*Т. Шевченко*).
2. **Отже**, багато чого їм невідомо (*М. Олійник*).
3. У статті я, **звичайно**, не охоплюю всіх проблем розвитку української мови (*М. Рильський*).
4. **Погодою** у нас на сінокосі, казали, щось років з півтора ста завідувала ворона (*О. Довженко*).
5. **На щастя**, дитина скоро заспокоїлась і затихла (*Ю. Збанацький*).
6. **Повертатися** додому нам, **по-перше**, пізно, а **по-друге**, небезпечно (*О. Донченко*).
7. **Дядько Роман**, **певна річ**, тільки вдавав, що нікого не помітив.
8. **Безперечно**, вам тут усе незнайоме, дивне (*З тв. О. Гончара*).

Довідка.

Упевненість — звичайно, безперечно, безумовно, без сумніву, справді, напевно.

Непевненість — очевидно, здається, може, мабуть, певно.

Різні почуття — на щастя, на радість, на жаль, на біду, дивна річ, шкода.

Джерело думки — по-моєму, кажуть, гадаю, як відомо.

Порядок викладу думок — по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, отже, наприклад.

Ввічливість — вибачте, будь ласка, прошу вас.

Вставні слова (рос. вводные слова) — це слова або словосполучення, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Вставні слова на письмі виділяються комами:

1) з одного боку, якщо стоять на початку або в кінці речення;

2) з обох боків, якщо стоять в середині речення.

Наприклад: 1. *Мабуть*, дощ припинився? 2. *Дощ*, *мабуть*, припинився. 3. *Дощ припинився*, *мабуть*.

Пунктограма *Коми при вставних словах*

182. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Дід Кирило **мабуть** забув про спочинок (*Ю. Збанацький*).
2. **Здається** час спливав непомітно (*Б. Грінченко*).
3. У народній медицині очевидно не було кращих ліків від застуди, ніж калиновий чай (*В. Скуратівський*).
4. **На жаль** качка почала старі-

ти, не всяка їжа іде їй на користь (М. Стельмах). 5. Художня література як відомо допомагає глибше розуміти життя. 6. Той, хто творить красу, безумовно творить щастя для людей і по-моєму для себе. Отже про це не слід забувати (О. Гончар).

183. Прочитайте. Усно перекладіть текст українською мовою. Визначте вставні слова, порівняйте вживання їх у російській та українській мовах.

К счастью, дождь к утру прекратился. А он, без сомнения, доставлял большие неудобства. Во-первых, потому что с нами были малыши, во-вторых, под холодным дождём можно простудиться. А в-третьих, дорога в село была долгой. Кажется, выглянуло солнце? Теперь, по-моєму, можно отправляться в путь (З журналу).

прекратіться — *припинітисся*
доставлять — тут: *завдавати*
неудобства — *незручність*
отправляются — *вирушати*

184. Складіть і запишіть речення із вставними словами *на жаль*, *наприклад*, *будь ласка*, *здається*, *як відомо*, *по-моєму*, *без сумніву*.

185. Складіть по одному реченню із вставними словами, що виражають:
а) упевненість; б) різні почуття; в) джерело думки; г) ввічливість.

Користуйтеся довідкою до вправи 181.

Звертання і вставні слова не є членами речення.

186. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте, що виражають вставні слова.

1. А хлібам колосистим здається немає кінця (Д. Луценко).
2. Кажуть дощ завжди приносить щастя (Г. Коваль).
3. Не вернулись додому з походів герої, і навіки я з ними на жаль розлучивсь (Д. Луценко).
4. Маємо жити звичайно не хлібом єдиним (Б. Олійник).
5. Будь ласка будь мужнім і сильним (Олег Ольжич).

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та за інтонацією (неокличне чи окличне).

2. Виділіть граматичну основу (головні члени) речення.
3. Вкажіть вид речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).
4. Визначте другорядні члени (якщо є). Поставте до них питання.
5. Визначте звертання (якщо є).
6. Визначте вставні слова (якщо є).

Зразок усного розбору

Серед села Раствавиця входить в широкий ставок (І. Нечуй-Левицький).

Речення розповідне, неокличне. Граматична основа речення — *Раствавиця* (підмет), *входить* (присудок). У реченні є другорядні члени, тому воно поширене. *Входить* (д е?) *серед села* — обставина; *входить* (к у д и?) *в ставок* — обставина; *в ставок* (я к и й?) *широкий* — означення.

Зразок письмового розбору

(Розпов., неокл., пошир.)

Виконуючи синтаксичний розбір речення, підкреслюйте прийменники разом з іменниками, до яких вони відносяться.

187. Прочитайте. Усно розберіть кожне речення.

Он верби одступились од берега й розсипались на зеленій траві. Соняшники заплутались голівками в гіллі. Нижче од ставка Раствавиця повилась між зеленими левадами та вербами (За І. Нечуєм-Левицьким).

188. Прочитайте. Виконайте письмовий розбір першого, другого й останнього речень.

Цього літа старі лелеки вирощували п'ятьох лелечат. Дуже вони любили своїх малят. Цілий день носили їм їжу, а ввечері влаштували концерт. Лелека відтанцював свого чорногузачого гопака на краю гнізда. Він махав широкими крилами, підскакував на зігнутих ногах. Лелечата

Родина лелек

тихенько сиділи під маминим крилом, мовчки дивилися на батькові танці (За Ю. Збанацьким).

189. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте письмовий розбір речень.

Поднялась за рекой большая тёмная туча, накрыла полнеба. Загромыхал гром. Запумели, закачались деревья. Закружились над поляной сорванные листья. Упали первые тяжёлые капли. Сверкнула молния. Хлынул тёплый дождь (І. Соколов-Микитов).

поляна — галлявина

молния — блискавка

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

УСНИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

У нас часто виникає потреба розповісти кому-небудь про те, що з нами трапилося, що ми бачили чи переживали.

В усному мовленні велике значення мають засоби виразності: інтонація, паузи, темп розповіді, жестикуляція.

190. І. Прочитайте мовчки текст, поданий у таблиці, звертаючи увагу на те, як залежать інтонація і темп мовлення від змісту (в дужках умовно позначені паузи: I — коротка, II — середня, III — тривала).

ХАЙ ХТОСЬ ІНШИЙ...

<i>П'ятий клас (I) зібрався на екскурсію. (II) Вона мала бути цікавою. (III)</i>	Повільний темп розповіді, неголосно
<i>— Цілий день будемо в лісі, (II) — сказала вчителька. (II) — І їсти зваримо, (I) й книгу почитаємо, (I) й відпочинемо. (III)</i>	Трохи швидший темп, голосніше
<i>Діти з нетерпінням чекали неділі. (III) У суботу всі залишилися в школі, (II) учителька ще раз нагадала, (I) що кожному треба взяти у свій рюкзак. (III)</i>	Повільний темп, неголосно
<i>— Візьміть хліба, (I) сирі картоплі, (I) сала, (I) крупи... (III) — наказувала вона, (I) учні записували. (II) — Не забудьте пляшку або термос із водою. (II) Візьміть голку з ниткою. (III)</i>	Повільний темп, голосніше

— А нащо брати голку з ниткою? (II) — питає Миколка. (III)	Інтонація здивування
— Всяке може статися в поході. (II) Може, (II) в кого гудзик відірветься. (III)	Трохи швидший темп
Звечора всі діти приготували рюкзаки. (II) Все повкладали в них. (II) От тільки... (III) «Ну, (I) навіщо я братиму ту голку з ниткою? (II) — подумав кожен. (II) — Хай хтось інший візьме. (II) Вдома ж у мене гудзики не відриваються...» (III)	Після довгої паузи голосніше
До сходу сонця (I) всі зібралися на шкільному подвір'ї. (II) Ось і рушили до лісу. (II) Весело було і в дорозі, (I) і в лісі. (II)	Повільний темп, притишено
Миколка поліз на дерево (II): захотілося йому (I) зрізати чудернацький сучок. (II) Та коли спускався додола, (II) — зіскочив. Тієї ж миті відлетів гудзик від штанів. (II)	Повільний темп змінюється швидшим
Підтримуючи рукою штанці, (I) Миколка пішов до хлопців. (II) Щось їх питав, (II) а вони тільки хитали головами й знизували плечима. (II) Учителька помітила: (II) щось негаразд із Миколкою. (II)	Жест допоможе унаочнити картину
— У чому річ, (I) Миколко? (II) — питає вона.	Інтонація здивування
— Та ось... (II) гудзик відірвався... (III)	Тихо
— Ну, приший. (I)	Голосніше
— Голки немає... (III)	Тихо
Ось тут і з'ясувалося, (I) що голки не взяв ніхто. (II) Кожен думав: (II) хтось інший візьме. (III)	Пришвидшений темп
Так до вечора й тримав Миколка штани в руках. (II) І коли додома йшов, (I) також тримав. (III) (За В. Сухомлинським).	Повільніше

II. Прочитайте текст так, ніби ви розповідаєте його своїм однокласникам.

191. Підготуйте усну розповідь «Пригода влітку». Продумайте, який темп читання, гучність мовлення ви оберете. Запишіть свою розповідь на магнітофон, прослухайте запис. Спробуйте самостійно знайти недоліки, подумайте, які зміни необхідно зробити у змісті і в усному виконанні розповіді.

§ 18. Складне речення. Кома між частинами складного речення

Речення бувають прості і складні (рос. сложные). Складне речення об'єднує два або кілька простих, які поєднуються між собою інтонацією та за змістом. У складному реченні стільки простих речень, скільки у його складі граматичних основ. Порівняйте: 1. Загуркотів грім. (Просте речення.) 2. Іде дощ, блимають блискавки, гримить весняний грім. (Складне речення, має три граматичні основи.)

Між частинами складного речення ставиться кома. Наприклад: 1. На сході червоніє небо, вже гаснуть зорі. 2. Зійшло сонце, і роса на траві заблищала.

Пунктограма Кома між частинами складного речення

Прості речення, що входять у складне, можуть з'єднуватися сполучниками *і(й), та, а, але, щоб, тому що, бо*, словами *коли, який, де*, а можуть бути поєднані без сполучників. Наприклад: *Чорніла вогка земля, і жовтів пісок, бо недавня буря змела тонку пелену нерясного снігу. Місцями зеленіли сосни, їхні стовбури були руді (О. Донченко).*

192. I. Прочитайте текст. Вкажіть, які речення прості, а які складні. Як поєднуються прості речення у складних?

Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном. Чорна хмара швидко росла і бігла. Море почорніло під нею, і вона в одну мить неначе поглинула корабля. З моря набігла хвиля з білими густими грібеними і почала танцювати навколо човна.

Микола був уперше на морі. Його душа трохи сполбхалась. Він сидів на човні і сумно дивився на хвилі. У море впали краплі дощу, а за ними несподівано загув страшний вітер (За І. Нечуєм-Левицьким).

II. Поясніть пунктограму «Кома між однорідними членами речення».

193. Прочитайте. Випишіть спочатку складні речення, в яких прості поєднані між собою за допомогою сполучників, а потім ті, в яких прості речення поєднуються без сполучників. Підкресліть граматичні основи.

1. Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках горить чиста роса (*Панас Мирний*). 2. І будуть литись теплих сліз потоки, і в них бринітимуть слова (*Олександр Олесь*). 3. Іде дощ краплистий, діти бігають під дощем (*Ю. Яновський*). 4. Дні стояли у шелестах золота, у виступах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів (*М. Стельмах*). 5. Солов'ї заливисто перетьохкуються у вербах, по садках, і вся ніч сповнюється тільки солов'їним співом (*За О. Гончаром*).

194. I. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою, доберіть заголовок і запишіть. Підкресліть граматичні основи у реченнях. Поясніть пунктограму «Кома між частинами складного речення».

Каждое утро на лесную полянку прилетали тетерева. Тетёрки кормились, а чёрный тетерев-петух с красными, как калина, бровями караулил их. В лесу стрекотали длиннохвостые сороки, они сидели на тонких макушках деревьев.

Однажды утром с охоты возвращалась лиса, бесшумно она подползла к тетеревам. Как только лиса подошла к поляне, длиннохвостые сторожа тревожно застрекотали. Стая поднялась в воздух. Лиса кинулась на поляну, но тетеревов уже и след простыл (*За М. Нікольським*).

Тетерук-сторож

полянка — галівинка
тетерев — тетерук

макушка — тут: маківка
стая — зр'я

корміться — годуватися
и след простыл — тільки й бачили

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть усний опис тетерука.

195. З поданих простих речень утворіть за зразком складні, вибираючи сполучники з довідки.

З р а з о к. Жовтень позолотив верхівки дерев. Останні ключі птахів потяглись у вирій. — Жовтень позолотив верхівки дерев, і останні ключі птахів потяглись у вирій.

1. Несподівано вдарили перші морози. Деякі тварини ще не підготувалися до зимівлі. 2. Діти пішли до школи. Золоточубий вересень ударив у дзвін. 3. Миколка добре вивчив урок. Він не міг з переляку сказати ані слова. 4. За обрієм сховалося сонце. Сірі сутінки почали помалу спускатися на нагріту сонцем землю. 5. Олексій не знав. Ми його чекатимемо за рогом вулиці.

Д о в і д к а: що, але, а, коли, і.

196. Напишіть невеликий твір за поданим початком, уживаючи прості та складні речення.

МОЯ МАТУСЯ

Моя матуся лагідна й щира. У неї ласкаві й теплі руки, які можуть і мене пестити, і поратися по господарству. Мама працює...

197. Випишіть із підручника з української літератури три складні речення, частини яких поєднуються за допомогою сполучників, і три складні речення, частини яких з'єднані без сполучників. Підкресліть граматичні основи речень.

198. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть, ставлячи потрібні розділові знаки між частинами складного речення. Підкресліть граматичні основи.

С севера подул ветер и с неба посыпались снежинки. Эта снежинка медленно падает на руку другая долго кружится в воздухе.

Идёт зима растут сугробы. Иногда пригревает солнце не забывает о своей работе ветер. Если он налетает с юга то начинается оттепель. А когда после оттепели ударит мороз тогда на снегу образуется твёрдая корочка (За В. Архангельським).

*сéвер — північ
вóздух — повітря
сугрóб — кучугу́ра*

*кружі́ться — кружля́ти
о́ттепель — відлі́га
ко́рочка — кі́рочка*

199. 1. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Чим складне речення відрізняється від простого?
2. За допомогою чого поєднуються прості речення у складному? Наведіть приклади.
3. Як визначити, скільки простих речень входить у складне? Наведіть приклади.
4. Який розділовий знак ставиться між частинами складного речення?

II. Спишіть текст, уставивши потрібні за змістом дієслова з довідки. Поставте розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

Не раз ... Кодак із рук до рук не раз Кодацькі скелі ... гарячою кров'ю аж поки нарешті ... тут усе і вибухи гармат, і гомін бойовища, й пісні волі. І ... тільки один живий свідок давніх подій — поріг Кодацький що й досі ... за лицарями волі та... нам про минуле (А. Кащенко).

Довідка: переходити, вмиватися, зникати, лишатися, тужити, співати.

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте вид речення за метою висловлювання та інтонацією.

2. Виділіть прості речення у складному, знайдіть граматичні основи.

3. Визначте другорядні члени в кожній частині речення.

Зразок усного розбору

Дерева в саду хитає вітер, жовтий лист летить мені до ніг (В. Сосюра).

Речення розповідне, неокличне, складне, складається з двох частин. У першій частині граматична основа *вітер хитає*, у другій — *лист летить*. Обидві частини поширені.

Зразок письмового розбору

1

2

Дерева в саду хитає вітер, жовтий лист летить мені до ніг. (Розпов., неокл., складне, частини пошир.)

200. Прочитайте. Розберіть речення спочатку усно, а потім письмово.

1. На ланах грає сонячна хвиля, під хвилею спіє хліборобська доля. 2. На серці стихають негоди, на думку не йдуть клопоти. 3. Сльози не ллються, а голос рветься (З тв. Панаса Мирного).

201. Прочитайте. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Виконайте синтаксичний розбір речень.

1. Капли дождя текли по листьям, тихонько шептались деревья, вдали кричала кукушка. 2. Затих ветерок, замолкли птицы. 3. Издалека слышался шум лесного ручья, чувствовалось его холодное дыхание (З тв. К. Паустовського).

кукушка — зозуля

ручій — струмок

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

1. Пригадайте, які є типи мовлення.
2. Що таке опис?
3. Для чого використовується опис у художніх творах?

202. І. Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання І виконайте завдання.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІНОЧОК

В Україні з давніх часів жінки та дівчата панували віночок. Вінки плели з різного зілля від весни до осені. Останнім у році був вінок із золотистого кленового листя.

Плетіння вінка — то ціла наука. До вінка впліталось багато різних квітів із лікувальними властивостями: деревій, безсмертник, любисток, волошка, ромашка, незабудка і цвіт калини.

Найпочесніше місце у вінку належало деревію. Деревій у вінку є символом нескореності.

Особливе місце у вінку мав і барвінок. Це символ життя і безсмертя людської душі. Він прикрашає весільний вінок молодої, одяг гостей, святковий коровай.

Усього в повному українському вінку двадцять квіток. До дівочого вінка в'яжуть кольорові стрічки. Кожен колір стрічки є символом. Першою в'яжуть світло-коричневу стрічку — символ землі-матінки. Зліва і справа від неї — дві жовті — символ сонця. За ними йдуть з різних боків зелена світла і темна. Це символи живої природи, краси і юності. За ними в'яжуть синю і блакитну — символи води і неба.

Український вінок є своєрідним, неповторним символом українців, свідченням високої культури, любові до рідної землі (За М. Крищуком).

1. Яка тема тексту?
2. З яких квітів плели вінки?
3. Чому особливе місце у вінку належить деревію та барвінку?

4. Стрічки яких кольорів в'язали до дівочого вінка? Чому?
5. Знайдіть речення з однорідними членами і поясніть розділові знаки.

6. Чому в першому реченні другого абзацу стоїть тире?

II. Докладно перекажіть текст спочатку усно, а потім письмово. Користуйтеся пам'ятками на с. 32.

III. Опишіть зовнішність дівчини, зображеної на малюнку, вживаючи однорідні члени речення.

 Текст-розповідь складається з таких частин: початок дії, розвиток дії, завершення дії.

В описі спочатку подають загальні відомості про предмет, враження від нього, потім розкривають його найхарактерніші ознаки. Закінчують опис оцінкою предмета.

Текст-роздум обов'язково містить міркування, докази і висновок.

19. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові

203. Прочитайте речення. Дайте відповіді на подані запитання.

1. «Вітю! Ти справді хочеш зі мною дружити?» — запитав Павлик. 2. Павлик запитав Вітю, чи той справді хоче з ним дружити.

 1. Якими частинами відрізняються перше і друге речення?

2. У якому реченні думку мовця передано від його імені?

 Пряма мова (рос. *прямая речь*) — це висловлювання будь-якої особи, передане від її імені дослівно, без змін.

Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому належить пряма мова.

Наприклад:

слова автора	пряма мова
Український педагог	«Мова — це віконця, крізь
В. Сухомлинський говорив:	які людина бачить світ».

 І пряма мова, і слова автора інтонуються як окремі речення. Між прямою мовою і словами автора робиться вичікувальна пауза. Наприклад: 1. «Мамо, / чи кожна пташина в вирій на зиму літає?» // — в неньки спитала дитина (Леся Українка). 2. Тарас Шевченко вірив: // «І оживе добра слава, / слава України».

204. Прочитайте. Знайдіть речення з прямою мовою і словами автора.

Олена пильно дивилась межі дерева; їй все здавалося, що вона бачить то сани, то свитку Василька, то кінські ноги...

«Коли б хоч їхав хто, — обізвався Яким, — розпитали б, чи не бачив чого в лісі».

Зустріли якогось чоловіка з однією конячкою. Яким розповів йому своє горе та почав розпитувать.

«Я бачив зламані сани, а на них ялинку, — сказав чоловік. — Подавайтесь лісом у праворуч». «Ой нема вже мого Василька, нема моєї дитини!» — заголосила Олена. Той крик серця болісною луною розлігся в Якимовому серці (*За М. Коцюбинським*).

 Пряма мова береться в лапки і починається з великої букви. Коли пряма мова стоїть після слів автора, то перед нею ставиться двокрапка, а в кінці ставиться потрібний розділовий знак. Наприклад: *Батько оглянув пораненого птаха і сказав: «Треба його погодувати!»* (*Л. Смілянський*).

Коли пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться або кома, або знак питання, або знак оклику і після будь-якого з цих знаків — тире. Слова автора починаються з малої букви. Наприклад: *«До булави треба голови!»* — казали між собою запорожці стару приказку (*О. Іваненко*).

Пунктограма Розділові знаки при прямій мові

205. Прочитайте речення. Поясніть пунктограму «Розділові знаки при прямій мові».

1. Батько промовив: «Дороба далека, сідай швиденько» (*М. Чабанівський*). 2. «Чи є щось зблота дорожче на землі?» — у мудреця спитали люди. 3. Подумав трохи й відповів мудрець: «Дорожча дружба є і буде!» (*За М. Познанською*).

206. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Волбги, волбги! шепочуть прив'ялі діброви (*М. Рильський*). 2. Ти не турбуйся кажу я мамі (*Р. Гамзатов*). 3. Тихо й смутно забринів старечий голос Ти прийшла кохана доню? (*Леся Українка*). 4. Підождіть Іванихо! зупинив її батько (*В. Винниченко*). 5. Гриць подумав Чому вони його до школи не давали? (*І. Франко*).

 Речення з прямою мовою можна зобразити схематично. При цьому користуються такими умовними позначками: *A* — слова автора з великої букви; *a* — слова автора з малої букви; *П* — пряма мова.

207. Складіть речення за схемами.

1. «П?» — а.
2. А: «П!»
3. «П», — а.

208. Замініть подані речення реченнями з прямою мовою.

1. Максим відказав, що життя в неволі нічого не варте.
2. Дівчинка запитала в матері, чи всі птахи відлітають у вирій.
3. Директор оголосив, що до школи приїдуть іноземні гості.
4. Учителька запитала Василька, чому він не виконав домашнього завдання.
5. Екскурсовод повідомив, що цей експонат дуже цінний.

209. Допишіть речення, ставлячи замість крапок пряму мову і потрібні розділові знаки. Накресліть схеми речень.

1. ... — радісно вигукнула Оленка, побачивши подругу.
2. Учитель нас попередив: ... ?
3. ... — відповів я дідушеві.
4. Контролер запитав: ... ?

20. Діалог

210. І. Прочитайте текст. Скажіть, хто бере участь у розмові. Визначте тему та основну думку тексту.

ЖЕНЧИК

Ще й сонце тільки-тільки підвело свій вінець, ще сизо й синьо туманились роси, коли мене розбудив тато:

— Вмивайся, Михайлику, та й поїдемо жати.

— Я зараз. А де ж дід Корній?

— Він уже, мабуть, перший сніп зв'язав.

— Чого ж ви мене раніше не збудили?

Тато сумно всміхнувся:

— Жалів, дитино, бо хто тебе потім, як одкотипся од нас, пожаліє у світі?

— Ой, таточку...

— Біжи, біжи, вмивайся. Мама вже, дивись, пляхом на поле йде.

— Гарних женчиків собі маю, — зустріла нас мама біля жита. — Поглянь, Михайлику, на схід сонця і починай на щастя жати (За М. Стельмахом).

II. Як записано пряму мову в тексті?

! Розмова двох осіб називається діалогом. Діалог складається з реплік. Кожна репліка пишеться з нового рядка, без лапок, перед нею ставиться тире.

Пунктограма Тире при діалозі

! Якщо після репліки в діалозі є слова автора, то ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові.

211. Прочитайте вірш Миколи Романченка. Визначте репліки в діалозі. Спишіть, ставлячи тире перед кожною реплікою.

ЩО ТАКЕ АКРОСТИХ?

Ти, Максимку, щось притих.
Я читаю акростих!
Що ж воно таке за штука? —
запитав дідусь онука.

Перші літери рядків
зверху вниз я разом звів.
Ось і вийшло слово з них,
це, дідусю, — акростих.

М. Романченко

212. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою. Запишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

На уроке природоведення учительница сказала
Дети сегодня мы снова пойдём садить деревья. И мне хотелось бы узнать, как растут ваши деревья, которые мы посадили весной. Расскажи нам Вася о своём дереве.

Растёт! Я его дважды поливал.

Когда?

Утром и вечером каждый день ответил Вася.

Учительница похвалила его и спросила Петю

А как твоё деревцо?

Засохло ответил мальчик.

Ты не поливал его?

Поливал.

Скільки?

Тоже дважды... Один раз в апреле, а другой раз на летних каникулах (О. Буцень).

природовѣдение — природозна́вство
два́жды — двічі

213. Запишіть подані речення у формі діалогу.

Михайлик запитав у Олега, чи розв'язав він задачу. Олег відповів, що вже розв'язав. Тоді Михайлик попросив, щоб друг пояснив йому, як цю задачу розв'язувати. Олег сказав, що допише вправу з української мови, а потім обов'язково допоможе товаришеві.

214. І. Прочитайте текст і дайте йому заголовок. Розгляньте малюнок. Скільки осіб бере участь у розмові? Перекажіть текст (усно).

Діти граються в бузька́. Раптом Євгенко зупиняється, здивовано задерши голову. На пляху стоїть якась дівчинка, що з'явилася тут несподівано.

У незнайомки смагляве обличчя, рівний ніс, чорні брови. Сливові очі дивляться насторожено, хоч і без страху. Дівчинка зодягнена в яскраве смугасте плаття, з-під якого виглядають червоні шаровари.

— Ти хто? — цікаво запитує хлопець.

Усі діти, забувши про гру, збираються довкола незнайомої дівчинки.

— Саййора, — помовчавши, відказує вона.

— Хто? — дивується Євгенко.

— Мене звуть Саййора, — так само поважно відказує дівчинка. І вмить її смагляве обличчя проймається усмішкою.

— Хочеш із нами грати в бузька і жаб? — питає Шило.

— Я не вмю.

— Швидко навчимо, — говорить Євгенко.

— Мене вдома чекають, — заперечує дівчинка.

— Ти хоч подивись, як ми граємося, — озивається Катря, а потім запитує: — А звідки ти?

— Ми вчора приїхали з Узбекистану.

— Ага, з Узбекистану, — каже Шило так, наче стверджує почуте.

— А з ким ти приїхала? — допитується Катря.

— З батьком і матір'ю. А прізвище мое Кравченко.

— Саййора Кравченко? — недовірливо запитує Євгенко.

— А приїмали ми в гості до баби Степаниди. Я тепер на канікулах... То я пішла, бо мене вже чекають...

І Саййора почала повільно віддалятися. Усі дивилися їй услід, забувши про гру. Її несподівана поява, її ім'я, її темні очі — усе було загадкою і таємницею (За Є. Гуцалом).

II. Що ви знаєте про українців, які мешкають у країнах близького зарубіжжя? Продовжіть розповідь про дівчинку Саййору.

Розмова, в якій бере участь кілька осіб, називається полілогом.

215. Складіть і запишіть полілог, уявивши таку ситуацію: ви знайомите двох своїх товаришів, які не знають один одного.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

216. I. Прочитайте діалог. Дайте відповіді на подані запитання.

- Алло! Сашка можна?
- Його зараз немає.
- А де він?
- Зателефонуй, будь ласка, пізніше.
- Угу.

1. Чи дотримано в розмові правил етикету?
2. Які правила ведення телефонних розмов вам відомі?
3. Які слова ввічливості слід ужити в поданому діалозі?

II. Запишіть поданий діалог, змінивши його з урахуванням правил етикету.

217. Складіть і запишіть діалоги, відтворивши телефонні розмови в таких ситуаціях: а) ви телефонуєте до однокласника (однокласниці), щоб дізнатися домашнє завдання; б) ви телефонуєте мамі на роботу, щоб попередити, що після школи зайдете до друга (подруги).

218. I. Прочитайте. Доберіть до тексту заголовки. Усно перекажіть.

У Києві завжди багато туристів з усього світу. У деяких країнах світу, зокрема у Франції, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії, студенти вищих навчальних закладів вивчають українську мову. Тому часом до нас прибувають туристи, які вчаться говорити по-українському.

— Скажіть, будь ласка, де тут поблизу поштова шухляда? — звертається до молодого киянка білявий бородаць, який тримає в руках листа.

— Не шухляда, а ящик. Поштовий ящик, — поправляє його супутник в окулярах.

— Поштова скринька на розі, — відповідає дівчина. Вона здогадалася, що це іноземці, які вивчали українську мову самотужки.

— Якщо я не так сказав, пробачте, будь ласка, і поясніть, як правильно, — попросив бородань.

— Із задоволенням, — привітно усміхається дівчина. — Ящик — це предмет для зберігання або перевезення чогось. Скринька — це ящик зі щілиною, в яку ви вкинете свого листа.

— Дякуємо за пояснення, ви дуже люб'язні, — сказали іноземці (За А. Коваль).

II. Розгляньте малюнок на с. 90. Про що ще, на вашу думку, іноземці могли б запитати молоду киянку? Продовжіть їхній діалог.

III. Уявіть, що україномовні туристи-іноземці прибули до вашого міста (селища, села). Вони попросили пояснити, як дістатися до відомої в цій місцевості пам'ятки архітектури. Складіть і запишіть діалог, що відбувся між вами.

219. I. Прочитайте за особами. Де відбувається діалог? Поясніть вивчені пунктограми.

— Доброго дня!

— Доброго дня. Чим можу допомогти?

— Я хотів би прочитати книжку про пригоди двох хлопців — Яви і Павлуші. Здається, ця книжка називається «Теодори з Василівки». А хто її автор, я, на жаль, не запам'ятав.

— Цю книжку написав Всеволод Нестайко. Називається вона «Тореадори з Васюківки». Та, здається, цієї книжки зараз немає. Можу запропонувати інші твори Всеволода Нестайка. Вони стоять на другій полиці цього стелажа. Можете вибрати.

— Так, дякую. Я візьму «Чудеса в Гарбузянах».

II. Складіть і запишіть діалог, який би міг відбутись: а) у книгарні; б) у шкільній їдальні.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке словосполучення?
2. Виконайте синтаксичний розбір словосполучень *щира розмова, посадити дерево, впевнено відповісти*.
3. Які види речень за метою висловлювання вам відомі? Наведіть приклади.

4. Які речення називаються окличними?
5. Поясніть, які розділові знаки ставляться в кінці речення.
6. Що таке граматична основа речення?
7. Розкажіть про головні члени речення. Наведіть приклади.
8. Які другорядні члени речення вам відомі? На які питання вони відповідають?
9. Які члени речення називаються однорідними? Що таке узагальнювальні слова?
10. Які розділові знаки ставляться в реченнях з однорідними членами? Складіть два речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.
11. Що таке звертання? Розкажіть про вживання розділових знаків при звертанні. Наведіть приклади речень.
12. На що можуть вказувати вставні слова? Наведіть приклади речень із вставними словами.
13. Яке речення називається складним? Чим воно відрізняється від простого? Наведіть приклади.
14. Якими сполучниками з'єднуються прості речення в складному? Які розділові знаки ставляться?
15. Що таке пряма мова?
16. Що таке слова автора?
17. Розкажіть про розділові знаки при прямій мові. Наведіть приклади речень з прямою мовою.
18. Що таке діалог? Що таке репліка?
19. Розкажіть про розділові знаки при діалозі й полілозі. Наведіть приклади.
20. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Поясніть вивчені пунктограми.
 1. Донецьк моє рідне місто.
 2. На грядці розцвітали різні квіти тюльпани нарциси лілії.
 3. Земле рідна ти наша годувальниця говорив Остап.
 4. Здається завтра буде дощ.
 5. На заході ще жевріло небо а в степу вже заходила ніч.
21. Виконайте синтаксичний розбір речень. Поясніть вивчені пунктограми.
 1. Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав (*Леся Українка*).
 2. Зеленаві хвилі бились об берег (*Ю. Збанацький*).
 3. Хлібороб робив у полі, пас пастух корів, овець (*Олександр Олесь*).

22. Відгадайте загадки Дмитра Білоуса.

1. Маленька, менша від мачини,
ні з ким не стану на борню.
А при читанні, коли треба,
й людини мову зупиню.
2. Злита з хвостиком ця крапка,
невелика, власне, лапка.
Робить паузу, всім знайома.
Як же вона зветься?
3. Що за знак — стрункий, мов спис,
він над крапкою завис,
спонукає він до поклику,
хто ж бо він?
4. Він після речення, цитати
вмостився, схожий на гачок.
Всіх нас примушує питати,
а сам ні пари з уст — мовчок.
Що це таке?

Відгадки. 1. Знак оклику. 2. Знак питання. 3. Знак кома. 4. Крапка.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА ЗА КАРТИНОЮ

220. І. Прочитайте текст.

ЯК ХЛІБ ДО НАС ПРИЙШОВ

Береш у руки хліб — він м'який, теплий, духмяний. Ріжеш скибку і думаєш: скільки праці, щирої і наполегливої, вкладено у цей невеличкий буханець. З давніх-давен хліборобську працю вважали за священнодійство. Не кожна господиня вміла спекти гарний і смачний хліб. Недарма кажуть: нема хліба — нема обіду. А як же хліб до нас прийшов?

У зораний ґрунт посіяли маленькі зернятка, пестили, доглядали, щоб зійшов хліб, заколосилася нива. Наливалися й достигали жито і пшениця. Щоб нічого не втратити, вчасно зібрати врожай, комбайнери працювали і вдень, і вночі. Відвезли обмолочене збіжжя на елеватор, а звідти — до млина. Уже готове борошно потрапляє на хлібокомбінати, де

пекарі творять дива — замішують тісто, пильнують його, формують майбутні хлібини, булки, бублики, рогалики, калачі. Аж ось показуються з печі готові буханці. Їх відвозять до крамниць, а звідти вони потрапляють до нашого столу.

На допомогу людям прийшли машини, а колись ниву жали серпами, снопи молотили ціпами. Ніколи хліборобська праця не була легкою.

Зневага до хліба — це нехтування роботою людей, які допомогли йому прийти до нас (З журналу).

II. До якого типу мовлення налажить текст? Свою думку обґрунтуйте.

III. Які прислів'я і приказки про хліб ви знаєте?

221. Розгляньте малюнок. Напишіть за ним твір-опис «Хліборобський обід», використовуючи подані словосполучення.

Соковита трава, буяння квітів, вишита серветка, полив'яний глечик, тепле молоко, рум'яні яблука, духмяний буханець, пахопці хліба, хрустка скоринка, відрізаний окраєць, невтомні трударі.

**9 листопада —
День української писемності та мови**

НЕСТОР ЛІТОПИСЕЦЬ

Загадково тьмяніе лампада, тихо потріскують свічі. Над пергаментом скилився сивобородий чоловік. У мерехтливому світлі спалахують усе нові й нові слова. Таємниче, схоже на чаклунство дійство полонить ченця, уява переносить його в сиву минувшину...

Близько 1113 року в Печерському монастирі в Києві написано літописний твір, названий за його першими словами «Повість минулих літ». Автором цього твору був чернець Нестор. Майже все життя він провів за мурами монастиря. Сімнадцятирічним юнаком Нестор був пострижений у ченці, а згодом висвячений у дякони, в сані якого пробув майже сорок років, до самої смерті.

Нестор відомий не тільки як талановитий письменник, а й як справжній історик. Створенню «Повісті минулих літ» передувало написання ним ряду розповідей про життя святих (3 журналу).

1. Чому День української писемності та мови пов'язують з ім'ям Нестора Літописця?
2. Що вам відомо про літописи з уречів історії?
3. Розкажіть про життя і діяльність Нестора Літописця.
4. Виконайте синтаксичний розбір першого і другого речень.

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

- 9
1. Пригадайте, як називається розділ мовознавчої науки, в якому вивчаються звуки мови.
 2. Що вивчає орфоепія?
 3. У якому розділі мовознавчої науки вивчаються правила написання слів?
 4. Що розглядає графіка?

§ 21. Звуки мовлення. Голосні звуки. Звукове значення букв я, ю, е, ї

222. Прочитайте і перекажіть текст.

Людину від народження оточують різні звуки: шум дерев, пліскіт води, пташиний спів, гудіння машин, музика.

Наша мова — це теж потік звуків. Кожне слово, яке ми вимовляємо, складається з окремих звуків. Слово *мати* складається з чотирьох звуків: [м], [а], [т], [и]. Кожен із цих звуків, узятий окремо, нічого не означає. А слово *мати* називає людину, яка дає життя. Якщо ввести це слово в речення, можна висловити якусь думку: *Рідна мати моя, ти ночей не доспала...* (А. Малишко).

Звуки ми вимовляємо і чуємо. Вони творяться органами мовлення людини.

У творенні деяких звуків бере участь тільки голос, струмінь видихуваного повітря проходить вільно через ротову порожнину людини. Ці звуки називаються **голосними**.

Вільність звуків утворюється за допомогою голосу і шуму або тільки шуму, тому що струмінь повітря в ротовій порожнині натрапляє на перепони, утворені язиком, губами або губами. Такі звуки називаються **приголосними**.

Звуки мовлення на письмі позначаються буквами, які ми бачимо і пишемо.

223. Дайте відповіді на запитання.

- 9
1. У творенні яких звуків бере участь тільки голос?
 2. Які звуки утворюються за допомогою голосу і шуму або тільки шуму?

Звуки подаються у квадратних дужках, щоб ми могли від-
різнити їх від букв.

224. Вимовте звуки, з яких складаються слова, що входять до поданих прислів'їв.

1. Тиха вода греблю рве.
2. По роботі пізнати майстра.
3. Дорога ложка до обіду (*Нар. творчість*).

За допомогою звуків мови ми розрізняємо слова. Напри-
клад: сон — син, сила — мила — шила.

225. Складіть якнайбільше слів, використовуючи звуки [и], [д], [к], [о], [а], [м], [с].

В українській мові шість голосних звуків: [а], [о], [у], [і], [е], [и].

Букви *я, ю, є* можуть позначати на письмі голосні звуки [а], [у], [е], що стоять після м'яких приголосних: *рядок* [р'адóк], *любий* [л'убий], *сине* [сін'е]. Тут ми пишемо *я, ю, є*, а не *а, у, е*, щоб позначати на письмі м'якість приголосних [р'], [л'], [н'], бо інакше ми прочитали б *радок, лубий, сине*.

Знак (') позначає м'якість, а знаком (´) позначають пом'якшення попереднього приголосного.

Букви *я, ю, є* позначають по два звуки [йа], [йу], [йе]:

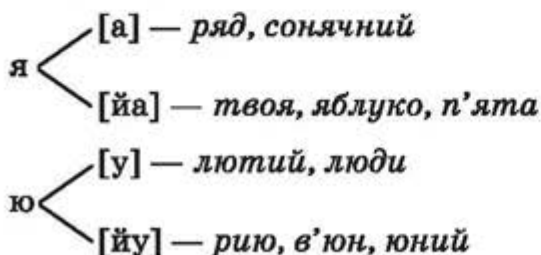
1) на початку слова або складу: *Яна* [йána], *юнак* [йуна́к], *єдиний* [йеді́ний], *со́я* [со́йа], *воювати* [войува́ти], *баєчка* [ба́йечка];

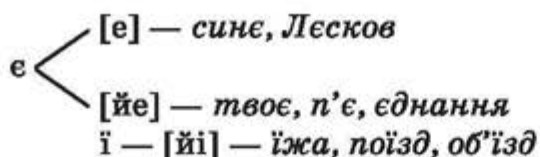
2) після апострофа: *п'ятий* [пйáтий], *б'ю* [бйу], *об'єднати* [обйедна́ти];

3) після м'якого знака: *Ньютон* [н'йу́тон].

Буква *ї* завжди позначає два звуки: [йі]. Наприклад: *їжак* [йіжа́к], *під'їзд* [п'ідйі́зд], *короїд* [коройі́д].

226. Розгляньте схему. Розкажіть про подвійне звукове значення букв *я, ю, є* та значення букви *ї*.

227. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, в яких букви *я, ю, є* позначають звуки [йа], [йу], [йе]; б) ті, в яких букви *я, ю, є* позначають звуки [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного.

Зброя, картопляр, олія, лінія, людина, ілюстрований, об'єднати, третє, криниця, травою, адресують, аквареллю.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв слів складеться початок прислів'я: «... *солов'я не тішить*».

228. Випишіть із підручника з української літератури п'ять слів із буквами *я, ю, є*, коли вони позначають м'якість попереднього приголосного, і п'ять слів, коли вони позначають по два звуки.

229. Вимовте в кожному слові спочатку голосні, а потім приголосні.

Небо, рідне, мова, голос, звук.

230. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Укажіть, якими звуками вони різняться в обох мовах.

Ведро, лис, волчица, цапля, ніч, казак.

231. Утворіть від поданих слів нові, вимовляючи звуки у зворотному порядку. Запишіть утворені слова.

Карб, куб, мій, вій, ай, серп.

232. Замініть окремі звуки так, щоб утворилися нові слова. З двома словами складіть речення і запишіть.

Кіт, жити, річ, грати, лід, клад, комин, віз, кава.

233. Запишіть слова у три стовпчики: а) ті, в яких є два приголосні звуки; б) ті, в яких є три приголосні звуки; в) ті, в яких є чотири приголосні звуки.

Океан, хліб, входять, цвяшок, кияни, доля, ожина, лісник, осокір, шиють, ясний, онук, стріха, сцена, пара, тягар.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться початок прислів'я: «... *свій хвалить*».

234. I. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка відмінність між буквами і звуками?
2. За допомогою чого утворюються голосні звуки?
3. Скільки голосних звуків в українській мові?
4. Які три букви можуть позначати по два звуки залежно від позиції у слові? Скільки звуків позначає буква *ї*?

II. Прочитайте поезію Варвари Гринько, визначте її тему й основну думку. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть однією лінією слова, в яких букви *я, ю, є* позначають один звук, а двома лініями — ті, в яких ці букви позначають два звуки.

Сію д..тині
 В серд..ньо ласку.
 Сійся-родися
 Ніжне «Будь ласка»,
 Вдячне «Спасибі»,
 «Вибач» гр..мтливє —
 Слово у серці,
 Як зернятко в ниві.
 «Доброго ранку!»,
 «Світлої днини!» —
 Щедро даруй ти
 Людям, д..тино.
 Мова барвиста,
 Мова багата,
 Рідна і тепла,
 Як батьківська хата.

В. Гринько

§ 22. Приголосні звуки. Приголосні тверді й м'які

236. Пригадайте, як творяться приголосні звуки. Прочитайте і скажіть, якими звуками (голосними чи приголосними) різняться слова в кожній парі.

Ніч — піч, жити — жати, компанія — кампанія, море — горе, мило — мало, калина — малина.

238. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, що починаються на голосний звук б) ті, що починаються на приголосний звук.

Обценьки, обід, прадід, увлін, супутник, ірис, ягода, липа, слава, узвар, одуд, дівчина, епоха, абрикос, їдуть, повість, гроза, ослін, колодязь, апарат, прапор.

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв слів складеться прислів'я.

Приголосні звуки бувають тверді і м'які: син [син] — сине [син'е]. М'якість приголосних можуть позначати не тільки букви *я, ю, є*, а й буква *і*: лялька [л'ял'ка]; сюрприз [с'урп'іза]; сине [син'е]; сіно [с'іно].

237. Прочитайте слова. Вкажіть, які приголосні звуки в словах тверді, а які — м'які.

Сон, везти, ліс, лось, перець, цар, діжа, жаль, ніс, сіль.

238. Спишіть слова, однією лінією підкреслюючи букви, що позначають тверді приголосні звуки, а двома лініями — м'які.

Лінія, середина, ліхтар, сім, зав'язь, зірка, людина, плюс, дим, редька.

Не всі приголосні звуки мають тверді та м'які відповідники. Звуки [б], [п], [в], [м], [ф] в українській мові вимовляються твердо (також у кінці слова та складу). Вони можуть трохи пом'якшуватись лише перед *і*. Наприклад: *бити*, *морква*, але *білити* [б'іліти], *вікно* [в'ікно].

239. Перекладіть слова українською мовою. Порівняйте вимову кінцевих звуків.

Степь, дробь, насыпь, семь, зябь, кровь, голубь.

Приголосні [ж], [ч], [ш] в українській мові тверді, а пом'якшуються лише перед *і*, *я*, *ю*, *є*: *життя*, *жінка* [ж'інка]; *час*, *обличчя* [обліч'а]; *тиша*, *затишся* [затіш'а].

Звук [й] в українській мові завжди м'який.

В українській мові 32 приголосні звуки: [б], [в], [г], [ґ], [д], [д'], [ж], [з], [з'], [й], [дж], [дз], [дз'], [к], [л], [л'], [м], [н], [н'], [п], [р], [р'], [с], [с'], [т], [т'], [ф], [х], [ц], [ц'], [ч], [ш].

Звуки [дж], [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х], [ґ] та [б], [п], [в], [м], [ф] ніколи не бувають м'якими.

Звуки [дж], [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х], [ґ] перед *я*, *ю*, *є*, *і* та [б], [п], [в], [м], [ф] перед *і* бувають пом'якшеними.

240. Спишіть слова. Підкресліть букви на позначення звуків [дж], [дз], [дз']. Назвіть, які звуки в поданих словах тверді. Складіть з трьома словами речення.

Дзига, джміль, дзьоб, дзеркало, джерело, Дзюба.

241. Запишіть слова у три стовпчики: а) з початковим твердим приголосним; б) з початковим м'яким приголосним; в) з початковим пом'якшеним приголосним.

Прадід, сірка, віск, лісник, бюро, ворота, прибій, піджак, рідина, дьоготь, зображення, гірник, гараж, фігура, літак.

Якщо ви правильно виконали завдання, з четвертих букв слів складеться початок прислів'я: «... голову на вірну дорогу направить».

242. Спишіть речення, підкресліть букви, що позначають м'які приголосні.

- Кінець тій ниві, кінець, будемо плести вінець (О. Маковей).
- На панцині пшеницю жала (Т. Шевченко).
- У холоднім легенькім вітрі леліється широкий лан жита (І. Франко).

243. I. Спишіть речення. Підкресліть букви, що позначають пом'якшені приголосні.

- Все бачить співець у широких роздоллі, і людям співає він пісню нову (Леся Українка).
- Тягнуться до сонця і квітки, і трави, віти кучеряві, гори голубі (В. Сосюра).
- Орачі підуть у поле (Р. Іваничук).

II. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

244. Запишіть два прислів'я. Підкресліть однією лінією букви, що означають м'які звуки, двома лініями — пом'якшені звуки.

§ 23. Приголосні дзвінки й глухі. Уподібнення глухих і дзвінких приголосних

В українській мові приголосні звуки творяться за участю шуму і голосу. Звуки, які творяться за участю шуму, називаються глухими (рос. глухими). Звуки, у творенні яких беруть участь шум і голос, називаються дзвінкими (рос. звонкими).

Деякі дзвінки і глухі звуки утворюють пари.

245. Розгляньте таблицю «Приголосні звуки». Розкажіть за нею, на які групи поділяються приголосні.

Приголосні звуки

Дзвінки	б	г	г'	д	д'	дз̂	дз̂'	дж̂	ж	з	з'
Глухі	п	х	к	т	т'	ц	ц'	ч	ш	с	с'
Дзвінки, які не мають пари	в	й	л	л'	м	н	н'	р	р'		
Глухий, який не має пари	ф										

Звуки [дж̂], [ж], [ч], [ш] називають ще шиплячими. Звуки [дз̂], [з], [ц], [с], [дз̂'], [з'], [ц'], [с'] — свистячими.

246. I. Прочитайте пари слів. Назвіть, якими звуками відрізняються слова кожної пари. Схарактеризуйте ці звуки.

Пізня — пісня, шар — жар, вада — вата, грам — храм,
гриб — грип, ходжу — хочу.

II. З однією парою слів складіть речення.

247. I. Спишіть вірш Володимира Лучука. У виділених словах підкресліть букви, що позначають глухі приголосні, однією лінією, дзвінки — двома лініями.

Хата мною багата,
Людам брат я і друг.
І коли вже я в хаті —
Буде й пісня навкруг.

В. Лучук

II. Це акровірш. Запишіть два прислів'я зі словом-відгадкою.

248. I. Прочитайте акровірш Оксани Сенатович. Спишіть, визначте, скільки в кожному з рядків глухих приголосних.

Бігли діти повз ялинку
І побачили хатинку.
Лісова пустунка там
Оселилась — і діткам
Чемно лапку подавала,
Кіш грибів подарувала,
А тоді себе назвала.

О. Сенатович

II. Спробуйте скласти акровірш на будь-яку тему.

249. I. Порівняйте вимову й написання слів у російській та українській мовах. Зробіть висновок.

Російською		Українською
вимовляють	пишуть	вимовляють і пишуть
[клуц]	клуб	клуб
[л'убб'ф']	любовь	любов
[агар'от]	огород	город
[уш]	уж	вуж
[вос]	воз	віз

II. Складіть загадки про слова *вуж*, *віз* і запишіть їх.

250. Прочитайте. Перекладіть слова українською мовою. Слідкуйте за вимовою в обох мовах.

Кр'овь, грядка, нож, мороз, мог, сад, остров, езда.

Глухі й дзвінки приголосні звуки у вимові можуть уподібнюватися одні до одних.

Глухі приголосні звуки перед дзвінкими вимовляються як парні їм дзвінкі.

Вимовляємо

[молод'ба́]

[вогза́л]

Пишемо

молотьба (бо молотити)

вокзал (запам'ятати правопис)

Перед дзвінкими [в], [р], [р'], [л], [л'], [м], [н], [н'], [й], що не мають парних глухих, глухі приголосні не змінюються при вимові.

Вимовляємо і пишемо

кричати

слива

заплив

Дзвінки приголосні звуки перед глухими в середині слова не уподібнюються до глухих. Лише звук [г] перед глухими звуками вимовляється так, як парний йому глухий [х], у п'яти словах.

Вимовляємо

[л'ехко]

[в'охко]

[н'іхт'і]

[к'іхт'і]

[д'охт'у]

Пишемо

легко

вогко

нігті

кігті

д'югтю

251. Правильно вимовте слова. Поясніть їх вимову і написання.

Айсберг, вокзал, якби, дігтяр, вогкий.

252. Прочитайте. Перекладіть слова українською мовою. Скажіть, у яких із них відбувається оглушення дзвінких приголосних, а в яких — не відбувається.

Сторож, мороз, град, показ, ногти, грибки, когти.

253. Спишіть речення, вставляючи у словах потрібні букви з дужок. Поясніть вимову й написання цих слів.

1. Об біле каміння ні(ж/ш)ки розбиває. 2. За кінними братами біжить, пі(д/т)бігає. 3. Тебе не ві(з/с)ьмемо. 4. Наза(д/т) коней повертайте. 5. Дрі(б/п)ними сльозами поливає (*Нар. творчість*).

254. Складіть зі словами *просьба, молотьба, вокзал* речення українською і російською мовами. Порівняйте вимову і правопис слів в обох мовах.

255. Прочитайте вірш Олександра Олеся. Випишіть із виділених слів спочатку дзвінки приголосні, потім — глухі.

З р а з о к. *Квітла* — дзвінки: [в'], [л]; глухі: [к], [т].

Пишно квітла Україна,
Повна всякого добра.
Як в раю, жили поляни
Понад хвилями Дніпра.
Олександр Олесь

§ 24. Вимова [г] і [ґ]

В українському алфавіті є дві подібні букви — *г* і *ґ*. Вони позначають на письмі різні звуки.

Звук [г] — глотковий, він не властивий російській мові. Цей звук вимовляється у словах: *господар, генерал, галявина, газета, Євангеліє, Гомер та інших*.

Звук [ґ] в українській мові вимовляється так, як російський [г]: *аґрус, гава, ґазда* (хазяїн), *ґанок, ґрунт, ґудзик*.

Довгий час звуки [г] і [ґ] позначалися однією буквою *г*. Літеру *ґ* вилучили з українського алфавіту в 1933 році, а повернули — у 1991.

Найбільш уживані слова, в яких вимовляється звук [ґ] і пишеться літера *ґ*: *гава, ґазда, ґанок, ґатунок, ґвалт, ґедзь, ґелґотати, ґніт, ґрати* (рос. решётка), *ґречний, ґринджоли, ґрунт, ґудзик, ґуля, аґрус, дзиґа, Ґете, Ґарібальді, Ґренландія, Ґібралтар*.

256. Прочитайте слова, правильно вимовляючи звуки [г] і [ґ].

Голова, ґрати, гімназія, ґніт, ґринджоли, гості, дорога, ґуля, дзиґа, говорити, орфографія, Ольга, ґанок, ґазда, Євген, ґвалт, гора, Грінченко, Ігор.

257. Складіть і запишіть три речення зі словами, в яких вимовляється звук [ґ]. Скористайтеся словничками наприкінці підручника.

258. Спишіть речення. Підкресліть у словах букву *г* однією лінією, *ґ* — двома.

1. Якщо ґазда має пасіку, він веде колядників на те місце, де влітку будуть стояти вулики. 2. Якщо ґніт стирчить на свічці, ніби порожній колос на стеблі, — жди неврожаю.

3. «Годі тобі, пане-брате, грінджоли малювати». 4. На Україні найпоширеніший вид ворон — чорна ворона, або гава. 5. Приповідка «На те щука в морі, щоб карась не дрімав!» цілком обґрунтована. 6. Трапляються газдині, що їхнє обрядове печиво на Великдень зроблене з таким мистецьким смаком, що воно могло б задовольнити найвибагливішого критика (О. Воронай).

259. Прочитайте подані слова українською і російською мовами. Вкажіть, якими звуками вони різняться.

Волгоград, Гагра, Галина, Новгород, бегемот, галка, дорога, голова, голос, гора, горло, гриб, губка, кенгуру.

260. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Семена овощей ребята посеяли в хорошо подготовленный грунт. Необходимо следить, чтобы посеянные семена не выгребли вороны. Поэтому рядом посадили молодые кусты крыжовника. А ещё дедушка помог сделать ограду, чтобы по грядкам не ходили домашние птицы. Теперь ребята часто стоят на крыльце и наблюдают, как вокруг огороженной грядки ходят гуси, хлопают крыльями, громко гогочут, но в огород попасть не могут (З журналу).

слідить — стéжити
крыжовник — áрус

огра́да — огоро́жа
крыльцо́ — га́нок

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

261. І. Прочитайте виразно текст, зазначивши час, витрачений на читання (він не повинен перевищувати 2 хв).

У нашому дворі росте висока стара акація. Хто її посадив — невідомо, може, вона сама виросла із насіння, занесеного сюди вітром. Я любив спостерігати за нею.

Невесела стояла акація зимою. Здавалось, її стовбур важко підводився із землі, а крона була темною, печальною. Поглянеш на дерево — тільки вітер гойдає гілля та горобці скачуть по ньому.

Аж ось прийшла весна. Звеселилася акація. Її розложисте, густе гілля вкрилося ніжно-зеленими листочками. А через

кілька днів акація закрітувала, записалася, мов дівчина.

Я милувався нею, дивився на цвіт. Квіточки були молочно-білого кольору, з медвяним ароматом. Кітціці духмяного цвіту звисали майже з кожної гілочки, з-поміж них подекуди не було видно й зелених листочків. Удень до дерева прибігали дівчата, щоб закрітчатися і подивитися на неповторну красу.

Мені найбільше подобається акація у сутінках. Стовбур і гілля зливаються з прісмерком, а квіти стають схожими на білу піну. Пахоці линуць у весняному повітрі.

— Тьох-тьох-тьох-тьох... — обізвався соловейко з самої верхівки дерева. Певно, і він зачарований красою нашої акації (За О. Гончаренком).

Розкрітла акація

II. Визначте, до якого типу мовлення належить текст. Свою думку обґрунтуйте.

III. Знайдіть у тексті вставні слова. З'ясуйте за тлумачним словником значення слова *китиця*.

IV. Складіть план до тексту. Перекажіть текст усно.

262. I. Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається? Спишіть, вставляючи пропущені букви.

ДАРУНОК САДУ

Я любив прок...датися споваран...я. Надворі тиша. Небо розмальоване кольоровими смугами, палажкотить, тліє, жевріє.

Іду в сад. Ворітця тихо хряскають, а навколо — пахоці кропу, п...трушки, цавлю, ц...булі, напусти. А сад ш...лестить виполосканим у росі віт...ям, гупає яблуками в лажке картоплин...я.

На тлі ранкового неба яблука повними місяцями блимають поміж листя і зр...ваються з дерева.

— Гуп-гуп... — падають стиглі соковиті плоди на гудин...я. Візьмеш у руки яблуко... (За А. Камінчуком).

II. Розгляньте малюнок. Складіть і запишіть продовження тексту — опис яблука.

§ 25. Знаки письма. Алфавіт

1. Чим відрізняється буква від звука?
2. Чи однакова кількість звуків і букв в українській мові?
3. Пригадайте український алфавіт.

Алфавітом називається система букв певної мови. Алфавіт в українській мові називають ще *абеткою, азбукою*.

Крім алфавіту, є й інші знаки письма: *апостроф, знак переносу, дефіс, розділові знаки*.

Український алфавіт

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її	Йй	Кк
(а)	(б)	(в)	(г)	(ґ)	(д)	(е)	(є)	(ж)	(з)	(и)	(і)	(ї)	(й)	(к)
Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	
(л)	(м)	(н)	(о)	(п)	(р)	(с)	(т)	(у)	(ф)	(х)	(ц)	(ч)	(ш)	
Щщ	ь	Юю	Яя											
(щ)	(м'який знак)	(ю)	(я)											

263. Запишіть за алфавітом прізвища українських письменників.

І. Котляревський, В. Винниченко, В. Стефаник, Т. Шевченко, І. Франко, О. Лягурицька, П. Грабовський, П. Тичина, М. Рильський, Л. Костенко, І. Нечуй-Левицький, Д. Павличко, М. Хвильовий.

За алфавітом укладаються списки, розміщуються слова в словниках, довідниках тощо.

Якщо слова починаються з тієї самої літери, то, щоб розставити їх за алфавітом, потрібно враховувати наступні букви.

264. Прочитайте. В якому порядку розташовані слова? Знайдіть помилки. Запишіть слова у правильній послідовності.

Автор, арфа, алмаз, батько, болото, береза, вечір, гра, гуща, гумор, день, дуб, дорога, дошка, село, світ, серце.

265. Запишіть слова кожної групи за алфавітом.

1. Арка, дрова, посуд, трагедія, зачин, аромат, бас, відро, кірка, брат, грім, інкубатор, краса, дівчина, знахідка.

2. Архітектор, пружина, валіза, сивина, Ілько, батарея, грюкання, квітник, блок, доба, дятел, кут, музика, млин, дріль, кава, кучер, ненька, стовп, роса, трюмо.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів прочитаєте: 1) прислів'я; 2) закінчення вислову В. Сосюри: «Безсмертний, ...».

266. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою. Запишіть усі іменники тексту за алфавітом.

Цветёт рябина поздней весной, когда оденутся в зелёную одежду леса, поют на берегах рек и лесных ручьёв соловьи. Скромные цветы рябины почти никто не видит. Летом на рябине начинают краснеть небольшие ягоды. Они медленно созревают под лучами солнца (За І. Соколовим-Микитовим).

*рябіна — горобіна
одéжда — тут: ша́ти
ручéй — струмо́к*

*ме́ленно — пові́льно
созрева́ть — дозріва́ти
луч — про́мінь*

267. Запишіть за алфавітом десять назв відомих вам країн.

Не можна плутати назви букв і звуків. Правильно вимовляйте звук і називайте букву.

Слово *школа* складається зі звуків [ш], [к], [о], [л], [а], які ми позначаємо буквами *ш*(ша), *к*(ка), *о*, *л*(ел), *а*.

268. Прочитайте. Вимовте спочатку всі звуки слова, потім скажіть, якими буквами передаються ці звуки на письмі.

Хата, ліс, думка, загадка, деревце, осінь.

269. Спишіть вірш Миколи Сома. Вимовте звуки і букви у виділених словах.

Азбуко рідна! Яка ж ти проста!
Крони зеленої зав'язь густа!

Буква одне́нька — а вже голосна,
Буква до букви — любов і весна.
Буква до букви — і склад мій, і лад,
Слів найдорожчих людський зорепад.
В мові-розмові є всякі слова,
Букви ж поганої — ні! — не бува.

М. Сом

270. І. У поданих рядках знайдіть порушення порядку розміщення слів за алфавітом. Запишіть рядки, виправляючи помилки.

1. Арфа, ліра, бандура, гітара, сопілка, рояль, трембіта.
2. Київ, Львів, Ужгород, Тернопіль, Харків, Хмельницький, Ялта.
3. Горобець, ворона, жайворонок, зяблик, сорока, тетерук, сова.
4. Нагляд, нагорода, нота, ніж, набіг, насіння, невід.

ІІ. З виділеними словами складіть речення з узагальнювальним словом.

§ 26. Співвідношення звуків і букв. Звуковий запис слова. Склад

1. Скільки голосних і скільки приголосних звуків в українській мові?
2. Скільки букв в українському алфавіті?
3. Пригадайте, яке звукове значення мають букви *я, ю, є, ї*.

Звуки мовлення на письмі позначаються буквами. У більшості випадків один звук передається однією буквою. Наприклад, у слові *клас* звуки [к], [л], [а], [с] передаються на письмі відповідними буквами: *к, л, а, с*.

Проте є випадки, коли повної відповідності між звуками і буквами немає:

1) буква *ь* (м'який знак) жодного звука не позначає. Її вживають на письмі, щоб показати м'якість попереднього приголосного звука: *заметіль, корінь*;

2) буквою *щ* позначаються два приголосні звуки: *щастя* [шч'ас'т'а], *дощ* [дошч];

3) звуки [дж], [дз] позначаються на письмі двома буквами: *джміль, дзеркало*.

271. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, в яких однакова кількість букв і звуків; б) ті, в яких різна кількість букв і звуків.

Горлиця, згряя, злість, усмішка, пуца, дерево, клітка, охолоджений, радість, п'ять.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів прочитаєте продовження прислів'я: «Без півня ...».

272. Запишіть слова у три стовпчики: а) ті, в яких однакова кількість букв і звуків; б) ті, в яких букв більше, ніж звуків; в) ті, в яких звуків більше, ніж букв.

Острів, здивованість, подзвонити, олія, стріха, щедрий, проводжати, хата, ягня, грім, якір, родзинка, щока, поведінка, оголосять, воджу, людина, тюль.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів прочитаєте початок прислів'я: «... ходити».

273. Прочитайте вірш Юрія Рибчинського. Випишіть слова, в яких звуків менше, ніж букв.

Мова, наша мова —
Мова кольорова,
В ній гроза травнева
Й тиша вечорова.
Мова, наша мова —
Літ минулих повість,
Вічно юна мудрість,
Сива наша совість.
А для мене, мово,
Ти — мов синє море,
У якому тоне
І печаль, і горе.

Ю. Рибчинський

274. I. Прочитайте прислів'я і приказки. Випишіть слова, в яких є букви, що позначають два звуки.

1. Праця майстра величає. 2. Щоб рибу їсти, треба у воду лізти. 3. Ранні пташки росу п'ють, а пізні — сльози ллють. 4. Правда суду не боїться. 5. Згода дім будує, а незгода руйнує. 6. Щире слово краще від золота.

II. Виконайте синтаксичний розбір третього речення.

Сполучення букв *д* і *ж*, *д* і *з* не завжди передають один звук [дж], [дз]. Букви *д* і *ж*, *д* і *з* передають окремі звуки [д] і [ж],

[д] і [з], коли *д* належить до префікса, а *ж* або *з* — до кореня: *віджити, відзиватися*.

275. Запишіть слова. Підкресліть ті з них, у яких *д* і *ж*, *д* і *з* позначають різні звуки.

Дзеркало, раджу, джерело, віджимати, відзначити, дзвінок, джура, гедзь, гринджолята, відзвук, джем, піджарювати.

Як робити звуковий запис слова

1. Візьміть слово у квадратні дужки.
2. Записуючи слово у квадратних дужках, букви, якими позначаєте звуки, між собою не з'єднуйте.
3. Поставте у слові наголос.
4. Біля м'яких приголосних ставте значок ('), а біля пом'якшених (').
5. Над звуками [дж], [дз] зверху ставте дужку.
6. Подвоєння букв позначте двокрапкою [:].

! Виконуючи звуковий запис слова, записуйте звуки, а не букви: [молод'ба́].

276. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть звуковий запис слів першого речення.

На каникулах я завжди уезжаю в деревню к дедушке. Дедушка у меня лесник. Он много знает о жизни растений и животных. От дедушки я научился разбираться в хитростях природы (З журналу).

277. Спишіть вірш Ліни Костенко. Зробіть звуковий запис виділених слів, визначте в них кількість букв і звуків. Поділіть слова на склади.

Дощ полив, і день такий полів'яний.
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний
блискавки визбирує в траві.

Л. Костенко

! У слові стільки складів, скільки в ньому є голосних звуків. Наприклад: *жи-то, пше-ни-ця, о-сiнь, ба-га-то-по-вер-хо-вий*.

До складу може входити або тільки голосний: *О-ля*, або голосний з одним приголосним: *пра-во-пис*, або голосний з кількома приголосними: *склад, банк*.

За кількістю складів слова бувають односкладові: *піч, стіл*; двоскладові: *баш-та, сті-лець*; багатоскладові: *не-без-печ-но, до-по-ма-га-ти, слу-ха-ти*.

278. Прочитайте поділені на склади слова і вкажіть, на який звук (голосний чи приголосний) закінчується кожен склад.

Лі-то-пис, твор-чість, го-ло-ва, ліс, гол-ка, лі-си, під-пи-ра-ти, твір.

Склад, що закінчується на голосний звук, називається відкритим: кни-га, мо-ре.

Склад, що закінчується на приголосний звук, називається закритим: мор-ський, вій-сько, май-стер.

279. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Вертикальними рисками поділіть виділені слова на склади.

ХЛЕБ РАСТЁТ

Кругом деревни поля ещё голые. А одно поле — будто зелёной краской залито. Такое яркое, весёлое, праздничное.

Мама сказала: «Это хлеб растёт».

Зелёные ростки, как родные братья, кустиками торчат. Когда же они успели вырасти? Мама объяснила, что это озимый хлеб. Его сеяли прошлой осенью.

Потом его снегом укрыло. Над полем вьюги свистели. А хлеб терпел.

Но вытерпел хлеб, дождался весны. Ожил, начал расти. Какой же он красивый! (З журналу).

Частини слів з одного рядка в другий слід переносити за складами: ха-та, хво-рий.

Односкладові слова не переносяться: хліб, сіль, гай.

Одна буква при переносі не залишається і не переноситься.

Слова з подвоєними приголосними, як гілля, знання, рілля, життя, волосся, можна при переносі розривати і так: гіл-ля, знан-ня, ріл-ля, жит-тя, во-лос-ся, і так: гі-лля, зна-ння, рі-лля, жи-ття, воло-сся.

280. Спишіть слова, показавши можливий перенос рисочкою. Підкресліть слова, що не переносяться.

Сьогодні, фотокор, будівництво, срібний, стіл, очі, мати, їду, озеро, щасливий, надсилає, міськрада, Зоя, Юрій, шия, садочок, приїзд, вим'я, алея.

Не можна розривати:

1) сполучення йо, звуки [дж], [дз]: ра-йон, си-джу, гу-дзик, але: під-жарити, над-звичайний;

2) складноскорочені слова, прізвища з ініціалами, дати тощо: США, Т. Г. Шевченко, 2005 р.

Не можна переносити в наступний рядок м'який знак, апостроф, знак переносу, розділові знаки (крім тире): *кіль-це, бур'-ян.*

281. Спишіть слова, поділяючи їх для переносу. Підкресліть ті слова, які не можна переносити.

Стан, трава, розпитати, АН-70, пташка, гарний, навколо, промисловість, значний, переповідати, І. Франко, Мар'яна.

 282. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть звуковий запис виділених слів.

1. Лісове джерельце має добре серце всім дає водиці звірятку і птиці дереву травині квітці і людині (*М. Чепурна*).

2. Рости барвінку мій хрещатий (*М. Рильський*). 3. Ти в моїх мріях ти в моїй пісні батьківська земле моя (*Д. Луценко*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

1. Назвіть відомі вам стилі мовлення.
2. Які є типи мовлення?
3. Які типи мовлення використовуються в художньому творі?

У художніх творах три типи мовлення тісно пов'язані між собою. Розповідь може містити опис. Роздум створюється засобами розповіді й опису. А в описі переплітаються елементи розповіді та власне опису.

283. І. Прочитайте. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

Того ранку ти сидів у шелюзі над річкою. Вода сивіла молодесеньким дзеркалом, а на його поверхню наче хтось подіхав: то хмари з високого неба видивлялись у дзеркалі на свою вроду.

Враз поплавець сіпнувся — і вже за хвилю ти, десятирічний, знімав із гачка своєї вудочки чималенького підлящика.

Поки дістав із сірникової коробки свіжого черв'яка, поки начепив його на гачок і закинув вудку, поки обернувся — й очам не повірив: із шелюгі вийшло лисеня й тепер підкралося

до риби. Ти спершу хотів закричати погрозово, щоб наполохати хитрого алодюжку, та стримало щось. Напів-обернувшись, стежив, як лисеня, витягнувши продовгасту мордочку, скрадливо переставляє лапками, як видовжило шию, а спину ледь-ледь опустило до землі.

Яке воно було, це лисенятко? Оченята поблискували круглими тривожними горішками, а тьмаво-каштановий пісок його аж наче посвічувався, принюючись до повітря.

Лисеня вмить сподобалося, й тепер ти хотів побачити тільки одне: як підкрадеться до риби, як ухопить її в зуби, як тікатиме.

Голодний маленький пройдісвіт із випуклими оченятами й прищуреними вухами вже був зовсім близько, та вмить під ліктем у тебе тріснула галузка, й лисенятко відскочило назад (За Є. Гуцалом).

1. Яка тема тексту?
2. Чому розповідь ведеться від другої особи?
3. Як описано лисеня?
4. Який момент розповіді зображено на малюнку? Яким ви уявляли хлопчика, читаючи уривок з оповідання, і яким його показав художник?
5. Знайдіть у тексті слова з вивченими орфограмами.

II. Складіть план до тексту. Перекажіть його від третьої особи.

У ЗАМЕТІЛЬ

Мете метелиця, мете,
Завіяла поріг.
На білу постіль снігову
Зимовий вечір ліг...
Дві мами тихо гомонять,
Схилившись до стола.
Ось фотографію якусь
Одна із мам взяла.
І тепла посмішка за мить
Уста торкнула їй:
— Дивись: і тут вони удвох —
Твій Гнат та мій Андрій.
— Як личить їм нова шинель!
А браві! А струнки!
— Ой, помужніли хлопчакі!
Ой, вирости синки!..
...А хлопці, про яких іде
Розмова в цій порі, —
Стоять в негоду, в заметіль
На чатах до зорі.
Несуть бійці-молодики
Цю варту нележку...
Вночі і вдень,
Вночі і вдень
Кордони — на замку!
Спокійно спить,
Живіть в добрі,
Дорослі та малі.
І ви, дбайливі матері,
В зав'юженім селі...

Л. Компанієць

1. Що ви знаєте про Збройні сили України?
2. Хто з ваших рідних, знайомих служить у Збройних силах України? Розкажіть про нележку професію військового.

3. У яких військах несуть службу герої вірша? Як змінилися юнаки?

4. Зробіть звуковий запис виділених слів.

§ 27. Наголос. Наголошені й ненаголошені голосні, їх вимова, позначення на письмі

1. Яка функція наголосу в мові?

2. Чи всі слова наголошуються?

3. Чи в усіх словах наголос падає на той самий склад, наприклад, на перший чи другий?

Вимовляння одного складу в слові з більшою силою голосу називається **наголосом** (рос. ударением). Цей склад називається **наголошеним** (рос. ударным), усі інші склади у слові — **ненаголошені** (рос. безударные).

284. Прочитайте вголос слова і вкажіть, на який склад падає наголос у кожному слові.

Парта, мати, зима, прийшов, молоко, птахи, корова, рідина, життя, пожовклий, бібліотека.

В українській мові, як і в російській, наголос **вільний**, не закріплений за певним складом. Він може падати в одному слові на перший склад, в іншому — на другий чи інші склади.

285. I. Спишіть слова, ставлячи наголос. Поділіть їх на склади вертикальними рисками.

Розлука, бесіда, прощання, мова, мороз, сторона, рідний, підмет, дзеркало, світло, мовлення, завдання, веселий.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке відкритий склад?

2. Що таке закритий склад?

3. Який склад називається наголошеним?

Наголос може слугувати для розрізнення слів, що складаються з однакових звуків. У таких словах, якщо потребує зміст, наголос позначаємо на письмі. Наприклад: *дорóга* — *дорога́*, *на бéрезі* — *на берéзі*.

286. Складіть і запишіть речення з кожним із поданих слів.

Ві́ходити — вихо́дити, заси́пати — засипа́ти, забі́гати — забіга́ти.

287. Прочитайте пари слів. Зверніть увагу на місце наголосу в словах при їх зміні.

Глядач — глядача, міста — міст, нога — ноги, діти — дітей,
губа — губи, школяр — школяра.

Кручу — крутиш, варю — вариш, буджу — будиш.

В українській мові, як і в російській, наголос рухомий. При зміні форми слова наголос може змінювати місце.

288. Спишіть речення. Поставте над словами наголос.

1. Весільна дружка і справді була гарною. На твого дружка я впливати не можу. 2. Карпатські гори вважаються старими. Гори, вогонь, в моїй душі! 3. Мені дуже подобається телепрограма «Вікна в світ природи». «Не стій біля відчиненого вікна», — сказала мама. 4. На печі було гаряче. Світило гаряче степове сонце.

В українській мові під наголосом усі голосні вимовляються чітко, виразно: *бе́рег, кльо́пит, віз, ву́хо, на́шого*.

У ненаголошених позиціях голосні [а], [у], [і], [о] вимовляються так само чітко й виразно, як і під наголосом. Голосний [о] тільки в одному випадку у вимові наближається до [у], коли в наступному складі [у] стоїть під наголосом: [ко^ужу́х], [зо^узу́ла].

Голосні [е], [и] в ненаголошеній позиції наближаються у вимові один до одного: [е] до [и], а [и] до [е]: [зе^имл'а́], [ве^исна́], [ве́лї^еч].

Український ненаголошений голосний [о] у вимові відрізняється від російського: вимовляється завжди чітко й виразно.

Деякі слова мають два варіанти наголошування: *алфа́віт, нашвидку́рч, по́мілка*.

Вимова слів перевіряється за орфоепічним словником, у якому позначаються наголоси, особливості вимови звуків.

289. Прочитайте і спишіть слова. Запам'ятайте, як вони наголошуються.

Авто́, верба́, віпадо́к, вира́зно, вірші́, докуме́нт, дочка́,
дро́ва, завда́ння, кіломе́тр, новина́, одина́дцять, о́лень.

290. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Поставте наголос.

Алфавит, арбуз, верба, ворота, выборы, гусеница, добыча, документи, дочка, звонок, единство.

291. I. Запишіть подані слова у три стовпчики: а) з наголосом на першому складі; б) з наголосом на другому складі; в) з наголосом на третьому складі.

Разом, дочка, старий, подруга, осока, документ, верба, статуя, кропива, звірятко, колесо, ліворуч, кілометр, олень, ясний, діалог, лікарський, звичайний, запитання, зручний, вимова, одинадцять.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів, записаних у першому і другому стовпчиках, складеться початок прислів'я: «... усе здається».

II. Зробіть звуковий запис виділених слів.

28. Ненаголошені голосні в коренях слів

1. Що таке наголос?
2. Які особливості наголосу в українській мові ви знаєте?
3. Як перевіряється написання ненаголошеного голосного в корені слова?

292. I. Спишіть слова, вставляючи замість крапок пропущені букви. Написання ненаголошених голосних перевіряйте за допомогою наголосу.

З..рно, ш..рокий, з..мовий, в..сна, в..чірній, л..генький, в..рбовий, в..сокий, м..довий, кл..новий, с..вина.

II. З двома словами на вибір запишіть складне речення.

Орфограма *Ненаголошені [e], [и] в корені слова*

293. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. До кожного слова доберіть перевірне. Виділіть орфограму.

П..ньок, дер..во, ш..птати, в..селоці, с..ненький, бл..скавиця, ст..повий, д..р..в'яний, з..леніти, к..янин, в..личний.

294. Випишіть із художнього твору п'ять речень зі словами, в яких є ненаголошені [e], [и] в коренях. Зверху над цими словами запишіть перевірні.

У словах з ненаголошеним [e] пишеться буква *e*, якщо при зміні слова звук [e] випадає: *хлѳпець* — *хлѳпця*, *палець* — *пальця*.

У сполученнях *-ере-*, *-еле-* також пишеться *e*: *терен*, *берег*, *пелена*.

295. Поясніть написання слів *крилатий, виходити, дивитися, сестра*.

296. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Робітн..ки хотіли іти на заробітки на ст..пи або на Басарабію. Всі вони позв..кали робить влітку на полі, на вольному повітрі; всі вони любили хліборобство. Як тільки надворі пот..плішало, бурлаки помандрували на ш..рокі херсонські ст..пи. Вони м..нали здорові села, м..нали ліси й яри. Молода трава ясно бл..щала на в..сняному сонці. Птахи щ..бетали в ш..рокому просторі. На бурлак повіяла кр..лом золота воля (За І. Нечуєм-Левицьким).

II. Виконайте синтаксичний розбір першого речення другого абзацу.

297. I. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви і добираючи перевірні слова.

С...ло, п...кти, ж...ве, ч...тати, ш..рокий.

II. З кожним словом складіть речення, виділіть граматичну основу.

298. I. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

Спиши стихи, спешу медленно, запевай песню, запивай лекарство, посидеть на крыльце, поседеть от горя.

II. Виділіть орфограму «*Ненаголошені [е], [и] в корені слова*».

299. Прочитайте слова. Порівняйте їх вимову і написання в українській та російській мовах.

У к р а ї н с ь к о ю

хазяїн

багатий

качан

гарячий

Р о с і й с ь к о ю

хозяин

богатый

кочан

горячий

Орфограма Букви о, а, що позначають ненаголошені голосні

У коренях деяких слів української мови перед складом з а, я вживаємо а: багатий, гарячий, гаразд, калач, хазяїн.

300. Запам'ятайте правопис поданих слів. Складіть речення з кожним із них.

Багатир (багата людина), качан, хазяїн, богатир (силач), крохмаль, монастир, комиш, слов'яни, солдат, корявий, комаха, поганий, кропива.

301. Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні букви. Поясніть написання слів з орфограмами.

Біля м..настиря у видол..нку розкинулося с..ло. Перша з краю хата с..лдата, що пов..рнувся з муштри майже калікою. За цією хатою в..дніє подвір'я г..нчаря. В..сокі д..рева р..стуть біля хати. Далі вулицею потяглися садиби неб..гатих х..зяїв, а в самій с..редині в..сочить будинок найбільшого б..гатиря. Кажуть люди, що грошей у нього — на ціле с..ло.

А он стоїть похилена хата бідної вдовиці. За тином — кр..пива, за городом — калюжа, поросла к..мишем. Не здужає жінка по х..зяйству поратись. Навіть л..патою працювати їй важко. П..гане ж..ття — на старість без х..зяїна лишитись (З журналу).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

302. І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

СЛІДИ НА ПЕРШОМУ СНІГУ

Відчинилися двері під'їзду. Обганяючи людей, на подвір'я вибіг молодий пес.

Його хвіст спочатку весело колихався, потім несподівано завмер. Падав сніг, перший сніг у житті собаки.

Пес нахилив голову, ніби хотів почути, як опускаються на землю сніжинки. Одна потрапила йому на ніс і тут же розтанула. Пес мотнув головою і фиркнув. Не сподобалося. Холодно.

«Рип-рип-рип!» — почулося з-під лап. Пес зупинився, поглянув угору і нагострив вуха. Мабуть, йому здалося, що звук опускається разом із сніжинками.

Тиша не сподобалася собаці, і він підтюпцем побіг доріжкою. «Рип-рип-рип!» — спішно й коротко лунало в морозяному повітрі. Нарешті пес зрозумів, що скрипить сніг під лапами. Він повернув назад і зупинився, почав роздивлятися на снігу свої сліди. Вони відбилися так чітко, наче хтось розкидав по снігу сині пряники.

Пес дивився, як сніжинки засипають ямочки, переступав із місця на місце і дивувався новим слідам. Чи можуть собаки дивуватися? Не знаю. Але того засніженого ранку я вірив, що можуть (За В. Бурлаком).

II. Уважно розгляньте малюнок. Усно опишіть собаку. Скажіть, чи так ви уявляли героя цього оповідання.

III. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту, введіть у нього опис собаки.

§ 29. Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом

- ❓ 1. Як перевірити ненаголошені голосні [е], [и] у корені слова?
- 2. Коли в ненаголошеному складі пишемо *о*, *а*?
- 3. За яким словником слід перевіряти вимову слів?

303. Прочитайте слова. Чи можна перевірити написання ненаголошених голосних за допомогою наголосу?

Керувати, левада, леміш, цибуля, пшениця, чекати, ведмідь, легенда, цемент.

Написання слів, які не перевіряються наголосом, слід перевіряти за орфографічним словником, а слова ці треба запам'ятовувати.

304. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *е*.

Ст..скати, кл..новий, г..рой, кр..латий, відч..нити, ст..лаж, в'яз..нь, ат..лье, ос..ротлий, тьмяно-ч..рвоний, скр..витися, ц..тата.

❓ Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться закінчення прислів'я: «Ліс рубають — ...».

305. З орфографічного словника выпишіть вісім слів з ненаголошеними голосними, що не перевіряються наголосом. Складіть з ними речення і запишіть.

306. I. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

В легендах рассказывается об исторических событиях. Легенды похожи на сказки, но многое отличает их. В легенде описывается один эпизод, а в сказке — несколько. Легенда по объёму меньше, чем сказка. В сказке больше необычного, чем в легенде, потому что легенда основывается на реальных событиях. Легенды, как и сказки, имеют поучительный, познавательный характер. Мы читаем про добро и зло, про богатство и бедность, про честность и коварство. Легенды и сказки учат нас добру и справедливости (*З підручника*).

 событие — *подія* *поучительный* — *повчальний*
отличать — *відрізняти* *познавательный* — *пізнавальний*
объём — *обсяг* *коварство* — *підступність*

II. Виконайте синтаксичний розбір словосполучень *історичні події, читаємо про добро і зло, навчати добра*.

307. I. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви.

1. Треба нах..лится, щоб з кр..ниці води напиться.
2. Любиш к..таться — люби і с..нчата возити. 3. Яка пш..ница, така й п..ляница. 4. Не давай зайцеві моркву бер..гти, а л..сиці курей ст..регти. 5. Ц..буля від с..ми недуг лікує. 6. См..танюю вареників не зіпсуєш. 7. Два в..дмеді в однім барлозі не уж..вуться.

II. Дайте відповіді на запитання.

 1. Чи є в прислів'ях слова, в яких написання *е, и* перевіряється наголосом?
2. Чи є такі слова, написання яких слід перевіряти за словником?

308. I. Спишіть слова. Підкресліть орфограми, обґрунтуйте кожну з них.

Тихенький, теплиця, чемпіон, розумний, сигнал, тривожний, клеkotіти, хазяйнувати, монастир, гончар, кажан, весна.

II. З трьохма словами складіть речення, виділіть граматичну основу.

309. Розв'яжіть мовні шаради. Назвіть орфограму в кожному відгаданому слові. Утворіть по два словосполучення з кожним словом і запишіть.

1-ше с л о в о: 1) звук, що позначається буквою, яка стоїть в алфавіті перед *л*; 2) іменник *ера* в знахідному відмінку; 3) іменник *вата* в родовому відмінку.

2-ге слово: 1) назва букви, що стоїть в алфавіті перед ч; 2) перший склад слова *мене*; 3) звук, що позначається буквою, яка стоїть перед о; 4) перший звук у слові *тополя*.

3-тє слово: 1) перший склад слова *вечеря*; 2) перший звук слова *доц*; 3) слово, що у звуковому записі має вигляд такий: [ж'ід'].

4-тє слово: 1) слово *синій* без закінчення; 2) буква, що стоїть в алфавіті після з; 3) називний відмінок слова *цієї*.

5-тє слово: 1) перший склад слова *верховина*; 2) частина колеса автомобіля.

310. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Надзв..чайно ш..рокими були уявлення українців про рослинний світ. В Україні в..likою популярністю кор..стувалися д..рева: дуб, б..реза, тополя, явір, в..рба. Дуб панували за довголіття і міцність. Його д..ревину викор..стовували при будівництві житла. Б..резовий сік, що вб..рали нав..сні, був одним із найпопулярніших напоїв. Найпоширенішим ел..ментом українського п..йзажу є в..рба. Вона добре пер..носить вологу. Тому за розташуванням в..рбових д..рев с..ляни визначали підземні дж..рела, де доцільніше копати кр..ниці (*З журналу*).

II. Уважно розгляньте репродукцію картини Володимира Черватюка «Старі дуби». Підготуйте невеликий усний опис.

В. Черватюк.
Старі дуби

НАУКОВИЙ І ХУДОЖНІЙ ОПИС. ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ ЗА КАРТИНОЮ

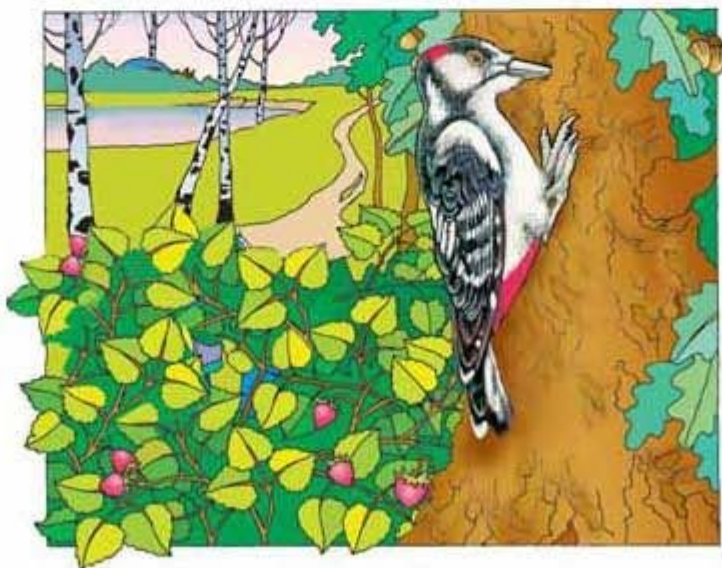
Про ту саму річ можна розповісти по-різному. Наприклад, не однаково описують тварин письменники і вчені.

311. І. Прочитайте тексти. Розгляньте малюнок. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Дятел строкатий — пташка дещо менша за шпика. Дзьоб довгий, прямий, долотоподібний. Крила широкі, тупі. Ніжки короткі, пристосовані для повзання по корі дерев. Лоб брудно-білий, тім'я червоне. Дзьоб і ноги темно-сірі. Живе у старих садах і лісах. Харчується комахами і їхніми личинками, добуваючи їх із деревини.

2. Гуляючи в лісі, ми почули якийсь дивний стукіт. Невже хтось рубає дерево? На старому дубі сиділа невеличка пташка з червоною шапочкою на голівці. Брат сказав, що це дятел. Птах невтомно стукав по дереву. Іноді здавалося, що він упаде. Але міцні кігтики добре трималися за кору. Допомігав триматися і хвіст. Дятел був з чорними крапчастими крилами, на хвості з обох боків білі плями. Вілим був і тулуб пташки.

Я не розуміла, нащо дятел довбає дерево, а брат пояснив, що птах шукає там шкідників. Виявляється, дятел — не тільки гарна пташка, а ще й корисна.

1. Чим різняться прочитані вами тексти?
 2. Порівняйте описи зовнішнього вигляду дятла в обох текстах. За яким з описів птах уявляється яскравіше?
 3. У якому з текстів виявлено ставлення автора до птаха?
- II. Опишіть дятла за малюнком (усно).

312. I. Прочитайте опис оленя в науковому стилі.

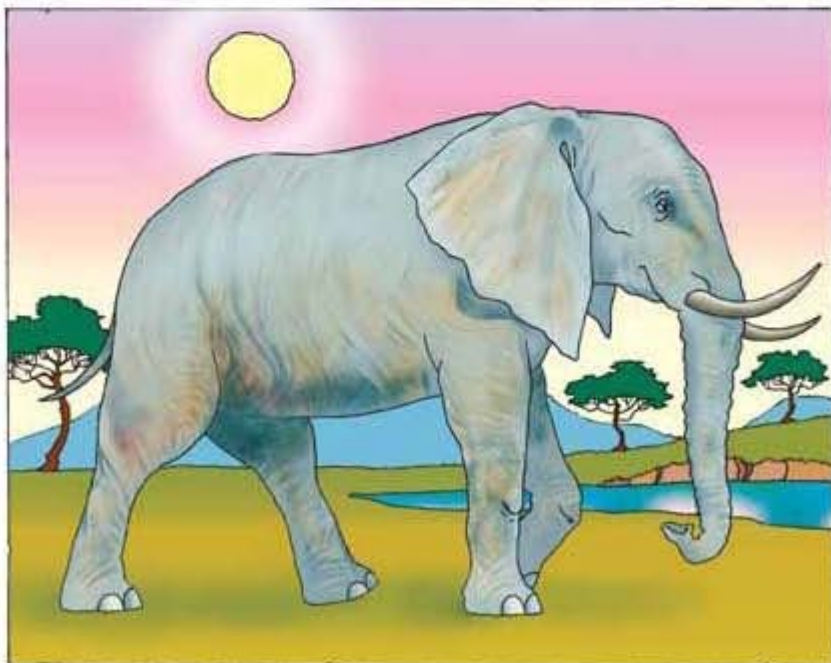
Олень — обережний звір з чудово розвиненим нюхом, слухом і зором. Уникаючи найменшої небезпеки, він надійно переходується в гущавині лісових хащ. Це один із найбільших парнокопитних звірів. Тіло в нього завдовжки понад 2,5 метра, струнке, пропорційної будови, на високих ногах. Голова видовжена, морда широка. Вука великі, загострені на кінцях.

Особливо характерні ці олені гіллястими рогами, які мають не менше чотирьох відростків (О. Корнеев).

II. За поданим науковим описом складіть опис оленя в художньому стилі і запишіть.

313. I. Прочитайте текст. Визначте його тип та стиль мовлення.

Африканський слон — найбільша тварина, яка живе на суші. Дорослі самці сягають 325 сантиметрів у довжину і 350 сантиметрів у висоту, важать до 8 тонн. У слона дуже

коротка шия, і він не може дотягтися до землі. Тут у пригоді стає хобот — витягнута носова частина морди довжиною до 2,5 метра, за допомогою якої тварина дістає їжу і воду. Хобот слугує також органом нюху, що дає можливість слонові відчувати запахи за 5 кілометрів. Лоб тварини плоский, зрізаний назад. Бивні виростають до 2,5 метра. Вуха великі, трикутної форми. В африканських слонів спина трохи прогну́та (З довідника).

II. Розгляньте малюнок на с. 125. Напишіть за ним твір-опис африканського слона. Який стиль мовлення ви оберете?

314. Самостійно доберіть малюнок, листівку або фото із зображенням тварини (кота, собаки тощо). Напишіть твір-опис у художньому стилі, використовуючи запитання.

1. Яку пору року зображено на малюнку (фото)?
2. Кого ми бачимо на передньому плані?
3. Чим вам подобається ця тварина?
4. Якого вона кольору? Які лапи, хвіст?
5. Який вигляд має мордочка? Які вуха, очі?
6. Як поводить ся ця тварина? Які в неї звички?

§ 30. Позначення м'якості приголосних на письмі

315. I. Прочитайте пари слів. Зробіть звуковий запис їх. Вкажіть, якими звуками вони різняться.

Галка — галька, знати — зняти, лук — люк, вірий (нору) — вірій (теплі краї), третє (мак) — трете (місце).

II. Які букви вказують на м'якість приголосних у виділених словах?

В українській мові м'якість приголосних на письмі позначаємо:

- 1) буквою *ь* (м'який знак): *роль, мідь*;
- 2) буквами *я, ю, є*, коли вони стоять у кінці або в середині складу: *любов, лякати, синє*;
- 3) буквою *і*: *ціна, ліс*.

316. I. Прочитайте слова. Визначте в них м'які приголосні. Скажіть, які букви вказують на їхню м'якість.

Життя, щодня, людина, ділянка, лягати, перець, пролісок.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які приголосні не можуть бути м'якими, а бувають лише пом'якшеними?
2. Які букви вказують на пом'якшення [б], [п], [в], [м], [ф]?
3. Які букви вказують на пом'якшення [ж], [ч], [ш]?

317. I. Прочитайте речення. Зробіть звуковий запис виділених слів.

Треті півні співають по селу, накликають світанок
(Т. Шевченко).

II. Підкресліть однією лінією букви, що позначають м'які приголосні, а двома лініями — пом'якшені.

318. Прочитайте звуковий запис слів. Запишіть їх буквами.

[б'ілий], [ми^егот'ів], [з'ібравс'а], [ли^есіц'а], [м'іс'ац'],
[шуміт'], [гал'ави^ена].

Найчастіше м'якість приголосного на письмі передається за допомогою м'якого знака.

М'який знак пишемо:

1) після букв *д, т, з, с, ц, л, н*, що позначають м'які приголосні звуки: *ведмідь, радість, паморозь, вісь, палець, кільце, міль, синь*;

2) після м'яких приголосних у середині складу перед *о*: *дьоготь, льон, сьомий*;

3) після букви *л*, що позначає м'який приголосний [л'], який стоїть перед іншим м'яким приголосним: *пальці, пральня*;

4) у сполученнях *льц, льч* (від *льк*), *ньц, ньч* (від *ньк*): *Гальці, Гальчин* (бо *Галька*), *неньці, неньчин* (бо *ненька*);

5) у дієсловах на *-ть, -ться*: *робить, сміється*.

М'який знак не пишемо:

1) після букв *б, п, в, м, ф*: *голуб, насип, острів, сім, верф*;

2) після букв *ж, ч, ш, щ*: *ніж, річ, вишня, дощ*;

3) після букви *р*: *цвинтар, кобзар*. Але після *р* м'який знак може писатися перед *о*: *трьох, чотирьох*;

4) після букв, що позначають м'які приголосні (крім *л*) перед іншими м'якими, пом'якшеними та шиплячими приголосними: *радість, пізнє, цвірінчати, уманський, Уманщина, менше*.

Винятки: *тьмянний, різьбяр, няньчити, бриньчати*.

Орфограма *Правопис м'якого знака*

319. I. Прочитайте слова. Прокоментуйте орфограму «Правопис м'якого знака».

Пісня, льох, стільці, осінь, вересень, тінь, голуб, гіркий, тьмянний, дощ, олівець, ображається, рів, гектар.

II. Із трьох слів складіть словосполучення, зробіть їх синтаксичний розбір.

320. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак.

Хлібец., лаз.ня, ган.ба, с..вято, да..об, тр..ох, ковал..ський, лікар., с..віт, рибал..ство, кін..цівка, швец., молот..ба.

321. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленим м'яким знаком; б) без м'якого знака.

Англіец., стискач., танец., прал.ня, кринич..ка, гус..чин, колодяз., здобич., здібніст., ожелед., перець., голуб., змінюеш., снит..ся, різ..бяр.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться закінчення вислову В. Сосюри: «Люблю я людські думи, ...».

322. I. Спишіть текст, вставляючи, де потрібно, м'який знак у словах.

Дуби залишають..ся позаду, попереду безмежний прос..тір неба. Зов..сім близ..ко, за густими купцями лова та варос..тими молодих топол..ок, — озеро. Посеред н..ого, як і посеред неба, сріб..ляста хмаринка. Над озером метушат..ся крикливі кряч..ки, вигикают.. чайки. Задивляєт..ся у воду осока, никнут.. додолу коричнево-бархатис..ті качалки (За Ю. Збанацьким).

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис.

323. Прочитайте слова, подані у звуковому записі. Запишіть їх буквами у два стовпчики: а) із м'яким знаком; б) без м'якого знака.

[іспáн'ці], [пром'ін'чик], [ри°бáл'чин], [пот'м'аніти],
[іде°áл'ний], [актíвн'іс'ту], [ц'в'ах], [сіл'с'кій], [нén'чин],
[йáлінов'ці], [йáлін'ці].

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних слів складеться початок вислову І. Франка: «... — великі дві сили».

324. Спишіть речення, ставлячи, де треба, м'який знак. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

1. А материн...ка піс...ня племінка усюди ходить слідом за тобою (*Л. Забашта*). 2. С...нігу мен...шає, чорними латами криєт...ся земля (*У. Самчук*). 3. Дон...чині корали зорями ранковими палали (*Д. Луценко*). 4. Коли сохнеш... од печалі, с...л...ози самі лл...ют...ся (*О. Афанасьєв-Чужбинський*). 5. І смагляве хлоп'я в хворос...тян...ці цілу ніч...ку складає вірші (*В. Сосюра*). 6. Кругловидий місяц... ховаєт...ся за хмари і вже не показує нам шлях (*М. Стельмах*).

Наш календарик

1 січня — Новий рік

У КОГО ЯКА ЯЛИНКА

У Великій Британії та Сполучених Штатах Америки в новорічну ніч до малюків приходять Санта-Клаус і залишає подарунки для дітей у їхніх чобітках.

У Франції Дід Мороз називається Пер Ноель. Він також вночі приносить подарунки дітям, тільки лишає їх під ялинкою.

В Італії до дітей прилітає через димар фея Бефанія. Як і святий Миколай, вона обдаровує тільки слухняних дітей.

У Швеції обирають найкращу дівчину села або міста й називають її Лючія — цариця світла. Вона роздає малюкам солодощі.

В Ефіопії Новий рік — свято врожаю. У ніч під Новий рік там складають величезний сніг із сухих пальм і запалюють його.

Новий рік для мешканців Бірми є святом холодної води. У цю ніч стоїть страшна спека, і тому люди обливають одне одного холодною водою і вітають із початком наступного року.

На Кубі в новорічну ніч треба з'їсти дванадцять ягідок винограду — на щастя.

На столі в китайців у цю ніч обов'язково є дванадцять страв, а над дверима висить табличка: «Злим духам вхід заборонено».

В Японії Новий рік — свято казкових драконів.

Традиція прикрашати ялинку прийшла до нас із давньої Німеччини. Там на Новий рік вбирали вишневі дерева, які вирощували по хатах, а пізніше стали прикрашати вічнозелені дерева (З календаря).

1. Чи збереглися в Україні народні традиції святкування Нового року?

2. Які обрядові дії виконують у вашій родині в новорічну ніч? Які святкові розваги вам найбільше подобаються?

3. Перекажіть текст. Доповніть розповідь про святкування Нового року в різних країнах.

4. Поясніть орфограми у виділених словах.

§ 31. Сполучення йо, ьо

325. Прочитайте пари слів. Скажіть, яке звукове значення має в російській мові буква ё. Якими буквами українського алфавіту можна передати на письмі російську букву ё?

Подъём — підйом, лён — льон, Ёлкин — Йолкін, лётчик — лютчик.

326. Прочитайте слова. З'ясуйте, скільки звуків позначає на письмі сполучення йо і скільки — сполучення ьо.

Сльоза, його, район, сьомий.

Сполучення йо в українській мові вживається для передавання на письмі звуків [й], [о] і пишеться на початку слова і складу: *йо-го, бо-йо-вий*.

Сполучення ьо позначає звук [о] і м'якість попереднього приголосного, пишеться в середині складу: *ба-дьо-рий, сльо-за*.

327. Прочитайте слова. Поясніть уживання сполучень йо, ьо.

Район, курйоз, польовий, синього, його, на ньому, знайомий, бойовий.

328. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть сполучення йо, ьо, поясніть їх уживання.

1. Я в хвилях уламок знайшов янтарю, сл..зинку царівни, застиглу в янтар. 2. Світлий день встає над Україною, ми ..го в труді й бою кували. 3. Від щедрості її [України] гаї й долини барвистими шовками ма..рять. 4. День росу на травах випив, кинув промінь на л..ту. 5. В ц..му тихому спокої навіть день зника, як мить (*З тв. Д. Луценка*).

329. Прочитайте прислів'я. Визначте у виділених словах кількість звуків і букв та звукове значення сполучень йо, ьо.

1. Скажи йому і в огонь піти — піде. 2. Що можеш зробити сьогодні, не відкладай на завтра. 3. У нього й снігу взимку не випросиш. 4. Прокльонами лихові не зарадиш (*Нар. творчість*).

330. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Підкресліть у кожному ряду зайве слово.

1. Пол..вий, бад..рий, ма..р.
2. С..годні, ра..н..го.
3. Осінн..го, бо..вого, вс..го.
4. Зна..мий, ..сип, мужн..го.

Записуючи російські прізвища українською мовою, передавайте початкову букву *ё* сполученням *йо*: *Ёлкін* — *Йолкін*.

331. І. Розгляньте таблицю. Як передається буква *ё* в середині слова під час перекладу російських прізвищ?

Сполучення *йо, ьо* в середині слова у російських прізвищах

Російською	Українською
ё <i>Лёскін</i>	ьо <i>Льоскін</i>
ьё, тьё <i>Воробьёв</i> <i>Объёмов</i>	йо <i>Воробйов</i> <i>Обйоомов</i>

II. Перекладіть прізвища українською мовою і запишіть.

Журавлєв, Ёжиков, Кораблєва, Соловьєва, Алєшин, Стєпина, Слєзкин.

332. Спишіть, вставляючи *йо* або *ьо*.

Мурав..ва, Новос..лов, Карас..в, ..жкін, Под..мникова, Ма..ров, Матр..шкіна.

333. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть сполучення *йо*, *ьо*, усно поясніть їх вживання.

1. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дальнього стіна, що в заході горіла (*Лєся Українка*). 2. Вийду в степ, до син..ї криниці (*А. Малишко*). 3. Був на горі га..к маленький, туди частенько я ходив (*Л. Глібов*). 4. Хлопець сер..зно дивився на співрозмовника (*В. Кава*). 5. Самотн.. сонце попрощалось, і сумно-сумно день погас (*Олександр Олесь*).

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

1. Зробіть звуковий запис слова.
2. Поділіть слово на склади, вкажіть, скільки в ньому складів, які з них відкриті, а які закриті. Назвіть наголошений склад.
3. Назвіть букви, вимовте звуки.
4. Дайте характеристику звукам:
 - а) голосним — наголошені чи ненаголошені;
 - б) приголосним — дзвінкі чи глухі; тверді, м'які чи пом'якшені.
5. Полічіть кількість букв і кількість звуків.

Зразок усного розбору

У слові *ведмідь* два склади, обидва закриті. Другий склад наголошений.

Перша буква позначає звук [в] — приголосний, дзвінкий, твердий. Друга буква позначає звук [e^н] — голосний, ненаголошений. Третя буква позначає звук [д] — приголосний, дзвінкий, твердий. Четверта буква позначає звук [м'] — приголосний, дзвінкий, пом'якшений. П'ята буква позначає звук [і] — голосний, наголошений. Шоста буква позначає звук [д'] — приголосний, дзвінкий, м'який. Сьома буква *ь* не має звукового значення, вона вказує на м'якість попереднього приголосного.

У слові 7 букв і 6 звуків.

Зразок письмового розбору

Ведмідь [в^нд/м'ід'] — 2 склади, обидва закриті, другий склад наголошений.

в — [в] — пригол., дзвінкий, твердий;

е — [е^н] — голосн., ненагол.;

д — [д] — пригол., дзвінкий, твердий;

м — [м'] — пригол., дзвінкий, пом'якшений;

і — [і] — голосн., нагол.;

д — [д'] — пригол., дзвінкий, м'який;

ь

7 б., 6 зв.

334. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

Шлях не спить, не гуляє. Їдуть, р..плять на ньому вози, поволі ступають спокійні круторогі воли. Далеко-далеко вони бр..ли. Пер..правлялися через ріки, пили Дніпрову воду, ступали по цілинних безмежних ст..пах. Нелегкий шлях пройшли вони, та були вірними товаришами в дорозі своїм х..зяїнам. І без води не раз зас..нали й прокидалися, та йшли. І от пов..ртаються додому, везуть сіль, везуть рибу. Рідний спорип уже під ногами. Чують вони — вже близько домівка (О. Іваненко).

335. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте фонетичний розбір виділених слів (в українському варіанті).

Из леса вышла медведица с двумя медвежатами. Медведица затащила одного медвежонка в воду. Медвежонок кричал, хотел вылезти на берег, но мать не пускала его, пока хорошо не выполоскала. Другой медвежонок испугался холодной ванны и бросился убежать в лес (За В. Біанкі).

затащ^{іть} — з^атягну^{ти} б^роси^{ть}ся — тут: к^інути^{ся}

§ 32. Правила вживання апострофа

336. Зробіть звуковий запис слів. З'ясуйте звукове значення букв я, ю, є, ї.

Зяб — з'яв^итися; рясний — пір'я; людина — в'ю^ть.

Для позначення на письмі твердої вимови приголосних перед буквами я, ю, є, ї вживається апостроф. Апостроф пока-

зує, що буквами *я, ю, є* позначено два звуки. У словах, де *я, ю, є* позначають м'якість попереднього приголосного, апостроф не ставиться.

Апостроф ставиться перед буквами *я, ю, є, ї*:

1) після букв *б, п, в, м, ф*, якщо вони стоять на початку кореня, після голосного або після *р*: *б'ють, п'ять, в'юн, м'ясо, здоров'я, рум'яний, торф'яний, черв'як*;

2) після букви *р*, якщо далі чується [й]: *пір'я, кур'єр*;

3) після префіксів, що закінчуються на твердий приголосний: *від'їзд, під'аремний, роз'яснити, пів'яблука*;

4) після букви *к* у слові *Лук'ян* та утворених від нього словах: *Лук'янівка, Лук'яненко*.

Апостроф не ставиться перед буквами *я, ю, є, ї*:

1) після *б, п, в, м, ф*, якщо перед ними є букви, що позначають приголосні звуки, які належать до кореня (крім *р*): *свято, мавпячий, цвях, дзвякнути, тьмяний*;

2) у словах іншомовного походження, якщо *я, ю, є* позначають один звук: *бюро, пюітр*;

3) після *р*, якщо букви *я, ю, є* позначають м'якість [р']: *буряк, рябий, рюмсати, Рєпін*.

Орфограма *Правопис апострофа*

337. Прочитайте слова. З'ясуйте звукове значення букв *я, ю, є, ї*. Поясніть орфограму «Правопис апострофа».

М'ята, подвір'я, Лук'яненко, сузір'я, святковий, пів'ящика, солов'ї, ряд, п'явка, верф'ю, з'єднати, під'їхати.

338. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Поясніть його вживання. Виділіть орфограму.

П..ять, під..їзд, мавп..ячий, подвір..я, черв..як, пов..язка, м..який, об..їхати, пів..юрти, В..ячеслав Лук..янович, пр..яжа, тьм..яний, моркв..яний.

339. I. Спишіть речення. Поставте, де треба, апостроф і поясніть його вживання. Виділіть орфограму.

1. П..є журавка воду. 2. Ой зав..ю вінки та на всі св..ятки.
3. Там, де Ятрань круто в..ється, з-під каменя б..є вода...
4. Оце тобі, Мар..яно, за питі мережки. 5. Розпр..ягайте, хлопці, коней (*Нар. творчість*).

II. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

340. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. У кожному ряду підкресліть зайве слово.

1. П..ять, радіст..ю, сім..я.
2. Св..ято, цв..ях, верб..я.
3. Здоров..я, Лук..ян, бур..як.
4. Кур..єр, моркв..яний, пір..я.

341. Запишіть слова у два стовпчики: а) з апострофом; б) без апострофа.

В..язав, з..ясоване, р..яд, п..едестал, мавп..яче, бур..яни, різьб..яр, тьм..яне, пор..ядкував, зв..язок, св..ято, торф..яне.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв слів складеться початок прислів'я: «... *поволі росте*».

342. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Спишіть, ставлячи, де потрібно, м'який знак або апостроф.

М..ЯТА

Об..їхав я багато країв. Гарних, дивних, цікавих. Тепер.. у міс..ті живу. Та ос.. я згадав хлоп..ячі забави на бат..ковому подвір..ї. Почув трав..яний дух. Дух, де в..ється моя Рос.. . Задзвеніли мені солов..ї, кропив..янки, очеретянки, заворкотіли голуб..ята. Запахли в рідному саду р..яст, рум..янок, п..ятиперстен.. . І м..ята. Холодна, кучер..ва. Ледве заходжу, бувало, хлоп..ям до саду, відчуваю, як віл..но дихает..ся. Духм..яний холодок наповнює груди. А там ластів..я озвет..ся. Із сусід..н..ого саду вітаєт..ся дід Лук..ян. Мені все дужче пахне м..ята. Я хочу додому, у бат..ків сад (*За Д. Чередниченком*).

343. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, апостроф. Виконайте звуковий запис виділених слів.

1. Сипле вишня р..ясно пелюстковим дощем на траву у росі, на голівки духм..яних конвалій (*І. Омеляненко*).
2. Дівчинка стала затоптувати ще кволе полум..я в бур..яні (*Є. Гуцало*).
3. На щоках з..явився рум..янець, наливалось силою і здоров..ям тіло (*І. Цюпа*).

344. Запишіть слова у два стовпчики: а) з апострофом; б) із м'яким знаком.

Голуб..ятник, розповід.., порт..єра, підв..язати, безслів..я, батал..йон, під..аремний, в..язка, меншен..кий, поголів..я, бракон..єр, під..їзд, калинон..ка.

Якщо ви правильно виконали завдання, з четвертих букв слів складеться початок прислів'я: «... *свої пісні*».

345. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Поясніть орфограму «*Правопис апострофа*».

Съезд, память, бюрократ, бьёт, червяк, румяный, пятьдесят, грядка, матерью, Вячеслав, вязкий, мясной, въехать.

346. I. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) з апострофом; б) без апострофа.

Олов..яний, осерд..я, медв..яний, в..юн, об..орати, об..їзд, передсв..ятковий, цв..яшок, риб..ячий, здоров..я, пір..їна, слов..яни, здибл..ювати, різдв..яний, торф..яний, кам..яний, знічев..я, олен..ячий, перед..ювілейний, дір..явий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться вислів Івана Карпенка-Карого.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

1. Чи любите ви тварин?
2. Чи живуть у вас удома тварини? Чи хотіли б ви доглядати за якоюсь твариною?
3. Опишіть свого вихованця.
4. Які звички має ваш домашній улюбленець?

347. I. Прочитайте твір про домашню тварину, написаний п'ятикласником.

КІТ МУРЧИК

Минув рік, як у нашому домі живе улюбленець усієї сім'ї — кіт Мурчик. Коли тато приніс його додому, Мурчик був маленьким, безпорадним кошеням. Спочатку його доводилося годувати, як немовля. Коли кошеня піросло, воно стало гратися з усіма, бігало слідом, хапаючи передніми лапками за ноги.

З маленького кошеняти Мурчик став великим красивим котом. Він увесь білий, лише невеликі чорні плями прикрашають його хвіст, передні лапки та спину. Мордочка Мурчика така, як і в усіх котів: жовто-чорні очі, рожевий маленький носик, тоненькі вуса.

Та все ж мій кіт незвичайний. Коли бачиш його мордочку, розумієш, що Мурчик хитрий і грайливий.

Домашній улюбленець завжди чекає мого повернення зі школи. Коли я заходжу до квартири, він біжить мені назустріч, радісно муркочучи. От-от заговорить!

Я так люблю свого Мурчика!

II. Розгляньте пам'ятку. Чи відповідає твір п'ятикласника усім зазначеним вимогам?

Як писати твір-опис тварини за власним спостереженням

1. Пригадайте цікаві відомості про свою тварину.
2. Доберіть короткий і влучний заголовок.
3. Поєднуйте у викладі опис і розповідь.
4. опишіть загальний вигляд свого улюбленця.
5. Стисло розкажіть про особливості поведінки домашньої тварини.

348. Користуючись пам'яткою, напишіть твір-опис тварини за власним спостереженням.

§ 33. Чергування [у] — [є], [і] — [ї]

349. I. Прочитайте речення вголос. Чи всі сполучення слів легко вимовляти?

1. В Львові ми відвідали історичний музей.
2. Половину серпня Марія провела у Одесі.
3. Кожен мовчки сидів в вагоні.
4. У очах його засвітилася надія.

II. Прочитайте перероблені речення. Чому вони звучать краще, вимовляються легше? Що змінилося в реченнях?

1. У Львові ми відвідали історичний музей.
2. Половину серпня Марія провела в Одесі.
3. Кожен мовчки сидів у вагоні.
4. В очах його засвітилася надія.

350. Прочитайте речення. Зверніть увагу на прийменники *у, в* та сполучники *і, й*.

1. Кожне слово рідної мови має своє обличчя, як у квітки (В. Сухомлинський).
2. Вірю в пам'ять і в серце людське (Б. Олійник).
3. У садку співали Ольга й Андрій (Панас Мирний).
4. У кожного народу є цінності, які слід берегти. Це і мова, й історія, і культура, і його рідна земля (О. Гончар).

Щоб запобігти немилозвучному збігу кількох голосних або приголосних, в українській мові чергуються прийменник *у* з *в* та сполучник *і* з *й*. Можуть чергуватися початкові звуки слів [у] з [в] та [і] з [й].

Коли попереднє слово закінчується на приголосний, уживаємо *у*, коли на голосний — *в*. Наприклад: 1. *Наш учитель.* 2. *Десь у хлібах захлинались перепели.* 3. *Прийшла вчителька.* 4. *Сонце сідало в білому серпанку хмаринок.*

На початку речення *в* уживається перед голосними, а *у* — перед приголосними. Наприклад: 1. *В огні горіли, а не почорніли (Нар. творчість).* 2. *У морі вітрило здалека маячить.*

Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними *в*, *ф*, *льв*-, *св*-, *тв*-, *хв*- пишемо *у*. Наприклад: 1. *Виглядаю у вікно.* 2. *Одягнена у хвою, шумить тайга.*

Чергування *у* з *в* не відбувається:

1) у власних назвах: *Урал, Угорщина, Владивосток*. Але: *Україна — Вкраїна* (в поезії);

2) у словах іншомовного походження: *утопія, ультиматум, унікальний*;

3) у словах, що вживаються тільки з *в* або *у*: *вправа, вказівка, уряд, указ*.

351. Прочитайте пари слів. Складіть і запишіть п'ять речень, вибираючи в кожному випадку потрібний варіант слова.

Учити — вчити, узяв — взяв, Україна — Вкраїна, убогий — вбогий, уперед — вперед.

Після голосного звука попереднього слова вживається *й*, після приголосного — *і*. Наприклад: 1. *Початок літа віщував радість і втіху.* 2. *Було тепло й сонячно.*

На початку речення вживаємо *і*. Наприклад: *Ідуть дощі.*

Звуки [і] — [й] не чергуються при зіставленні чи протиставленні слів (*червоне і чорне, війна і мир*) та після паузи (на письмі — після розділового знака): *Мов лебеді, летять мої літа, і юність вже моя одквітнула* (Д. Луценко).

Орфограма *Букви у — в, і — й на позначення чергування*

Українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — збігу приголосних. Пауза сприймається як приголосний.

352. Спишіть текст, добираючи з дужок потрібну букву. Обґрунтуйте чергування.

Тільки (у,в)читель (у,в)війшов (у,в) клас, зараз побачив, що там робилося щось непевне. Школярки (і,й) школярі юрбою оточили когось (і,й) голосно гомоніли. Чути було тільки, що на когось діти сердились (і,й) комусь докоряли. Зараз же дехто побачив (у,в)чителя, (і,й) почулося поміж дітьми: «Василь Дмитрович прийшов... (У,в)читель прийшов».

Діти стихли (і,й) (у,в)сі повернулися до (у,в)чителя (Б. Грінченко).

353. Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) ті, в яких із дужок треба дібрати букву у; б) ті, в яких із дужок треба дібрати букву в.

Працював (у,в) Львові, іти (у,в) село, розповідав (у,в)чням, артилерист (у,в) касці, виїхала (у,в) Одесу, відповів (у,в)сім, місто (у,в) Узбекистані, озеро (у,в) горах, розповіла (у,в)сім, допоміг (у,в)чителеві, абрикос (у,в) банці, ілюстрація (у,в) альбомі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших слів словосполучень складеться початок прислів'я: «... не тоне».

354. Запишіть сполучення слів у два стовпчики: а) зі сполучником і; б) зі сполучником й.

Спокій (і,й) тиша, зрада (і,й) підступність, далекі (і,й) близькі, вечір (і,й) ранок, очерет (і,й) лобода, багатий (і,й) бідний, одуди (і,й) сови, глід (і,й) береза, літо (і,й) осінь, освіта (і,й) наука, сьомий (і,й) восьмий, страви (і,й) напої, ліс (і,й) діброва, сьогодні (і,й) завтра.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів складеться пропущене у вислові Д. Білоуса: «У мові — чари барвінкові: ... в ріднім слові».

355. І. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виділіть орфограму «Букви у – в, і – й на позначення чергування».

Ударили февральские морозы, поднялась сильная метель. Отец долго не выпускал меня из дома.

Наконец через несколько дней утром я увидел в окошко ясное голубое небо. Я отпросился у отца, оделся и выскочил во двор. На дворе было морозно, но тихо. Ярко светило солнце. Глазам было больно от блеска белого снега (За В. Біанкі).

В. Черватою. «Киево-Печерська лавра. Січень».

II. Уважно розгляньте репродукцію картини Володимира Черватою «Киево-Печерська лавра. Січень». Складіть невеликий усний опис.

§ 34. Подвоєні букви на позначення збігу двох однакових приголосних

- ❓ 1. Пригадайте, з яких частин складається слово за будовою.
2. Що ми називаємо коренем?
3. Дайте визначення префікса, суфікса.
4. Для чого слугує у слові закінчення?

356. Запишіть слова. Виконайте їх розбір за будовою.

Містечко, дерев'яний, казка, димок, солоний, морський, липа.

357. Прочитайте слова. Визначте, до яких частин слова (префікса, кореня чи суфікса) належать повторювані букви.

Ранній, беззахисний, відданий, змінний, оббігати, роззброїти, корінний.

! Подвоєння букв відбувається, якщо одна частина слова закінчується, а наступна починається на той самий приголосний.

Подвоєні букви маємо при збігу однакових приголосних:

- 1) префікса і кореня: *відділ, беззбройний*;
- 2) кореня і суфікса: *причинний, туманний*;
- 3) коли корінь дієслова закінчується на *с-*, а далі *-ся*: *розрісся, піднісся*.

Орфограма Подвоєння букв унаслідок збігу

358. Прочитайте слова. Поясніть причини збігу двох однакових приголосних. Складіть словосполучення з виділеним словом.

Відданість, піддобрюватися, південний, мільйонний, возз'єднаний, перенісся, годинник, осінній.

359. Спишіть слова, вставляючи, де треба, пропущені букви.

Об..івка, об..ігти, об..ійти, під..аний, корін..ий, бездон..ий, закон..ий, письмен..ик, туман..ий.

! У словах дієслівного походження на *-ний, -ність* подвоєння *н* не відбувається: *недобудований* (від *недобудувати*), *напруженість* (від *напружений*).

360. Спишіть слова. Поясніть, чому подвоєння не відбувається.

Зацікавлений, незнаний, обізнаність, зрошений.

361. Утворіть за допомогою префіксів і суфіксів слова, в яких були б подвоєні букви.

З р а з о к. Дніпро — наддніпрянський.

Година, день, кордон, дати, земля, захист.

362. Запишіть слова у два стовпчики: а) із подвоєними буквами; б) без подвоєних букв.

Одноден..ий, грибн..ий, напружен..ість, ожин..ик, здупен..ий, без..бройний, проніс..я, формен..ий, основн..ий, стягнен..ий, без..вучний, літн..ій, глибин..ий, сон..ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться закінчення вислову *Г. Сковороди*: «Наша робота — ...».

363. Спишіть прислів'я. Підкресліть слова з подвоєнням. Поясніть орфограму.

1. Для думки нема віддалі. 2. Любиш брати — люби й віддавати. 3. Кінний пішому не товариш. 4. У гурті й беззубий собака страшний.

364. Спишіть текст, вставляючи, де треба, потрібні букви.

До улюблен..их християнських свят українців належить Різдво. До свята світлицю в хаті прибирали розписами, витин..анками. Спеціально на ярмарках купувались розмальован..і прикраси, ікон..и.

Перед..ень Різдва — це Святвечір, кутя. За давнім звичаєм вона була ячмін..ою або з пшениці.

У ніч перед Різдвам миску з недоїден..ою кутею залишали на столі. Двері залишали незачинен..ими на всю ніч. Так від..авали пошану померлим душам свого роду (З журналу).

 365. Напишіть твір-мініатюру «Різдво в нашій родині». Виділіть вивчені орфограми.

§ 35. Вимова й написання слів із подовженими м'якими приголосними

366. Прочитайте прислів'я. Зверніть увагу на вимову та написання виділених слів. Визначте рід цих слів.

1. Вчення — велика сила. 2. Біле насіння у чорну ріллю кидають. 3. Життя прожити — не ниву вижати (*Нар. творчість*).

 Є слова, у яких м'які приголосні між голосними вимовляються подовжено і на письмі позначаються однаковими буквами.

Подовжуються у вимові, а на письмі передаються подвоєними буквами м'які приголосні між голосними:

1) в іменниках середнього роду на -я: *гілля, насіння, життя*. Подвоєні букви зберігаються і в словах із цими самими коренями: *гіллястий, насінневий, життєвий*;

2) в іменниках жіночого роду у формі орудного відмінка (ці іменники в називному відмінку закінчуються на приголосний): *сіллю (сіль), маззю (мазь), ніччю (ніч)*;

3) у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, спросоння, зрання, навмання, лється, лєє*.

У словах *Ганна, бовваніти, ова, ссавці* подовжено вимовляються і на письмі передаються двома буквами тверді приголосні.

Немає у вимові подовження і не пишемо подвоєних букв:

1) в іменниках середнього роду на -я, що означають назви малят тварин: *зайчєня, поросєя*;

2) в іменниках середнього і жіночого роду, в яких перед закінченням спостерігається збіг різних приголосних звуків: *радїстєю, вістрєя, передмістєя*.

Орфограма Подвоєння приголосних унаслідок подовження

367. Прочитайте слова. Поясніть їх правопис.

Повноліття, стаття, ллєш, цуцєня, щастєя, узбережжєя, радіомовлєння, збираннєя, заповіддєю.

368. Прочитайте слова. Утворіть від них іменники, запишіть.

З р а з о к. *Горїти — горіннєя*.

Жити, спати, творити, чути, зібрати, нагородити, змагатися, навчити.

369. Поставте іменники в орудному відмінку однини. Прокоментуйте написання однієї або двох букв.

Сіль, осінє, жовч, врожайністє, деталє, тінє, чвєртє, сталь, юністє, мужністє, мідє.

370. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Виділіть вивчені орфограми.

Платє, листєя, гордостєю, Запорожє, Закавказє, судья, чутє, Вячеслав, Ильич, тєню, Полєсє, побєрежє, забутє.

371. Запишіть слова у два стовпчики: а) з подовженими м'якими приголосними; б) без подовжених м'яких приголосних.

Бєзмєж..єя, емал..ю, радїст..ю, зіл..єя, ідєйніст..ю, колос..єя, діяльніст..ю, ріл..єя, акварєл..ю, наполегливіст..ю, олен..єя, юн..ю, горобєн..єя, обмеженїст..ю.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв слів складеться початок вислову В. Лучука: «... *душа щємить, троянди в'єнують, мовкнєть солов'ї*».

372. Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи, де треба, потрібні букви.

1. Не хвалїся мудрїст..ю. 2. Сумлін..єя — найкращий порадник. 3. Дєрево мїцнє корїн..єям, а людина — знан..єям. 4. Сталь стал..ю гострєть. 5. Не впадє груша далї від лист..єя.

373. Спишіть речення, вставляючи, де треба, потрібні букви. Подвоєння приголосних підкресліть однією лінією, а подовження — двома.

1. А що сходить без насін..я, а що росте без корін..я? (*Нар. творчість*). 2. Без..ахисне кошен..я жалібно дивилось на хлопця (*О. Буцень*). 3. Петро прокинувся від телефон..ого дзвінка (*О. Гончар*). 4. Я славлю спільн..ість мов і славлю їх одмін..ість (*І. Муратов*).

374. I. Запишіть подані слова у три стовпчики: а) з подвоєнням букв; б) з апострофом; в) без подвоєння букв і без апострофа.

Весіл..я, емал..ю, кмітливіст..ю, дев..ятсот, радіст..ю, свавіл..я, активніс..тю, нагір..я, навман..я, електрокип..я-тильник, самотніст..ю, акварел..ю, немовл..я, абсурдніст..ю, матір..ю.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться прислів'я.

II. З виділеними словами складіть речення з однорідними членами речення.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-РОЗПОВІДЬ ПРО ВИПАДОК ІЗ ЖИТТЯ

1. Пригадайте, які є типи мовлення.
2. У чому полягають особливості розповіді?

375. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. Дайте відповіді на подані запитання.

Одного разу стою на човні з вудками на Дніпрі. Тягаю лящі, язї, краснопери. Добре тоді клювало... Бачу — серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Гадаю, що за фокус: і мотора на човні нема, і вітрил нема, і веслами ніхто не керує, а човен мчить. Коли човен як закрутиться на місці, а потім стриб уперед, а потім знову крутиться на місці.

Чую крик: «Рятуйте! Рятуйте!» На човні дідок сидить.

- Що таке? — питаю я.
- Сом! Рятуйте!
- Так одчіпляйте, бо втопить!
- Запморгнуло на руці. Не відчеплю!

Я вхопився за дідового човна, а воно нас як потягнуло! Дотягнуло нас до Вишеньок. Пішов сом понад берегом, і я

встиг за куцц вхопитися. Я міцно за куцц тримаюсь, а сом, видно, втомився, перевертається голічерева на воді. Витягли ми сома на берег (За *Останом Вишнею*).

1. Як починає свою розповідь рибалка?
2. Як описується човен-самохід?
3. Про що ми дізнаємось із розмови двох рибалок?
4. Як закінчилась історія?

376. Користуючись пам'яткою, напишіть твір-розповідь про цікавий випадок із вашого життя. Доберіть заголовок.

**Як писати твір-розповідь
про випадок із життя**

1. *Обміркуйте, про що ви хочете написати.*
2. *Доберіть цікаві факти.*
3. *Не включайте до твору того, що не стосується теми.*
4. *Напишіть твір на чернетці. Уважно перечитайте.
Перевірте, чи немає у вас помилок.*
5. *Напишіть твір у зошиті.*

§ 36. Спрощення у групах приголосних

377. Порівняйте вимову і написання слів у російській та українській мовах. Дайте відповіді на подані запитання.

Російською

солнце
счастливый
несчастный
сердце

Українською

сонце
щасливий
нещасний
серце

1. Чи однаково вимовляються приголосні в середині слова в обох мовах?
2. Чи є відмінність у написанні приголосних у середині слова в російській і українській мовах?
3. Якими буквами різняться записані слова?

В українській мові слова здебільшого вимовляються плавно. Збіг приголосних у середині слова порушує мелодійність мовлення. Для полегшення вимови окремих слів у групах приголосних відбувається **спрощення**.

378. Прочитайте і вкажіть, у яких групах приголосних відбувається спрощення, тобто один приголосний не вимовляється і не передається на письмі.

Користь + ний = корисний	-стн- — -сн-
Проїзд + ний = проїзний	-здн- — -зн-
Щастя + ливий = щасливий	-стл- — -сл-
Тиждень + евий = тижневий	-ждн- — -жн-

В українській мові групи приголосних **-стн-, -стл-, -здн-, -ждн-** спрощуються у вимові. Це спрощення передається і на письмі: *кількість — кількісний, виїзд — виїзний*.

Винятки: *кістлявий, пестливий, хвастливий, шістнадцять, хвастнути, хворостняк, надкістниця*.

Спрощення не відбувається у словах іншомовного походження: *компостний, контрастний*.

У словах *студентський, агентство, гігантський, туристський* спрощення на письмі не передається.

Орфограма Спрощення у групах приголосних

379. Складіть і запишіть словосполучення зі словами *захисний, корисний, щасливий, пізній*.

380. Складіть і запишіть речення зі словами *шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастливий, контрастний*.

381. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть групи приголосних, у яких відбулося спрощення.

Счастливый, радостный, несчастный, количественный, шестнадцать, поздний, выездной, костлявый, контрастный, участник, полезный, честный, областной, жалостливый.

382. Спишіть речення, вставляючи потрібні групи приголосних.

1. Тут треба тільки сер..ця й голови. 2. Людей такого рідкіс..ного дару хоч трохи, люди, треба берегти. 3. Часи були непевні, лиховіс..ні (*З тв. Л. Костенко*). 4. Гіган..ські тіні таємничо затиснулись в ущелині (*О. Гончар*). 5. Пан звелів коней зупинити біля заїз..ного двору (*Марко Вовчок*). 6. Щотиж..ня їздила Марія до Гната і возила йому харчі (*У. Самчук*). 7. Вздовж дороги вервечкою розтягнулося шіс..надцять плугів (*М. Стельмах*). 8. Он на стрункій та високій осичині листя пес..ливо тремтить (*М. Старицький*). 9. Ні, не люблю людей лукавих, на душу заздріс..них, лихих (*С. Бурлаков*).

383. I. Від поданих іменників утворіть прикметники. Зробіть їх звуковий запис.

Честь, вість, проїзд, тиждень, користь, якість, контраст, кількість, кість, радість, область, жалість.

II. Дайте відповіді на запитання.

- Чому у словах відбувається спрощення?
- У яких групах приголосних відбувається спрощення у вимові і на письмі?
- У яких словах спрощення не відбувається?
- У яких словах спрощення не передається на письмі?

384. Накресліть і за поданим зразком заповніть таблицю.

Звуковий запис слова	Графічний запис слова	Групи приголосних	Чи відбувається спрощення?	Чому не відбувається спрощення?	
				виняток	іншомовне слово
[контра́сний]	контрастний	стн	–	–	+
[ви ^е йізній]	виїзний	здн	+	–	–

[ш'існа́дц'а́т']					
[г'іга́нс'кий]					
[кори́сли ^е вий]					
[ти ^е жне́вий]					
[студе́нс'кий]					
[к'істл'а́вий]					
[аге́нство]					
[ра́д'існий]					

§ 37. Букви *и, і* в словах іншомовного походження

Українська мова постійно збагачується, розвивається. Одним із джерел збагачення мови, поповнення запасу її слів є запозичення з інших мов. Слова, запозичені з інших мов, називаються **іншомовними**.

385. I. Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається? Наведіть приклади іншомовних слів.

СЛОВА-МАНДРІВНИКИ

Цікавішими за людські життєписи бувають біографії слів. І це зрозуміло. Адже вік кожного з них може вимірюватися тисячоліттями! За цей час слова, перетинаючи кордони, мандрують землею кулею, засвоюються іншими мовами. Наприклад, слова *шосе* (автомобільний шлях), *секрет* (таємниця), *салют* (поздоровлення, привітання) прийшли до нас із Франції; *спорт* (фізичні вправи та ігри), *спортсмен* (людина, що займається спортом) — з Англії; *мелодія* (спів, пісня) — з Греції. А наші слова *бандура*, *запорожець* увійшли в німецьку, італійську, англійську, французьку мови (*З календаря*).

II. Поясніть написання слова *життєпис*.

386. I. Прочитайте іншомовні слова. Скажіть, після яких букв пишемо *и*, а після яких — *і*.

Дистанція, епілог, Мадрид, кіно, хімія, шина, цирк, коридор, Алжир, режим, речитатив, система, фізика, Афіни.

II. Назвіть серед поданих слова — власні назви. Складіть з кожним із них речення і запишіть.

У словах іншомовного походження пишемо *и*:

1) у загальних назвах після дев'яти букв («дев'ятка»): *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* перед буквами, що позначають приголосні (крім *й*): *диплом, тир, цифра, сигнал*. Винятки: *гиря, кит, лиман, спирт, лимон, вимпел, скипидар* та інші;

2) у географічних назвах, що закінчуються на *-ида, -ика*: *Флорида, Америка*;

3) у географічних назвах після *ж, ч, ш, ц*: *Алжир, Чилі, Вашингтон, Лейпциг*;

4) за традиційною вимовою в деяких географічних назвах: *Аргентина, Бразилія, Сирія, Сицилія, Тибет, Єгипет*;

5) у географічних назвах із звукосполученням *-ри-* перед приголосним (крім *й*): *Рим, Рига, Британія, Париж, Мадрид*.

Букву *і* пишемо в таких випадках:

1) на початку слова: *історія, імперія, ідея*;

2) у кінці незмінних слів: *поні, жури*;

3) перед голосними та *й*: *стадіон, радіус, гербарій*;

4) після букв, що не входять у «дев'ятку»: *вітамін, кіно, університет, Бірма*.

Орфограма Букви *и, і, у* в словах іншомовного походження

Букву *у*, а не *ю* пишемо в словах, запозичених із французької мови, після букв *ж, ш*: *парашут, жури, брошура*, а також у словах *парфуми, парфумерія*.

387. Прочитайте слова. Обґрунтуйте написання *и* або *і*.

Пілот, шифр, абітурієнт, бензин, парі, жури, індекс, офіцер, режим, лиман, гербарій, директива, аналіз, фізика, Мадрид, Сицилія, Чикаго, Мексика, авторитет, стадіон, чемпіон, парфумерія.

388. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Виділіть орфограму.

1. Пасаж..ри дивилися в ..люм..натори і нічого не бачили, крім хмар, а п..лот упевнено керував маш..ною. 2. З к..но ми поверталися на такс.. . 3. Такс..ст мав утомлений вигляд. 4. Під час захоплюючого кру..зу ми побачили Мадр..д, Р..м, Пар..ж. 5. Екскурс..ї були цікавими й пізнавальними. 6. У зоопарку дітей катає маленький пон.. . 7. Автор..тетне ж..рі визначило переможця. 8. Чемп..оном став двадцятирічний самб..ст з Алж..ру.

389. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Виділіть орфограму.

Велос..пед, д..аграма, педагог..ка, г..ря, оф..цер, ..люмінація, г..гієна, ш..рма, автор..тет, м..нус, еск..з, пал..тра, в..трина, Т..бет, С..рія, Ток..о, бр..гада, ар..фметика, республ..ка, арх..в.

390. Спишіть, вставляючи пропущені букви. До виділених слів доберіть українські відповідники.

1. У старому селі була своя композ..ц..йна лог..ка. За центр і одночасно ор..єнт..р правила звичайно церква (О. Довженко). 2. Ти серцем відчуваєш колос, як муз..ку натхненний д..р..гент (Д. Луценко). 3. Усе пливли ключі над сивим зод..аком, сховавши таїну при лівому крилі (В. Олійник). 4. Зринала над аф..ші і плакати, над грім овац..й муз..ка жива (П. Перебийніс). 5. Дороги ворог не розвіда! Вона стояла вартовим, маленька дівчина з Мадр..да (А. Малишко).

391. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть. Поясніть уживання *и, і*.

Математика, цунами, синонимы, Єгипет, Рига, Балтика, Сирия, горизонт, радіус, кандидат, пират, циліндр, пудинг, смокинг, Чили, біографія.

392. Доберіть до поданих тлумачень відповідні за змістом іншомовні слова й запишіть. Поясніть їх написання.

З р а з о к. Столиця Іспанії — Мадрид.

1. Столиця Франції. 2. Особа, яка керує оркестром, хором. 3. Наука, що вивчає минуле. 4. Навчальні заклади. 5. Математичний знак. 6. Той, хто любить свій народ, свою Батьківщину. 7. Невеличка книжечка. 8. Людина, що вступає до якогось навчального закладу. 9. Приміщення для зберігання книг.

Д о в і д к а: академія, абітурієнт, Париж, патріот, лицей, брошура, диригент, історія, інститут, університет, мінус, бібліотека, гімназія.

393. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *і*.

К..парис, англ..на, еп..тет, продукт..вний, в..мпел, ск..пидар, г..рлянда, калм..к, абор..ген, такс..ст, такс.., прив..леї, механ..чний.

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв слів складеться закінчення вислову І. Кочерги: «*Береться мудрість не із заповітів, а із шукань і ...*».

394. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *і*; б) зі вставленою буквою *и*.

М..лан, Антаркт..да, Іспан..я, Мадр..д, Італ..я, Браз..лія, Бол..вія, Корс..ка, Адд..с-Абеба, Ґренланд..я, С..мферополь, Тур..н, Ляльм..кар.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться закінчення вислову О. Купріна: «Мова — це ...».

395. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Виявляється, деякі слова мають точну дату народження. Наприклад, слово *газ* винайшов ван Гельмонт, х..м..к із Бельг..ї, трохи переробивши лат..нське слово *хаос* (безладдя).

Ми звикли, що важку й небезпечну роботу виконують роботи — автомат..зовані пристрої. А от назву *робот* придумав у 1920 р. чеський письменник Карел Чапек.

Зараз ці слова стали інтернац..ональними, вживаються в усіх мовах світу (*З журналу*).

§ 38. Подвоєні букви у словах іношомовного походження

В іношомовних словах букви, що позначають приголосні звуки, можуть подвоюватись.

Букви подвоюються у випадку, коли слова означають власні назви: *Гаронна, Марокко, Голландія, Ніцца, Елла, Джонні, Руссо, Шиллер, Грімм*.

Подвоєні букви зберігаються й в усіх похідних словах: *марокканець (Марокко), андоррський (Андорра)*.

У загальних назвах іношомовного походження подвоєння не відбувається: *бароко, клас, грип, колектив, сума*.

Винятки: *бонна, бруто, ванна, мадонна, манна, нетто, тонна, вілла*.

У російській мові в загальних іношомовних назвах подвоєння зберігається. В українській мові в цьому випадку його немає: *аллея — алея, каса — каса, апетит — апетит*.

А у власних назвах подвоєння в обох мовах зберігається однаково.

Орфограма Одна-дві букви у словах іношомовного походження

- 396.** Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть. Поясніть написання слів іншомовного походження.

Филиппины, Миссури, Алла, бонна, класс, территория, сумма, либретто, аккумуляция, тонна, шоссе, ванна, группа, интеллектуальный, комиссия, нетто, вилла.

- 397.** Складіть і запишіть речення з поданими словами. Підкресліть граматичні основи.

Клас, Грімм, Емма, Голландія, територія.

- 398.** Спишіть слова, вставляючи, де треба, пропущені букви. Які орфограми є в цих словах?

Д..с..ертація, профес..ор, чемп..он, Рафаел..о, Рус..о, д..ректор, ш..фр, Гол..анд..я, кол..ект..в, об'ект..в, Гарон..а, сум..а, марок..анець, гол..андець, м..льйон, ал..ея, суф..ікс, ван..а, Джован..і.

- 399.** Складіть декілька речень зі словами, в яких є орфограма «Одна-дві букви у словах іншомовного походження».

- 400.** Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть за алфавітом. Поясніть їх написання.

Аппетит, аттестат, Миссисипи, аппарат, ассистент, Апеннины, профессор, Абиссиния, комиссия, Диккенс, касса, сессия, грамматика, аллея.

- 401.** Прочитайте текст і перекажіть його. Переказ запишіть. Зверніть увагу на правопис іншомовних слів.

Літо було в розпалі. Гаряче сонце заливало славетний Кнюський палац, різнобарвні дахи приміщень, просторі двори.

Між квітучих олеандр і маслин тихо плюскотіла річечка. Обабіч неї, на схилах, у затінку кипарисів та інжирних дерев обідала знать. Довгими вузькими коридорами палацу, мармуровими східцями сновигали раби. Вони носили з підвалів різні страви. У палаці гуло, ніби в гігантському вулику з тисячами працьовитих бджіл (*Н. Казандзакіс*).

- 402.** І. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) з подвоєними буквами; б) без подвоєних букв.

Ма(н)а, но(т)а, анте(н)а, Оді(с)ей, Жа(н)а, Ні(ц)а, су(м)а, ва(т), андо(р)ський, інтерме(ц)о, ва(н)а, сю(р)еалізм, тра(с)а, і(п)одром, Е(д)інгтон.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних слів складеться початок вислову В. Симоненка: «... вибирати, сину. Вибрати не можна тільки Батьківщину».

II. До виділених слів доберіть українські відповідники.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що вивчають фонетика, орфоепія, графіка, орфографія?
2. Чим відрізняються звуки мови від інших звуків природи?
3. Чим відрізняються голосні звуки від приголосних? Назвіть голосні звуки української мови.
4. Які приголосні називаються глухими, а які — дзвінкими?
5. Які приголосні звуки можуть бути м'якими, а які — пом'якшеними?
6. Розкажіть про звукове значення букв *я, ю, є, ї*.
7. Чи є букви, які не мають звукового значення?
8. Що таке алфавіт? Скільки букв в українському алфавіті? Назвіть по порядку всі букви українського алфавіту.
9. Скільки складів у словах *криниця, книжка, учителька*? Які склади називаються відкритими, а які — закритими?
10. Яке звукове значення мають сполучення *йо,ьо*?
11. Коли ставиться апостроф? Наведіть приклади.
12. У яких випадках апостроф не ставиться?
13. Коли вживається м'який знак? Наведіть приклади.
14. Після яких букв м'який знак не пишеться?
15. Що ви знаєте про наголос в українській мові?
16. Розкажіть про написання *е, и, о* в коренях слів.
17. Розкажіть про чергування [у] — [в], [і] — [й].
18. Коли відбувається подвоєння букв на позначення двох однакових приголосних?
19. Назвіть усі випадки подовження м'яких приголосних.
20. Розкажіть про написання *и, і* у словах іншомовного походження.
21. Коли відбувається подвоєння букв у словах іншомовного походження?
22. Виконайте звуковий запис слів *пень, джміль, щастя*.
23. Спишіть речення. Виконайте фонетичний розбір виділених слів.

Лягла на всьому вечірня втома (В. Симоненко).

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ РОЗДУМУ. ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗДУМУ

1. Які типи мовлення ви знаєте?
2. Чим розповідь відрізняється від опису?

Роздум — це висловлювання, в якому йдеться про причини та наслідки дій або явищ, порушується певна проблема і робляться відповідні висновки.

Роздум найчастіше складається з трьох частин: тези (думка, що потребує доведення), доказів та висновку. Такий роздум називається розгорнутим. У стягнутому роздумі висновок відсутній.

- 403.** I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки.

У народних піснях козаків часто порівнювали з орлами. І це не випадково. Висота і ширина польоту, свобода і незалежність орлів завжди викликали добру заздрість у всіх, а особливо у козаків — людей незвичайного характеру, що найбільше поважали волю і свободу. Отже, кращого символу, ніж орел, для козака годі й шукати.

Дівчат у народнопоетичній творчості порівнювали з горлицями. Чому? Мабуть тому, що ці птахи надзвичайно красиві, мають дуже гарний голос (*За В. Скуратівським*).

II. Поміркуйте, яка частина висловлювання є розгорнутим роздумом, а яка — стягненим. Докладно усно перекажіть текст.

- 404.** Розгляньте приклад роздуму, поданий у таблиці. Доведіть, що це розгорнутий роздум.

<i>Теза</i>	<i>Якщо під час грози ви опинитесь у мішаному лісі, де ростуть дуби, буки, ліщина, ніколи не ховайтесь під дубом.</i>
<i>Докази</i>	<i>Найімовірніше блискавка влучить у нього, а не в бук, граб чи ліщину, в деревині яких багато олії. Секрет простий: завдяки олійній рідині ці дерева неелектропровідні, і на їхніх верхівках не збирається, як на верхівці дуба, електричний заряд, що притягує блискавку.</i>
<i>Висновок</i>	<i>Отже, дуб — найбільш небезпечна схованка під час грози (З календаря).</i>

405. I. Усно складіть розгорнутий роздум на основі прислів'я: «*Книга вчить, як на світі жить*».

II. Усно складіть стягнений роздум на основі прислів'я: «*Вчинки говорять голосніше, ніж слова*».

406. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок у формі спонукального речення.

Не так багато на нашій планеті багатств, які могли б зрівнятися з лісом. Його вирощують і доглядають працівники лісового господарства, а дбати про чистоту, стан його адорів'я — обов'язок усіх людей.

А що ж означає — адорів'я лісу?

Є багато шкідників лісу — гусінь, жуки, дикі тварини. Щоб ліс добре підростає, треба прибирати в ньому сухостій, галуззя зрубаних дерев і пеньків, бо у цих рештках зимують личинки багатьох комах-шкідників. З ними борються лісники. Якщо лісник, наприклад, помітить на стовбурі дерева яечка гусені, то восени або рано навесні наносить на стовбур кільцевий шар спеціального клею. Цей клей довго не засихає, а гусінь не може дістатися до крони і гине від голоду.

Ліс має ще одного небезпечного ворога — вогонь. Причини лісових пожеж різні: блискавка, сонячне проміння, що проникає крізь уламки скла на сухий мох, необережні відвідувачі, що недбало поводяться з вогнем (залишають незагашені багаття, кидають сірники, недопалки). Тож із вогнем у лісі треба поводитися дуже обережно.

Обов'язок кожного з нас — охороняти ліс (*З календаря*).

Наше зелене багатство

II. Доведіть, що в основу тексту покладено роздум.

III. Докладно перекажіть текст за самостійно складеним планом. Скористайтеся фотоілюстрацією.

15 лютого — Стрітєння

В Україні до нашого часу збереглися традиції, пов'язані з давніми дохристиянськими віруваннями наших предків. У народі свято Стрітєння ототожнюється із зустріччю зими з літом. Про це існує така оповідка.

Вранці на гнідому коні на околицю села приїздить Літо. Назустріч йому виходить стара бабуся — Зима. У неї ветха, полатана спідниця, голова покрита старезною подертою хусткою, з-під якої виглядають пасма сивого волосся. У руках вона тримає пощерблений горщик, вилитий з криги. Зима ще люта і не хоче поступитися місцем, з ніздрів у неї викочуються хмари холодної пари, голос хрипкий, непривітний.

— Помагай Боже тобі, Зимонько! — лагідно звертається до неї Літо.

— Дай Боже здоров'я ... — неохоче цідить Зима.

— Бач, Зимо, — веде далі Літо, — що я наробило і напруцювало — ти все поїла і попила!..

Довго сперечалися Літо з зимою, і кожен намагався виправдати себе і звинуватити іншого. Чим далі тривала суперечка, тим завзятішими вони ставали. Наостанок, коли Літо вже збиралося їхати, Зима пропонувала поборотися. Літо зупинило коня, злазило з нього, і починався двобій. Вважалося, що переможець і буде правувати далі.

Через те селяни дуже ретельно стежили за стрітєнською погодою. Якщо під вечір потепліло, перемагало літо. Коли ж траплялося навпаки — дошкуляв морозець, то зима ще довго не поступалася своїми правами (З календаря).

1. Чи доводилося вам спостерігати за погодою на Стрітєння? Чи справдилися ваші прогнози на весну?

2. Складіть план і докладно перекажіть текст. Продовжіть діалог Зими з Літом.

3. Знайдіть і запишіть три прислів'я або прикмети, пов'язані зі святом Стрітєння.

4. Поясніть орфограми у виділених словах.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 39. Лексичне значення слова. Однозначні і багатозначні слова

1. Які розділи науки про мову вам відомі?
2. Які види словників ви знаєте?
3. Що вивчає фонетика? А графіка?
4. У якому розділі мовознавчої науки вивчаються правильна вимова й наголошування слів?
5. Яка наука вивчає правопис слів?

Усі слова мови становлять її словниковий склад, тобто лексику. Наука, що вивчає сукупність усіх слів мови (лексику), називається лексикологією.

Майже кожне слово щось означає, тобто має лексичне значення. Коли ми вимовляємо якесь слово, то розуміємо певний предмет, особу, явище, дію. Те, що означає це слово, називається його лексичним значенням.

Ми кажемо «годинник» і розуміємо під цим словом прилад для вимірювання часу. Отже, лексичне значення слова *годинник* ми знаємо. Якщо ж значення слова нам не відоме, слід звертатися до словника. Лексичне значення слів пояснюється в тлумачних (рос. толковых) словниках.

407. Поясніть, що означають слова *школа, залізниця, іти, десять, поганий, тепло*.

408. До поданих слів доберіть із довідки тлумачення, які б пояснювали їм лексичні значення.

Самоскид, компостер, спортсмен, космонавт, місяцехід, заголовок.

Довідка. 1. Прилад, який проставляє на пасажирських квитках умовні контрольні знаки. 2. Автомат, пристосований рухатися поверхнею Місяця. 3. Вантажна автомашинна з перекидним кузовом. 4. Людина, яка займається спортом. 5. Назва якого-небудь твору. 6. Людина, що побувала в космосі.

409. Спишіть, вилучаючи в кожному ряду зайве слово. Що означає кожне зайве слово?

1. Школа, ранець, щоденник, вулиця.
2. Радісний, жадібний, веселий, щасливий.
3. Мати, брат, тато, дівчинка.
4. Високий, чорний, зелений, жовтий.
5. Хата, дім, трактор, будинок.
6. Працелюбний, старанний, лінивий, сільський.

410. Випишіть із поданих слів спочатку назви предметів, а потім — назви якостей, кількості, дій.

Сім, плавати, вечірній, елеватор, шафа, холодний, сердитий, об'їхати, від'ємний, дванадцятро, стати, п'ять, ранок, піч, чорний.

411. Виберіть із тлумачного словника п'ять слів, ознайомтесь з їхніми лексичними значеннями, складіть із ними речення і запишіть.

412. Ознайомтесь за тлумачним словником із значеннями слів *людний* — *людяний*, *талан* — *талант*. Поясніть різницю в значеннях, складіть речення з кожним словом.

! Більшість слів української мови мають кілька лексичних значень. Наприклад: *сива голова*, *голова зборів*, *голова родини*.

Але є слова, що мають лише одне лексичне значення: *дієслово*, *нація*, *місто*.

! Слова, які мають кілька лексичних значень, називаються **багатозначними** (рос. *многозначными*). Слова, які мають одне лексичне значення, називаються **однозначними** (рос. *однозначными*).

413. Прочитайте речення. Зверніть увагу на значення слова *скарбниця*. Що воно означає в кожному реченні?

1. Мандрівка цариці Катерини II до Криму в 1787 році коштувала державній скарбниці близько десяти мільйонів карбованців (*За С. Добровольським*). 2. Усі скарби зі своїх скарбниць оддав би за волю (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Його тягло до землі, невичерпної скарбниці багатства (*І. Франко*). 4. «Слово о полку Ігоревім» увійшло в золоту скарбницю людства (*З журналу*).

414. Спишіть текст. Поясніть значення виділених слів. Користуючись тлумачним словником, доведіть, що ці слова багатозначні.

Рушник на стіні. Не було в Україні жодної оселі, котрої не прикрашали б рушниками. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей...

Рушник. Він пройшов крізь віки. Він щедро простелений близьким і далеким друзям, гостям. Хай символ цей завжди сусідить у нашій добрій хаті як ознака великої любові й незрадливості! (За В. Скуратівським).

415. Складіть і запишіть речення зі словами *час, народ, стіл, руки*. Виконайте їх синтаксичний розбір.

416. Складіть по кілька словосполучень із багатозначними словами. Покажіть, які значення можуть мати ці слова у сполученні з іншими.

З р а з о к. *Пряма лінія, лінія метро, лінія горизонту, телеграфна лінія.*

Тяжкий, поле, золото, міцний, світло.

417. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Доберіть заголовок. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів.

Володя гордився маленьким карманним компасом, которий привіз ему из плавання отец. Володя назвал его адмиралтейским. Он не расставался с этим чудесным прибором. Ему казалось, что в компасе живёт стрелка, которая всегда принюхивается: «Где у вас тут север?» Володя носил компас в маленьком чехле, сверялся с ним на каждом шагу (З журналу).

прибór — прилад

расставáться — розлучáтися

40. Пряме і переносне значення слова

418. Прочитайте словосполучення. В якому випадку слова можна замінити зворотом *зроблений із...*?

1. Камінний хрест; камінна душа. 2. Золота обручка; золота вдача. 3. Скляні двері; скляні очі.

Слова можуть уживатись у прямому й переносному значеннях. Слова, вжиті в прямому значенні, — це звичайні, повсякденні назви. Слова, вжиті в переносному значенні, — це образні назви за подібністю. Наприклад: *холодна вода* — *холодна розмова*. *Холодною* називають розмову нещиро,

неприятну. Переносне значення слова стає зрозумілим лише у зв'язку з іншими словами.

Уживання слів у переносному значенні збагачує мову, робить її образною.

419. Прочитайте речення. Скажіть, у прямому чи переносному значенні вжиті виділені слова.

1. **Гострими** маленькими очима орел озирав низину на багато кілометрів навколо. 2. **Напасник-шуліка** розгубився вже в останній момент, коли його **гострі** пазурі торкнулися дівчинки. 3. Тієї миті пес люто **загарчав**, показуючи **гострі** зуби. 4. **Гостре** слівце не раз доводилося чути від Грицька (З тв. М. Трублаїні). 5. Осінній ліс був легкий і прозорий від **золотого** листя, що почало опадати. 6. «**Золоті** руки в тебе, хлопче», — промовив Василь. 7. У бабусі був **маленький золотий** годинник (З тв. Є. Гуцала).

420. До кожної пари іменників доберіть із довідки потрібний прикметник. Утворені словосполучення запишіть, підкресліть ті з них, у яких прикметники будуть ужиті в переносному значенні.

Машина, дисципліна; усмішка, погода; вбрання, хлоп'я; форма, совість; небо, настрій; зброя, витримка.

Д о в і д к а: чистий, зелений, теплий, залізний, безхмарний, сталевий.

421. Спишіть речення. Визначте, якими частинами мови виражені слова, вжиті в переносному значенні.

1. Десь угорі тонко видзвонює жайворонок (Д. Ткач). 2. На світанку прокинувся степ (А. Головка). 3. Прийшла до річки купатися срібна хмарина (М. Слабошпицький).

422. Прочитайте речення. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Складіть і запишіть речення так, щоб ці слова вживались у прямому значенні.

1. Все бринить сивенька мудра бджілка (А. Малишко). 2. Сонце встає над обрієм і розкидає своє проміння над Чорним морем. 3. Голосне птаство зірвалося з місця (О. Пархоменко). 4. Ці гіркі слова ще довго звучали в його душі (Марко Вовчок).

423. І. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

С хрустального весеннього неба льються горячие солнечные потоки. Снег потемнел и скоро растает.

В воздухе чувствуется приход красавицы-весны. На проталинах показываются первые подснежники. Их нежный аромат наполняет леса (За В. Бистрицькою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. На яку ознаку вказують слова, вжиті в прямому значенні?
2. Чим відрізняються від слів, ужитих у прямому значенні, слова, вжиті в переносному значенні?
3. Для чого вживаються слова в переносному значенні?
4. Чи можна слова в переносному значенні використовувати в науковому стилі? Чому?

§ 41. Лексика за її походженням. Власне українські слова

Українська лексика формувалася протягом багатьох століть. За походженням вона поділяється на дві групи — **незапозичені та іншомовні (запозичені) слова**.

Серед **незапозичених** є слова:

1) **спільні для багатьох слов'янських мов**: земля, небо, вода, сіль, плуг, сестра, брат, рука, білий, чорний, говорити, два, давно, близько;

2) **властиві тільки українській мові (власне українські слова)**: мрія, хист, глузд, мереживо, паляниця, примхливий, нашвидкуруч, духмяний, годинник, очолити, стрункий.

Іншомовні слова було запозичено з багатьох мов: старослов'янської (глава, храм, учитель), польської (хвороба, гонор, шляхетний), російської (артіль, болт, чиновник), неслов'янських (директор, алея, оранжерея, каюта).

424. I. Прочитайте поезію Василя Симоненка. Випишіть десять незапозичених слів, підкресліть ті з них, що властиві тільки українській мові.

Можна вибрать друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

В. Симоненко

II. Випишіть зі словника десять іншомовних слів, підкресліть орфограми в них.

425. Запишіть слова у два стовпчики: а) незапозичені; б) іншомовні.

Взуття, астрономія, студент, смак, садити, революція, плести, ажіотаж, лимон, чоловік, античний, з'їсти, дискусія.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться початок вислову М. Рильського: «... — твій шлях до вершини».

426. I. Запишіть парами слова, близькі за змістом. Підкресліть ті з них, що властиві тільки українській мові.

З р а з о к. *Нездужати — захворіти.*

Започаткувати, чемний, зголоситися, хазяїн, солдат, воїн, тепер, зараз, господар, розпочати, ввічливий, погодитися.

II. Із трьома словами, що властиві тільки українській мові, складіть речення зі звертаннями.

427. Прочитайте текст. Перекажіть його за самостійно складеним планом (усно).

НАРОДЖЕННЯ СЛОВА

Як же народжується слово? Хто його автор, творець? Яка таємна сила поєднує між собою декілька звуків і за їх допомогою називає щось, зрозуміле всім?

Головний творець слова — народ. Звичайно, не можна уявити собі справу так, що люди спеціально сходилися на раду й більшістю голосів ухвалювали, яке слово і як утворити. Все відбувається інакше. Завжди є перший, відомий або невідомий, творець нового слова на позначення певного поняття. Назване вперше словотворцем, підхоплене іншою людиною, повторене десятками, сотнями і тисячами мовців, воно закріплюється в мові, стає потрібним у спілкуванні.

Звичайно, переважної більшості імен творців слів ми не знаємо. Але є випадки, коли вдалося встановити й ім'я словотворця, і час народження слова.

Усі ви не раз чули і самі вживали слово *мрія*. Виявляється, ми знаємо рік його народження — 1873. Саме тоді Михайло Старицький написав вірш, присвячений Олені Пчілці — матері Лесі Українки. У поезії вперше використано нове слово —

мрія. Воно одразу влилося в українську мову. Хоч це слово давно перетнуло сторіччя, але гучить дзвінкоголосо (*За І. Вихованцем*).

428. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, властиві тільки українській мові.

Прикарпат..я — з..лена казка України. Хто хоч раз гостював у мальовничому краї, той пер..конався у справ..дливісті цих слів. Срібляться, б'ються дзвінко об стрімкі бер..ги і ро..сипаються бризками чисті хвилі гірських річок. В..личні гори, квітучі полонини, чарівний пер..дзвін потоків, водограїв — усе це ознаки неповторного п..йзажу Прикарпат..я (*З журналу*).

429. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть запозичені слова.

Приятно наблюдать за интересной игрой футболиста, баскетболиста или регбиста. Восхищённо смотрят на гимнаста, который блестяще выполняет упражнения. За всем этим стоит упорная работа, высокая мечта каждого из них. Выдержка, благородство, умение прийти на помощь даже незнакомому человеку — основная жизненная заповедь спортсмена (*З календаря*).

Слова іншомовного походження — один із засобів збагачення лексики української мови. Але надмірне вживання запозичених слів робить мову малозрозумілою. Для позначення більшості предметів і понять є українські слова: *біографія* — *життєпис*, *бібліофіл* — *книголюб*, *фіаско* — *поразка* тощо.

Отже, вживати іншомовні слова треба доречно, відповідно до ситуації спілкування.

430. Прочитайте. Запишіть, замінюючи недоречно вжиті іншомовні слова українськими відповідниками.

1. З-поміж галуззя випурхнув гігантський голуб, сів на землю і почав воркувати. 2. Хлопці постійно сварилися, у жодному питанні не могли дійти консенсусу. 3. Реальний друг завжди приходиться на допомогу. 4. Ми, домовившись про наступне рандеву, почали прощатися. 5. Дистанцію в один метр равлик долає близько години. 6. Сек'юриті, що стояв біля входу, з підозрою дивився на хлопців (*З учн. творів*).

Д о в і д к а: великий, справжній, побачення, згода, відстань, охоронець.

431. Прочитайте. Скажіть, до якого стилю мовлення належить текст. Випишіть іншомовні слова.

ГАЗЕТА ЧИ ДРІВНА МОНЕТА?

Латинська мова запозичила з перської слово *gaza*, що означало «скарб», «царська казна». Очевидно, під впливом цього слова в італійській мові виникла назва дрібної срібної монети — *gazetta*. І коли 1563 року у Венеції з'явилася перша газета, за право прочитати її (вона була написана від руки) брали платню — цю дрібну монету. Згодом так почали називати і саме періодичне видання.

Історію виникнення цієї назви пояснюють і по-іншому. Її виводять від зменшеної форми італійського слова *gazza*, що означає «сорока». Підставою для такого припущення є те, що перші газети взяли собі за емблему сороку — символ поширювача новин. Адже й тепер кажуть: «Сорока на хвості принесла звістку». А втім, перше пояснення видається вірогіднішим (А. Коваль).

432. 1. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Звідки ви дізнаєтесь про події у світі?
2. Розгляньте малюнок. Що на ньому зображено?
3. Назвіть відомі вам українські та зарубіжні газети й журнали.

4. Розкажіть, які україномовні дитячі газети й журнали ви знаєте, які з них вам подобаються найбільше.

II. Складіть і запишіть діалог «Мій улюблений журнал».

§ 42. Загальноживані слова. Терміни. Професійна лексика. Діалектні слова

433. Прочитайте виразно текст. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів. Дайте відповіді на подані запитання.

Є серед безмежних просторів край, де мріють у синій далині гори, буйні праліси. Там чути могутній шум гірського потоку.

Інший край, інші звичаї... А скільки особливостей життя людей! Їхня культура віддзеркалюється в мові, то цілком природно чекати там і слів, не таких, як скрізь. Їх важко зрозуміти полтавцю, киянину. Щоправда, деякі з цих місцевих слів стали загальновідомими. Адже всі знають, що таке *трембіта*, *полоніна*, *верховіна*, *коломійка*. Та, мабуть, тільки жителі Верховини користуються словами «плай» (гірська стежка), «вагáш» (дорога, якою ходять овечі отари), «бовчáр», «бовгáр» (пастух, що випасає корів), «фльо́ра» (сопілка). Тільки там одягають кепта́р (короткий вишитий кожухок), криса́ню (бриль), катрі́нку (жіночий одяг на зразок плахти), га́чі (білі штани) (За А. Матвієнко).

1. Про яку місцевість ідеться в тексті?
2. Які слова жителів Верховини важко зрозуміти без пояснення?
3. Які із слів верховинців стали загальновідомими?

Загальноживаними (рос. общеупотребительными) називаються слова, відомі всім носіям мови: *хата*, *донька*, *кінь*, *холодний*, *бігти*, *дерев'яний*.

Терміни (рос. термины) — це спеціальні слова, які вживають для точного найменування наукових понять. Наприклад, у математиці вживають терміни *радіус*, *діаметр*, *натуральне число*, у мовознавстві — *арти́кль*, *орфо́нія*, *прі́судок*. Для пояснення термінів існують спеціальні словники: «Словник літературознавчих термінів», «Медичний словник», «Словник юридичних термінів» тощо.

Професійними (рос. профессиональными) називають слова, що вживаються лише в мовленні людей певної професії.

Наприклад, працівники сільського господарства вживають слова *боронувáння, косови́ця, дббрива, обмолóт*; медичні працівники — *ін'єкція, знебóлення, діа́гноз*; педагоги — *педра́да, семéстр, вікно́* («вільний урок»).

Діалектними (рос. диалектными) називаються слова, що вживаються лише мешканцями певної місцевості: *ко́гут* — півень; *банувáти* — жалкувати, тужити; *мольфа́р* — чарівник; *збóри* — урвища. Деякі діалектні слова стають загально-вживаними: *трембіта, полонина*.

Письменники у своїх творах уживають діалектизми для кращого відображення мовлення мешканців певної місцевості, їхніх звичаїв, побуту. У тлумачному словнику при поясненні діалектних слів подається скорочення *діал.*

- 434.** Прочитайте виразно вірш Дмитра Білоуса. Випишіть парами загально-вживані і діалектні слова, у дужках зазначаючи, в якій місцевості вони вживаються.

ЧУДЕСНІ БАРВИ

... А є ще риси мови, що зветься діалекти:
це гóвори місцеві на дещо інший лад.
На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
а огірок звичайний в Чернігові — гурок,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) — кошувка,
і назви, і вимова різняться що не крок.
Раз якось на базарі професор із столиці
заговорив із дідом, що ягоди привіз:
— То, значить, на Поліссі вродили полуниці?
Я бачу, ви з-над Снові, із хутора Рогіз.
Дід витріщає очі — і як це може бути?
— То ви з Рогозу родом? Мо', інженер? Поет?
— Та ні, я просто знаю, як де говорять люди:
прислухуюсь до мови — і в цьому весь секрет.

Д. Білоус

- 435.** І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть професіоналізми.

Праворуч із жита випурхає хмарка диму, а незабаром вир..нає і громіздкий корпус ст..пового корабля. Похитуючись на золотавих хвилях, комбайн пл..ве до лісу. Дійшовши до краю лану, пов..ртає назад. Він росте, набл..жається. Ось уже

видний увесь — коричн..вий, вел..чезний, оповитий курявою. Тепер комбайн уже нагадує не корабель, а танк — похилі площіни, луската кабіна-башта, довга, схожа на гармату труба (тільки повернута вбік), а знизу об..ртається мотовіло — ніби гус..ниці (За А. Мальцем).

II. Визначте стиль і тип мовлення тексту.

436. I. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. З'ясуйте значення виділених слів і словосполучень, користуючись довідкою. Перекладіть українською мовою і запишіть.

Для множества людей в мире английское слово «виндовс» сегодня означает не только «окна». Это операционная система персонального компьютера, которая была создана в 1985 году. Благодаря ей сегодня вы можете работать, обучаться и отдыхать, получить доступ ко всемирной сети Интернет, которая объединяет миллионы компьютеров. Не так давно люди могли только мечтать об этом.

Поработать с текстом, помещённом, например, в книге, вы сможете при помощи сканера. Он введёт текст в компьютер и обработает при помощи специальных программ. Потом можно будет внести изменения, добавить таблицы, выделить главное. В этом также помогут такие устройства введения информации в компьютер, как мышь и клавиатура. В текстовых редакторах, например «Ворд», можно красиво оформлять тексты, изменять что-либо в них, вставлять иллюстрации и выводить на печать при помощи принтера.

Чтобы описать возможности современного персонального компьютера, понадобится не одна книга (З журналу).

Довідка.

Операційна систéма — основна програма персонального комп'ютера, яка дає змогу працювати з іншими необхідними програмами.

Скáнер — пристрій, що фотографує певне зображення чи текст і передає його у комп'ютер.

Прíнтер — пристрій, який дає можливість роздруковувати документи або іншу інформацію, що зберігається в комп'ютері.

Текстовій редáктор — програма персонального комп'ютера, яка дає змогу працювати з текстом, виправляти помилки тощо.

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Люди яких професій найчастіше користуються спеціальними словами, вжитими в тексті?

2. Як ви вважаєте, слова *принтер*, *сканер* за походженням належать до незапозичених чи іншомовних?

3. Чи давно, на вашу думку, вищезгадані слова увійшли до лексики української мови? Чим зумовлена їхня поява?

4. Розгляньте малюнок. Доведіть, що слово *миша* багатозначне.

437. Ким працюють ваші батьки? Запишіть кілька слів, які вони вживають у своїй професійній діяльності, дізнайтесь лексичне значення цих слів, із двома з них складіть речення.

§ 43. Застарілі слова. Неологізми

Лексика дуже тісно пов'язана із життям народу, змінами у суспільстві. Наприклад, із зникненням деяких предметів побуту стають рідковживаними і слова, що їх називали. Натомість з'являються нові слова на позначення назв предметів і понять, які виникли з розвитком науки і техніки.

Застарілі (рос. устаревшие) слова — це слова, які поступово виходять чи вийшли з ужитку через те, що зникли предмети й поняття, які вони позначали: *чумак*, *очілок*, *соха*.

Застарілі слова найчастіше вживаються в науковій і художній літературі.

Неологізми (рос. неологизмы) — це нові слова, які виникають у мові для позначення предметів і понять, що з'являються: *клонування*, *веб-сайт*, *марсохід*, *караоке*. Більшість неологізмів, що увійшли до лексики української мови останнім часом, іншомовного походження і не мають українських відповідників.

438. I. Відгадайте загадку Дмитра Білоуса. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

В словн..ки занесені ми вчасно,
А вж..вають нас уже нечасто.
Відробили вік свій, ві..служили,

Ми у рідній мові старожили.
Та коли про давн..ну розмова,
Кращого, ніж ми, не знайдеш слова.

Д. Білоус

II. Запишіть п'ять слів, що вийшли з ужитку.

Із плином часу неологізми стають загальноновживаними словами, а деякі загальноновживані слова — застарілими. Не так давно слово *рахівниця* було загальноновживаним, а тепер — застаріле, слово *комп'ютер* було неологізмом, а нині є загальноновживаним.

439. Спишіть текст, підкресліть застарілі слова. Користуючись довідкою, поясніть їхні значення.

Рано на світанні в полі, на вибитому тьмою ніг і копит гостинці почувся шум. Коли визирнуло з-за обр'ю сонце, стало видно численні загони, що йшли один за одним. Здалеку було чути тупіт, голоси воїв, брязкіт щитів.

Полки йшли за полками, усі під знаменами, на яких були вишиті лики богів. Попереду йшли комб'юники, далі — піше військо. На чолі цього безкінечного потоку їхала старша дружина зі своїм вітязем — князем Володимиром (*За С. Скляренком*).

Д о в і д к а. *Гостінець* — шлях; *тьма* — велика кількість; *вої* — воїни, *знаменó* — прапор; *лик* — обличчя; *комб'юник* — вершник; *дружина* — збройний загін князя; *вітязь* — хоробрий воїн, герой.

440. Складіть і запишіть речення із п'ятьма-шістьма словами, що нещодавно увійшли до лексики української мови. Поміркуйте, в яких галузях суспільного життя з'являється найбільше нових слів. Чим зумовлена їх поява?

§ 44. Омоніми. Відмінність омонімів від багатозначних слів

1. Що таке лексика?
2. Як називається розділ мовознавчої науки, що вивчає лексику?
3. Що таке однозначні слова? Наведіть приклади.
4. Як відрізнити слова, вжиті у прямому значенні, від слів, ужитих у переносному значенні?

441. Прочитайте пари речень. Зверніть увагу на виділені слова, з'ясуйте їхні лексичні значення. Чи мають вони щось спільне у значенні? А в звучанні?

1. Кукса стомлено **косив** запалені очі на вікно (О. Донченко). Ось він зовсім виразно бачить той зруб, на якому **косив** траву (М. Стельмах). 2. Було чути, як на річці тріскотів мотор, то йшов **моторний** човен (М. Трублаїні). Еней був **парубок моторний** (І. Котляревський). 3. Хлопець з дитинства **почав займатися** спортом (О. Донченко). Від полум'я в хаті **почала займатися** покрівля (У. Самчук).

Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням, називаються **омонімами (рос. омонимами)**. Наприклад: *балка* (яр з пологими схилами) — *балка* (дерев'яна колода або залізний брус); *мул* (осад на дні водойм) — *мул* (свійська тварина).

Омоніми слід відрізняти від багатозначних слів. Наприклад, у словосполученнях *дерев'яна лава* — *шкільна лава* слово *лава* — багатозначне, тому що воно в обох випадках має близьке лексичне значення: у першому випадку — «дошка на стояках, на яку сідають або ставлять, кладуть що-небудь»; у другому випадку — «похилий стіл із сидінням, за яким працюють учні». Отже, спільне значення — місце для сидіння. А в словосполученнях *шкільна лава* — *вулканічна лава* це ж слово виступає як омонім, тому що має різні лексичні значення: перше — «місце для сидіння», а друге — «розплавлена маса, що виливається на землю під час виверження вулкана».

442. I. Прочитайте речення. З'ясуйте лексичні значення виділених слів. Що це — омоніми чи багатозначні слова?

1. Завдання буде виконано в найкоротші **терміни**. У науковому стилі дуже часто трапляються слова-**терміни**. 2. Пташки почали **вити** гніздечка. Голодні вовки вночі починають **вити** на місяць. 3. Діти сиділи на широкій **лаві**. Під землею щось вибухало, ламалося, з гори донісся шум, і по високих схилах потекла червона **лава**. 4. Дівчата з довгими **косами**, гарно вбрані поспішали до церкви. Гострими **косами** швидко покосили отаву. 5. Дно водоймища було неприємним і слизьким від **мулу**. Старенький **мул** уже не міг витримати довгої дороги.

II. Складіть і запишіть по два речення зі словами-омонімами *корінь*, *мати*, *перо*. Виконайте їх синтаксичний розбір.

443. Спишіть речення. Доведіть, що в них є слова-омоніми. Підкресліть їх.

1. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*). 2. Думи мої, думи мої! Квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас — де ж мені вас діти?.. (*Т. Шевченко*). 3. У селі за річкою коваль кує. Дзвенить пташиний спів, кує зозуля. 4. У дитинстві ми збирали в лісі ромашки, гвоздики, дзвіночки. Дитячі голоси дзвенять, мов ранкові дзвіночки.

444. Прочитайте речення. Вкажіть, у якій парі речень слова, що однаково звучать і пишуться, є омонімами, а в якій — багатозначними словами. Доведіть свою думку.

1. Над селами, над нивами велика хмара йшла (*Л. Глібов*). І проміж нас живе ясна і чиста слава великого Франка (*М. Рильський*). 2. Федір добре стріляв з лука. За селом розкинулася зелена лука.

445. I. Прочитайте. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть омоніми.

1. Крупный заяц выскочил из-за камня, метнулся к песчаной косе (*О. Кубаєв*). Крестьяне с косами поздно вечером возвращались в деревню (*Л. Толстой*). 2. Каждую весну дикие лебеди ключами пролетают над нашим городом, кричат звонкими голосами (*В. Біанкі*). Она положила ключ и телеграмму на край стола. 3. Девочка шла через старый парк и собирала колокольчики. Меня удивил этот странный звук колокольчика (*М. Аксаков*).

крупный — великий

крестьянин — селянин

II. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

§ 45. Синоніми. Антоніми

446. I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені слова, з'ясуйте їхні лексичні значення.

Забарвлення неба змінює сонце. Це й зветься зірницею, світовою зорею, світанком. Ми говоримо: вечірня зоря згасає — і в нашій уяві постають цілі картини: безкраї, нескінченні поля, засіяні пшеницею, дзвінка пісня на полі, темна діброва... (*В. Сухомлинський*).

II. З вивченого раніше пригадайте, як називаються виділені слова.

Слова, що по-різному називають предмет, ознаку чи дію і відрізняються одне від одного відтінками лексичного значення, називаються синонімами.

447. До поданих слів доберіть із довідки синоніми і запишіть.

Веселий, безстрашний, низький, іти, гарячий, говорити.

Д о в і д к а: малий, безжурний, хоробрий, мовити, пекучий, невисокий, крокувати, радісний, казати, спекотний, сміливий, пересуватися.

448. Спишіть слова, замінюючи в кожному ряду зайве слово синонімом.

1. Працювати, трудитися, їхати.
2. Близький, тихий, безшумний.
3. Дружити, допомагати, товаришувати.
4. Чорногуз, чапля, лелека.

449. Запишіть в один стовпчик спільнокореневі слова, а в другий — синоніми.

Кричати, верещати, закричати, волати; гомоніти, говорити, казати, розказувати; палати, горіти, палахкотіти, загоріти.

450. Спишіть речення, замінюючи синонімами слова, що повторюються.

1. Швидкий поїзд із неймовірною швидкістю промчав повз нас. 2. Ішов дощ, коли діти йшли зі школи і помітили Петра, який швидко йшов на станцію. 3. Хто добре вчиться, той залишить у школі добру згадку про себе. 4. Спочатку загорілася солома, а згодом загорілася й повітка біля хати.

451. Спишіть загадки, вставляючи синоніми. Виконайте синтаксичний розбір виділених словосполучень.

1. ..., палає і втоми не знає. 2. Реве, ..., куди треба вам — домчить. 3. По полю бродить, зерно молотить, жне, ..., хліба не просить. 4. Серезки я повісила тонесенькі такі і радісно та ... готуюсь до весни.

Д о в і д к а: гарчить, горить, весело, косить.

В і д г а д к и. Соце. Маша. Комбайн. Береза.

452. Спишіть речення, вибираючи із синонімів у дужках потрібне слово.

1. (Найкоштовніше, найдорожче, найцінніше) у світі — це людина. 2. Мужність — це (справжня, непідробна, істинна) краса духу, переконань і вчинків. 3. Не годиться сидіти, коли стоїть (доросла, літня, стара) людина. 4. Не слід заходити в суперечку з (шановними, поважними, видатними) людьми (За В. Сухомлинським).

453. Прочитайте вірш Олександра Підсухи. Скажіть, чому не можна вважати синонімами виділені слова. Випишіть групи синонімів.

Ой, яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?
Є в ній ліс — лісок — лісочок,
Пуща, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс,
Є іще й байрак.
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна звідкіля і звідки,
Можна і звідкіль.
Є у ній хурделиця, віхола, завія,
Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль...

О. Підсуха

454. I. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть синоніми.

Начало весны. Ещё не бегут шумные ручьи. Тихо, безмолвно вокруг. В прозрачном воздухе особенно яркими кажутся голубой цвет глубокого, бездонного неба, синие тени на снегу. Скоро из-под снега появятся застенчивые, несмелые вестники весны — подснежники (З журналу).

ручѐй — струмѐк *скѐро — незабѐром*
безмѐльно — безгомѐнно *застѐнчивый — сором'язливий*

II. Поясніть пунктограму «Кома між однорідними членами речення».

Слова, які мають протилежне лексичне значення, називаються антонімами.

455. I. Прочитайте прислів'я. Поясніть лексичне значення антонімів, випишіть їх парами.

1. Зло легко приходить, та важко відходить. 2. Зло чути далі від добра. 3. Вода й вогонь — добрі слуги, та лихі господарі. 4. Старий кінь молодій траві шукає. 5. Куди серце лежить, туди й око біжить.

II. Виконайте фонетичний розбір слова *відходить*.

456. Запишіть антоніми у три стовпчики: а) зі значенням часу; б) зі значенням напрямку; в) зі значенням кольору.

Там — тут, темний — світлий, праворуч — ліворуч, туди — назад, вдень — уночі, білий — чорний, уранці — увечері.

457. Спишіть прислів'я, вставляючи слова-антоніми.

1. Жать ... душно, а ... комарі кусаються. 2. Згода ..., а незгода 3. ... пúшить, а ... сушить. 4. ... земля, та ... хліб родить.

Д о в і д к а: будеє — руйнує, удень — уночі, добро — лихо, чорний — білий.

458. Прочитайте. Випишіть пари слів, які є антонімами.

Сміливий — боязкий, життя — щастя, дешевий — дорогий, униз — угору, складати — упорядковувати, зшити — розпороти, праворуч — униз, веселий — сумний, ускладнити — спростити, дивитися — дивуватися, слабкий — сильний, рідний — чужий, веселий — щасливий, звузити — розширити.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів складеться закінчення прислів'я: «*Більше діла — ...*».

459. Прочитайте слова, правильно наголошуючи. З кожною антонімічною парою складіть речення і запишіть.

Світло — темрява, далекий — близький, любов — ненависть, тиша — шум, м'який — твердий.

460. Накресліть таблицю. Доберіть до кожного з поданих слів антонім і синонім і заповніть її.

Слово	Синонім	Антонім
<i>Говорити</i>	<i>Казати</i>	<i>Мовчати</i>

Рідний, далекий, злий, веселитися, битись, малий.

461. Запишіть підряд у стовпчик пари словосполучень, у яких вжито: а) синоніми; б) омоніми; в) антоніми.

Свійська тварина, домашня тварина. Чужа дитина, рідна дитина. Ускладнити завдання, спростити завдання. Наша качка, качка на морі. Іншомовне слово, запозичене слово. Живі квіти, мертві квіти. Весела звістка, радісна звістка. Антонімічна пара, водяна пара. Енергійна людина, пасивна людина.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв кожної пари словосполучень складеться початок прислів'я: «... *та й кричить: «Мое!»*»

§ 46. Фразеологізми

462. I. Прочитайте сполучення слів. Чим вони відрізняються?

1. Викинути з голови; викинути сміття. 2. Гратися з вогнем; гратися в піжмурки.

II. До яких сполучень слів можна дібрати синоніми?

Стійкі сполучення слів називаються **фразеологізмами**. Фразеологізм за змістом часто можна замінити одним словом. Наприклад: *як кіт наплакав* — *мало*.

У реченні фразеологізми завжди виступають одним членом.

Наука, яка вивчає фразеологізми, називається **фразеологією**.

463. Прочитайте речення. Знайдіть фразеологізми, доберіть до них синоніми.

1. Стоїть Катря — ні пари з вуст. 2. А у дворі парубків — стіною стоять. 3. Танцювали вже з добру годину, а Чайченко сидів та тільки дививсь, як усі підковками крешуть. 4. Впіймавши облизня, він поплентався додому (*З тв. Марка Вовчка*).

464. Спишіть речення, замінюючи виділені слова фразеологізмами.

1. Тепер Юркові доводилось **червоніти**. 2. Мати щодня прокидалась **рано** і йшла в поле. 3. Петрик **мовчав**. 4. Він довго **розмірковував** над розв'язанням задачі. 5. Батькові здавалося, що Дмитро **перебільшує**.

Д о в і д к а: мов у рот води набрав; робить із мухи слона; ні світ ні зоря; сушив голову; пекти раків.

465. Спишіть речення. Підкресліть фразеологізми. Поясніть їхні значення.

1. Хлопець не любив говорити **зайвого**, тримав язик за зубами. 2. Щоб зайти до хати, доводилось **скорчитись** у три погібелі. 3. Дівчину охопив **смуток**. 4. Після прибирання кімната як **лялечка**. 5. Славко на розв'язанні цих прикладів уже **набив руку**.

466. До поданих висловів доберіть фразеологізми з довідки і запишіть.

Давати відсіч, уникати зустрічі, дбати лише про власні інтереси, добре запам'ятати, позбавляти життя, зовсім не звертати уваги, з якоїсь неприємності потрапляти в іншу.

Д о в і д к а: дбати про свою шкуру; утікав перед вовком, та впав на ведмедя; зводити зі світу; десятою дорогою обходити; зарубати на носі; і вухом не вести; дати відкошá.

467. І. Прочитайте і перекажіть текст. Доберіть до нього заголовок.

У тривожну пору іспитів на кожному кроці чуємо побажання успіху: ні пуху ні пера. Не всі знають, що цей фразеологізм принесли нам мисливці...

Їм хотілося на полюванні досягти успіху й удачі. А ніхто не бажав гнівити долю. Аби не наврочити, мисливці вдавалися до хитроців. І діяли просто-простісінько — говорили проти-лежне тому, що бажалося: ні пуху ні пера! Гадають, що тоді пух означав звіра, а перо — птаха. З традиційної формули побажання успіху й удачі сполука «ні пуху ні пера» у мисливців перейшла в образний вислів. Поступово його охоче підхопили інші мовці, і ці слова стали виражати побажання успіху взагалі (*За І. Вихованцем*).

II. Прочитайте фразеологізми, поясніть їхнє значення. Визначте, з мови представників яких професій прийшли ці усталені звороти. З трьома з них складіть речення.

Спіймати на гачок, стріляний птах, під один гребінець, розмотати клубок, як по нотах, закласти першу цеглину, між молотом і ковадлом.

! Фразеологізми збагачують мову. Вони використовуються в розмовному, художньому та публіцистичному стилях мовлення.

Про значення фразеологізму можна довідатися із **фразеологічного** (рос. фразеологического) словника.

468. Складіть речення з фразеологізмами *бити байдики*; *п'яте колесо до воза*; *ні в тин ні в ворота*.

! **Фразеологізми іншими мовами дослівно не перекладаються.**

Російською
не в своей тарелке
вывести на чистую воду
дать стрекача

Українською
ні в сих ні в тих
вивести на сухе
накивати п'ятами

! Щоб правильно перекласти фразеологізм, слід звірити переклад за **українсько-російським** (російсько-українським) фразеологічним словником.

469. Прочитайте речення. Перекладіть українською мовою і запишіть.

1. Он всегда обещает держать себя в руках. 2. В последнее время мне приходится вертеться, как белке в колесе. 3. Не нужно кричать во всю глотку. 4. Мальчик сгорал от любопытства.

Д о в і д к а: дерти горло; як муха в окропі; тримати себе в руках; аж палати з цікавості.

470. Прочитайте гумористичне оповідання. Продовжіть його, використовуючи фразеологізм у кожному реченні. Що можна сказати про вдачу героя оповідання?

Дмитрик днями вештався по вулиці. Зустрівши знайомих, він полюбляв розводити теревені. Часом він молів усякі дурниці, любив скалити зуби, згадуючи невдачі своїх товаришів. Хлопці просили його тримати язик за зубами. Та Дмитрик ніяк не міг прикусити язика (*З журналу*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

УСНА ВІДПОВІДЬ НА ОСНОВІ ПЕРЕКАЗУ ПАРАГРАФА

471. I. Розгляньте пам'ятку.

Як підготуватися до усної відповіді на основі переказу параграфа

1. Уважно перечитайте матеріал параграфа. Виділіть найскладніші для сприйняття моменти, добре в них розберіться.

2. Вивчіть напам'ять визначення головних понять, що є в параграфі.

3. Розгляньте приклади, наведені в підручнику, спробуйте самі дібрати слова, словосполучення чи речення, щоб проілюструвати правила.

4. Складіть план відповіді.

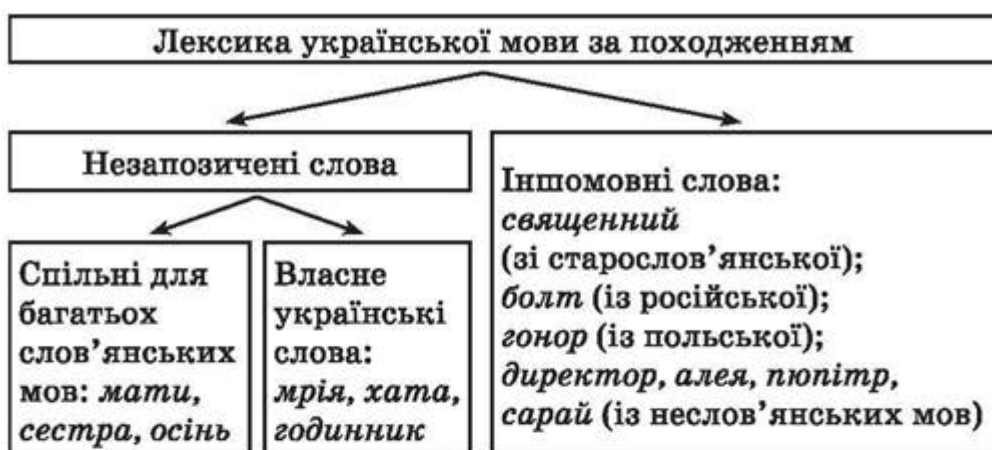
5. Подумайте, чи потрібні вам для відповіді наочні засоби (схеми, малюнки, таблиці).

II. Уважно перечитайте § 39. Підготуйте усну відповідь, користуючись поданим планом.

1. Що таке лексика?
2. Як називають науку, що вивчає сукупність усіх слів мови?
3. Що таке лексичне значення слова?
4. Які слова називають однозначними, а які — багатозначними?
5. Яких слів більше — однозначних чи багатозначних?

472. Перекажіть матеріал § 41, використовуючи таблицю.

473. Повторіть теоретичний матеріал за темою «Фразеологізми». За самостійно складеним планом підготуйте усну відповідь на основі переказу параграфа.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які розділи мовознавчої науки вам відомі? Що вивчає кожний розділ?
2. Що таке лексика? Яка наука вивчає лексику?
3. Які види словників ви знаєте? Для чого існує тлумачний словник?
4. Що таке лексичне значення слова?
5. Які слова називаються однозначними, а які — багатозначними? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про пряме й переносне значення слова. Як відрізнити слова, вжиті в прямому значенні, від слів, ужитих у переносному значенні?
7. Що таке омоніми? Наведіть приклади.
8. Поясніть різницю між омонімами й багатозначними словами.
9. Що таке синоніми? Доберіть синоніми до слів *червоний, писати, горе*.
10. Що таке антоніми? Доберіть антоніми до слів *ніч, говорити, холодно, веселий, щасливий*.
11. Що таке фразеологізми? Яка наука їх вивчає?
12. Чи перекладаються фразеологізми дослівно іншими мовами? Наведіть приклади двох-трьох фразеологізмів, доберіть до них російські відповідники.

13. Поясніть значення фразеологізмів: *душа в п'ятах; побити глеку; наговорити сім мішків гречаної совни; найшла коса на камінь.*

14. Прочитайте речення. Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть антоніми.

1. Жил-был старик, у него были три дочери: старшая и средняя — ленивые, а младшая только о хозяйстве заботилась. 2. Вблизи ли, далеко ли — долго ли, коротко ли — приходит к огненной реке. 3. По левую сторону он взял мёртвой, по правую — живой воды и пошёл дальше (З рос. нар. казок).

Наш календарик

Великдень

«Христос воскрес! Христос воскрес!» —

Лунає в селах, і в небес
Любують янгольські очі
На те, як ради цієї ночі
Із піднебесної імлі
На землю зорі мов зійшли...
Бо де не церква — там від брами
Ї святої, як зірками,
По селах вкрились вуличкі.
То ж не зірки, а свічечки,
Що люди добрі посвітили
Понад пасками й освятили
Той Вожий дар, та це, веселі,
Несуть до рідної оселі,
Де жде мала їх дітвора...
Весела, радісна пора!..

І. Манжура

1. Розкажіть, що вам відомо про свято Великодня.
2. Як готуються до цього дня у вашій родині? Як ви святкуєте?
3. Доберіть синоніми й антоніми до виділених слів.

Корінь

Суфікс

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 47. Основа слова і закінчення змінних слів

474. I. Прочитайте речення. Визначте, якими частинами мови є слова в реченнях.

1. Степанко обережно взяв сірого птаха в долоні.
2. Сірий птах бояко поглядав на Степанка з його долонь.

II. Які слова в поданих реченнях є змінними, а які — незмінними?

Слова бувають змінні й незмінні (рос. *изменяемые* и *неизменяемые*). Більшість слів української мови відмінюються, тобто змінюють закінчення (рос. *окончания*).

475. Спишіть вірш Максима Рильського. Позначте закінчення у виділених словах.

Вербова гілка зацвіла
У мене на столі —
Як символ сонця і тепла,
Ще схованих в імлі.

М. Рильський

Закінченням називається змінна значуща частина слова, яка служить для зв'язку слів у словосполученні й реченні.

Закінчення мають усі змінні слова. Закінчення, не виражене звуком і не позначене буквою, називається нульовим. Наприклад: *дуб*□ — *дуба*□, *парт*□ — *парт*□.

476. Доведіть, що подані слова — змінні. Визначте в них закінчення.

Зразок. *Доц* — *доц*□, *доц*□*ем*.

Книг, бригадир, плащ, святом, палац, гараж, комар, плит.

Під час змінювання слова (при словозміні) утворюється не нове слово, а інша форма того самого слова.

Нове слово, утворене від поданого за допомогою префіксів і суфіксів, називається спільнокореневим.

Наприклад: *хат*□ *хатинка*
хат□ *хатній*
форми слова спільнокореневі слова

477. І. Спишіть слова, підкреслюючи в кожному ряду зайве. Назвіть форми слова і спільнокореневі слова.

1. Правда, правдивий, правди, правдою.
2. Лісник, лісовий, лісу, ліс.
3. Береза, березі, берези, підберезник.
4. Земля, земель, земельний, заземлення.
5. День, денний, днювати, дні.

ІІ. Виконайте фонетичний розбір слова *земля*.

478. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Позначте закінчення слів із дужок.

Малий Мирон над усе любив бігати сам по (зелений) луках, поміж широколистими (лопух). Він любив упиватися (солодкий) пахощами росистої конюшини та квітчатися (лопуховий) гудзиками. А ще невеличка річка з (глинистий) дном — то сильна принада для Мирона (*І. Франко*).

Основа — це частина слова без закінчення. Основа вказує на лексичне значення слова.

479. Прочитайте текст. У виділених словах позначте закінчення й основу. З'ясуйте лексичні значення слів за основою.

З р а з о к. Поле; основа вказує на ділянку землі, спеціально обробленої людьми.

Ходила в поле. Воно мене байдуже привітало. Вдалині пишно зеленіла озимина. Одинока група стояла серед поля. Її гілки про щось тихо розповідали вітрові (*За Ю. Збанацьким*).

480. Спишіть речення. Позначте закінчення й основу виділених слів. З'ясуйте, в якому відмінку їх ужито.

1. Рання весна зашуміла в небі хмарами перелітних птахів (*М. Чабанівський*). 2. Якщо у воїна залізне серце, то й дерев'яний меч у його руках — грізна зброя (*Нар. творчість*).

481. Спишіть речення. Позначте основу і закінчення виділених дієслів. Скажіть, на що вказує закінчення в кожному з них.

1. Сміються, плачуть солов'ї. 2. Лебеді плавають в місячнім сріблі в саду. 3. Лебединої дивної пісні я жду. 4. Лежить ведмідь і спить у барлозі (*З тв. Олександра Олеся*).

482. Спишіть пари слів. Яке зі слів змінне, а яке незмінне? У змінних словах позначте основу й закінчення.

Темний — темно, взимку — зима, український — по-українськи, чистий — чисто, ніжно — ніжний, ранній — рано, голосний — вголос, щоденник — щоденно.

483. I. З кожного ряду слів випишіть тільки форми того самого слова, виділіть закінчення.

1. Руки, рученьки, на руках, ручний, приручений.
2. Нога, ніженька, ногою, на нозі, ніжка, підніжка.
3. Дах, піддашпя, дашок, дахом, даху, наддашпя.
4. Вулиця, вулицею, вуличний, завулок, вулиць.

II. Згрупуйте слова у три стовпчики: а) із закінченнями; б) із нульовими закінченнями; в) без закінчень.

Гілка, разом, охайно, букет, орбіта, екзамен, легкий, опера, зухвало, ваза, земляк, увечері, мляво, армія, уважно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... як ліhtar без свічки».

§ 48. Корінь, суфікс, префікс — значущі частини слова

1. Пригадайте вивчене раніше про корінь, суфікс і префікс. Яка з цих частин виражає значення слова?
2. Для чого слугують префікс і суфікс?
3. Як називаються слова з однаковими коренями? Наведіть приклади.

484. Спишіть прислів'я. Підкресліть спільнокореневі слова.

1. Безрогому тяжко битися з рогатим. 2. Зібралися, як змії на змійовище. 3. Вік звікувати — не дощ пересидіти. 4. З шовковичного листа шовкове полотно буває, але треба його підодждати. 5. Тільки лелека знає, яке лелеча найгірше (*Нар. творчість*).

Корінь — це головна значуща частина слова. У ньому міститься спільне значення для всіх спільнокореневих слів. Наприклад: *квіти, квітка, квітник, завітчаний, завітували*.

Не всі слова, корені яких звучать однаково, є спільнокореневими. Спільнокореневими можна вважати лише ті слова, в яких корінь виражає однакове лексичне значення. Наприклад: *лист, листування, листуватися* (спільнокореневі).

Не можна вважати спільнокореневими слова *листуватися* і *листя*, бо їхні корені виражають різні лексичні значення.

485. I. Спишіть речення. Виділіть корінь у спільнокореневих словах.

1. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. 2. Всі прожили свій вік нещасливо, і все життя їхнє було скорботним... 3. Дід любив капляти. Його капелъ чув увесь куток. 4. Кішка виводила в шапці кошенят (За О. Довженком).

II. Виділені слова є спільнокореневими чи формами слова?

486. Доберіть до поданих слів спільнокореневі. Запишіть, позначте корені.

Туманний, запис, холодний, садочок, сказати, зелень, робота.

487. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть, вилучивши з кожного ряду зайве слово.

1. Правильно, направо, правило, правильность.
2. Дорога, придорожний, бездорожъе, дороговизна.
3. Графить, разграфлѐнный, графиня, графика.

488. Позначте корінь у словах *недоспати, поспати*. Як називається частина слова, що стоїть перед коренем? Якого значення вона надає кожному з цих слів?

Префікс — це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і слугує для утворення нових слів. Наприклад: *їхати* — *під'їхати, об'їхати, виїхати*.

У слові може бути два-три префікси: *повимикати, перерозподіл*.

489. До слова *будувати* додайте префікси *пере-, ви-, з-, від-, за-, при-, по-, роз-*. Запишіть утворені слова. Позначте префікс і корінь. Як ви розумієте значення кожного утвореного слова?

490. I. За допомогою префіксів утворіть якомога більше слів від поданих і запишіть.

Вірити, нести, рвати, знати, кидати.

II. З двома записаними словами складіть речення.

491. Утворіть іменник і дієслово з кожним із префіксів і запишіть.

В-, на-, за-, при-, роз-, пере-, від-.

492. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте у словах префікси.

Дед с Ваней добрали до Почтовой улицы как раз вовремя — из-за реки заходила гроза. Гром потягивался за горизонтом,

точно заспаний великан распрямлял плечи. Беспумные молнии сильно били в луга; далеко за полянами загорелся стог сена, зажжений ими. Крупные капли дождя падали на дорогу. Каждая капля оставляла на земле ямку-след (За К. Паустовським).

вбремя — вчасно
горизонт — обрій

распрямлять — розпростобувати
стог — копійця

493. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Позначте префікси у словах. Якого значення вони надають цим словам?

Рідна мова — то б..зцінне духовне б..гатство, в якому народ ж..ве, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції... Рідне слово — то невичерпне, ж..вотворне і невмируще дж..рело. З нього д..тина черпає уявлення про навколишній світ, про свою родину, про своє с..ло і місто, про весь свій край. Віками українс..кий народ творив це б..гатство, відкладаючи в скарбницю рідної мови найдорогоцінніші п..рлини думки, почуття і фантазії (За В. Сухомлинським).

494. Доберіть до поданих слів антоніми, запишіть їх парами. Якого значення надають префікси цим словам?

Відсунути, ввести, закрити, розплющити, закопати, розв'язати.

495. Що спільного у словах *лис*, *лисиця*, *лисонька*? Чи мають вони префікси? Як називається частина основи, що стоїть після кореня?

Суфікс — це значуща частина слова, яка стоїть після кореня і слугує для утворення нових слів. Наприклад: сад — садок.

У слові буває два і більше суфіксів: садочок, рукавичка.

496. Утворіть від слова *білий* нові слова за допомогою суфіксів -яв-, -еньк-, -ил-, -изн-.

497. Утворіть від поданих слів прикметники. Позначте суфікси.

Розум, жито, крига, холод, зелень, дерево, скло, вітер.

498. Спишіть слова. Позначте префікс, корінь, суфікс і закінчення. З трьома словами складіть речення і запишіть.

Розмальований, рибонька, білуватий, літечко, малесенький, переїдання, перерозподіляти.

499. Подані слова згрупуйте у три стовпчики: а) слова, в яких основа складається з кореня; б) слова, в яких основа складається з кореня і префікса; в) слова, в яких основа складається з кореня, префікса і суфікса.

Показ, перевал, лоза, висадки, клен, приказка, зруб, поради-ник, сом, поле, вигін, мряка, політ, прогулянка, затишок, прадід, прабабуся.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться початок прислів'я: «*Без догляду...*».

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

1. Виділіть закінчення, змінивши форму слова.
2. Позначте основу слова.
3. Виділіть корінь, дібравши спільнокореневі слова.
4. Виділіть суфікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).
5. Виділіть префікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).

Зразок усного розбору

Пролісок.

У слові *пролісок* нульове закінчення, яке вказує, що це іменник чоловічого роду в називному відмінку однини. Основа слова — *пролісок*; до неї входять префікс, корінь і суфікс. Корінь слова — *ліс*; спільнокореневі слова: *ліс, лісок*. Суфікс *-ок* є ще у словах: *куток, садок*. Префікс *про-*; з цим префіксом уживаються слова: *провесінь, прогалина*.

Зразок письмового розбору

Пролісок □.

500. Розберіть слова за будовою спочатку усно, а потім — письмово.

Превеликим, принесу, підлісок, невидючий, хлібний, пречудовий, перерозподілений.

501. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Розберіть за будовою виділені слова.

1. Із **перлистого** туману при яснім моїм вікні устає **півсонний** ранок гасить зорі і вогні (*М. Рильський*). 2. Гроза пройшла

зітхнули трави квітки голівки підняли (Олександр Олесь).
3. Здається придорожня береза гоїдала на своїх плакучих гілках зелений димок (М. Стельмах).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

1. Які висловлювання називаються роздумом?
2. З яких частин складається текст-роздум?

Часто в текстах поєднують різні типи мовлення. Опис у тексті розповідного характеру допомагає краще уявити те, про що розповідається. Роздум, поєднаний із розповіддю, більше зацікавить читача чи слухача, допоможе зробити відповідні висновки.

502. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на читання час (він не повинен перевищувати одну хвилину).

Відомо, що забруднення повітря відбувається і природним шляхом (виникають пилові бурі, вулкани викидають гази і попіл), і внаслідок діяльності людей. Заводи, теплоелектростанції, автомобілі, що існують для задоволення наших потреб, викидають у повітря шкідливі гази.

Найбільше повітря забруднене у великих містах, де багато заводів, мешкає, працює і користується автотранспортом велика кількість людей.

До речі, паління цигарок теж негативно впливає на чистоту повітря. Ця звичка шкідлива для здоров'я не тільки того, хто палить. Така людина завдає шкоди здоров'ю оточуючих. Тютюновий дим містить чадний газ, речовини, які викликають захворювання на рак, і нікотин, який підвищує кров'яний тиск і прискорює серцебиття.

Як захистити повітря від забруднення і своє здоров'я від небезпеки? Простих рецептів боротьби немає. Правда, люди можуть зменшити забруднення, економно витрачаючи енергію, контролюючи вміст шкідливих речовин у вихлопних газах і викидах електростанцій, обладнавши заводські труби очисними пристроями. А кожен, хто палить, міг би відмовитись від цієї згубної звички (З журналу).

II. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку обґрунтуйте.

- III. Доберіть до тексту заголовки у формі спонукального речення.
IV. Докладно перекажіть текст за самостійно складеним планом.

503. I. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правил виразного читання.

ВЕРХНЯ ПРИП'ЯТЬ — РІЧКА, ЩО ЗНИКАЄ...

Подивившись на карту України — побачиш багато тоненьких блакитних «ниточок». Це маленькі річки. Колись вони були повноводними. Серед них — Верхня Прип'ять. Біля неї і тепер влаштовують гнізда птахи, ростуть різні, у тому числі й рідкісні, рослини. Але сьогодні життя цієї річки під загрозою. Зникає вона внаслідок непродуманої діяльності людей: з неї забирають надмірну кількість води для господарських потреб, браконьєри влаштовують загани й у варварський спосіб відловлюють рибу. Береги річки заростають очеретом.

Які наслідки пересихання Верхньої Прип'яті і багатьох інших маленьких річок? Невдовзі забрудняться поверхневі і ґрунтові води, коливання рівня води у річках призведе до зникнення деяких рослин і змусить птахів шукати нових місць гніздування, загине риба.

Запобігти цьому лихові можна, якщо зупинити браконьєрів, винищувачів природи. Крім того, треба припинити неконтрольований забір води з річки. Відповідальність за те, чи побачать наші нащадки Верхню Прип'ять, лежить на нас самих (З журналу).

II. Доведіть, що в тексті поєднано розповідь і роздум.

III. Напишіть докладний переказ тексту за самостійно складеним планом.

§ 49. Способи творення слів

504. Прочитайте. Вкажіть, за допомогою яких значущих частин слова утворені нові слова.

1. Бити → розбити, питати → перепитати. 2. Ліс → лісок, робота → робітник. 3. Планета → міжпланетний, осика → підосичник.

Нові слова утворюються переважно за допомогою префіксів і суфіксів.

Існують такі способи творення нових слів:

1) префіксальний: *лити* → *ви́лити*;

2) суфіксальний: *море* → *морсь́кий*;

3) суфіксально-префіксальний: *стіна* → *за́стіно́к*;

4) **безсуфіксальний**: синій → синь;

5) **складання слів, основ або частин основ**: *всюди* і *ходити* → *всюдихід*;

6) **перехід однієї частини мови в іншу**: *солодке* (як е?) *печиво* — прикметник; *люблю* (що?) *солодке* — іменник.

505. Утворіть від поданих нові слова за допомогою префіксів і запишіть. Позначте словотворчі префікси.

Думати, казати, морський, вчити, їхати, бити, терти.

 Словотворчі префікси і суфікси позначаються однаковими умовними значками (∧).

У слові може бути два-три префікси (суфікси), але словотворчий префікс (суфікс) серед них **один**. Наприклад, у слові *позбирати* є два префікси — *по-* і *з-*, але словотворчим є тільки префікс *по-*: *збирати* → *позбирати*.

506. Визначте, від яких слів і за допомогою яких префіксів утворені подані слова. Запишіть, позначте словотворчі префікси.

Спекти, пересидіти, надпотужний, перефарбувати, полюбити, провесна, премудрий, засупити.

507. Запишіть слова, утворені суфіксальним способом. З'ясуйте, за допомогою яких суфіксів і від яких слів вони утворені. Позначте словотворчі суфікси.

Річковий, різьба, продавець, літак, житній, дорожній, страшний, казковий.

 Щоб правильно визначити спосіб словотворення, потрібно виділити у споріднених словах твірну основу (рос. *производящую основу*). Наприклад: слово *безцінний* утворене від слова *цінний* за допомогою префікса *без-*; отже, спосіб творення цього слова — префіксальний.

508. I. Спишіть слова. Позначте словотворчі префікси і суфікси. Визначте способи творення слів.

Козацький, зазеленіти, маківка, приміський, приказка, підсніжник, дружба, малюнок, сонячний, перехід, зелень.

II. Запишіть складне речення з трьома словами на вибір.

509. I. Спишіть текст. Визначте способи творення виділених слів.

У долині, до верхів **переповненій** сонцем, тихо причаїлось село, через яке текла шумлива річка, стрімко бігла залізниця. **Маленька** хатка, що стояла між лісами, **притягає** мій погляд (*За С. Пушиком*).

II. Виконайте синтаксичний розбір словосполучення *стояла між лісами*.

510. Випишіть зі словника по три слова, утворені префіксальним і суфіксально-префіксальним способами.

511. Визначте спосіб творення слів. Укажіть, від яких слів вони утворені.

Працелюб, місяцехід, водомір, хлібороб, зорепад, горицвіт.

512. I. Спишіть слова, підкреслюючи в кожному ряду зайве. Яким способом словотворення воно утворене?

1. Криголам, перехід, бензопровід, перекотиполе.
2. Приїхати, привезти, самоскид, пречудовий.
3. Під'їзд, шахтар, робітник, морський.

II. Виконайте фонетичний розбір слова *приїхати*.

 513. Прочитайте. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте способи творення виділених слів в обох мовах (усно).

Сидит маленький американский енот в клетке. Чёрный, пушистый, блестящий. На морде две полосы светлые, две полосы чёрные. И глаза тоже чёрные, хитрые. Сидит и лапками что-нибудь перебирает, точно обезьянка (*За А. Глазухіною*).

 полоса — *смуга*

обезьянка — *мавпочка*

§ 50. Чергування [o] — [a], [e] — [i], [e] — [u]

 В українській мові при зміні форм слова та при утворенні спільнокорених слів у деяких коренях відбувається чергування голосних. Наприклад: *летіти* — *літати*, *дerti* — *видирати*, *кінь* — *коні*.

514. Прочитайте пари слів. Як змінюються голосні в коренях?

Завмерти — завмирати, текти — витікати, віз — вози.

 У коренях деяких слів голосний [o] чергується з [a]: *гони-ти* — *ганяти*, *ломити* — *ламати*. Пишемо і вимовляємо *a* тоді, коли в наступному складі є суфікс *-а-* (*-я-*): *перемогти* — *перемагати*, *кріти* — *кріяти*; але: *вимовити* — *вимовляти*, *простити* — *прощати*.

Орфограма Букви о, а в коренях слів

515. До поданих слів доберіть спільнокореневі слова, в коренях яких відбувалося б чергування [о] з [а]. Запишіть.

Котити, кроїти, горіти, уклонитися, підгонити.

516. Прочитайте пари слів. Чим різняться слова? Зверніть увагу на місце наголосу в кожному слові.

Пекти — випікати, чесати — зачісувати, мести — вимітати, чекати — очікувати, плести — заплітати, підперезати — підперізувати.

У коренях дієслів звук [е] чергується зі звуком [і], якщо далі стоїть суфікс *-а-* або *-ува-*. Наприклад: *загребти* — *загріба́ти*, *розчесати* — *розчісу́вати*.

Орфограма Букви е, і в коренях дієслів

517. До кожного слова доберіть спільнокореневі слова, в коренях яких відбувалося б чергування [е] з [і]. Запишіть.

Випекти, гребти, заплести, вимести, утекти.

518. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Обґрунтуйте написання цих букв.

1. Т..че вода в синє море, та не вит..кає. 2. Не розпл..те довгу косу, хустку не зав'яже (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Розпл...таються від вітру вербовії коси. 4. Л..тить ворон понад гаєм. 5. Над степом не сизий орел л..тає. 6. П..че мати пиріжки, добре вип..кає (*Нар. творчість*).

519. I. Порівняйте вимову і написання слів. Зверніть увагу на місце наголосу в словах правого стовпчика.

беру (брати)	вибирати
деру (драти)	здирати
терти (труть)	витирати
стелю (слати)	застилати (застеляти)

II. Самостійно сформулюйте правило, коли чергуються голосні [е] з [и] в коренях слів.

III. Складіть і запишіть речення зі словами останнього рядка.

У коренях дієслів звук [е] перед *р, л* чергується зі звуком [и], якщо далі стоїть наголошений суфікс *-а-*. Наприклад: *заберу* — *забира́ти*, *терти* — *стира́ти*.

520. I. Спишіть прислів'я. Вставте пропущені букви. Поясніть правопис слів, у коренях яких чергуються [е] з [и]. Виділіть орфограму.

1. Весна розкидає, осінь зб..рає. 2. Ведмідь б..ре силою, а людина — розумом. 3. Однієї роботи не кінчивши, за іншу не б..рись. 4. Чумаки однією рукою воли пог..няє, а другою — сльози ут..рає. 5. Двом смертям не бувати, двічі не пом..рати.
II. Як ви розумієте четверте прислів'я? Розкажіть про чумаків.

521. I. Спишіть пари слів, вставляючи пропущені букви. Обґрунтуйте орфограму «Букви *о, а* в коренях слів».

Витерти — вит..рати, приберу — приб..рати, заберу — заб..раю, стелю — заст..лаю, здеру — зд..раю, скочити — ск..кати, зломити — зл..мати, могти — вим..гати.

II. З двома парами слів складіть і запишіть речення.

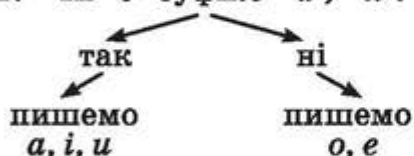

Чергування [о] з [а], [е] з [і], [е] з [и] відбувається за спільної умови: коли далі стоїть суфікс *-а-* (*-я-*). Наприклад: *ломити — ламати, викоренити — викорінити, завмерти — завмирати*.

522. Спишіть прислів'я, вставляючи відповідну букву за алгоритмом.

1. Виділіть корінь і суфікс.
2. Чи є суфікс *-а-*, *-я-*?

1. Не той добрий, хто обіцяє, а той, хто допом..гає. 2. Свого не цурайся — за чужим не х..пайся. 3. Сій не пусто, то зб..реш густо. 4. Не загр..бай жар чужими руками. 5. Хто хоче зб..рати — мусить добре засівати. 6. Від своєї совісті не вт..чеш. 7. Від біди вт..кав, та в горі попав. 8. Хто знання має, той мур зл..має (*Нар. творчість*).

§ 51. Чергування [о], [е] з [і]

1. Що таке склад? Які бувають склади?
2. Як називається склад, що закінчується на приголосний звук?
3. Як називається склад, що закінчується на голосний?

523. I. Поділіть слова на склади. Визначте закриті і відкриті склади.

Віз — воза, ведмідь — ведмеді, поріг — порога, корінь — кореня, сіл — село.

II. Зверніть увагу на чергування голосних у закритих і відкритих складах. Зробіть висновок.

524. I. Запишіть слова в однині. Які голосні виступають у відкритих, а які — в закритих складах?

Вози, громи, роки, папери, вислови, берези, двори, явори, лебеді.

II. Складіть два речення зі словами *папери* і *папір*. Поясніть відмінність у лексичному значенні цих слів залежно від однини чи множини.

У багатьох словах української мови [o], [e] у відкритих складах чергуються з [i] в закритих при зміні та творенні слів. Наприклад: *гора* — *гір*, *печі* — *піч*; *школа* — *шкільний*, *село* — *сільський*.

Інколи *i* може вживатись у відкритому складі, якщо далі йдуть суфікси *-ець* або *-ок*. Наприклад: *стілець*, бо *стільця*; *кілок*, бо *кілка*.

Орфограма Букви о, е, і в коренях слів

525. Прочитайте речення. Випишіть слова, в яких [o], [e] чергуються з [i].

1. Осінь прийшла, розплакавшись холодними сльозами дощу. Кольори осені яскраві, різнобарвні, переважають жовті, червоні відтінки. 2. Раніше вино і мед наливали не в чарку, а в ріг. Круторогі воли повільно йшли з ярмарку. 3. Язик у неї наче ніж — слово скаже, як ножем відріже. 4. Гори вкрилися темними крилами ночі, стало тихо. Тільки холодні гірські струмочки дзюрчали вдалині. 5. І справді гарно і чéпурно виглядають українські села. З гори видно було димки від далеких сіл.

526. Прочитайте речення. Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть слова, в яких можливе чергування [o], [e] з [i].

1. У подножия Карпатских гор расположились прекрасные курорты и здравницы. 2. Во время экскурсии мы посетили село Ивана Франко. 3. Я так устала, что не чувствовала ни рук, ни ног. 4. На столе в вазе лежали яблоки, груши, сливы. 5. Тихо шумят боры за рекой. 6. По склонам горы рассыпалось стадо коз. 7. В летнем оздоровительном лагере часто проводились различные экскурсии (З журналу).

здрáвниця — оздорóвниця

бор — бiр

разлiчний — тут: рiзноманiтний

посетiть — вiдвiдати

расположiться — розташувáтися

склон — схил

527. Запишіть слова кожної групи за алфавітом, поставивши знак наголосу. Поясніть чергування [o], [e] з [i].

Осінь, осені, осінній; школа, шкільний, дошкільний, школяр, пришкільний; робота, робітник, робітниця, робітничий, виробіток, заробіток; корінь, кореневий, докорінний.

528. Прочитайте пари слів. Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть букви, які позначають голосні, що чергуються.

Боб — боба, бор — бора, брод — брода, бок — бока, вещь — вещи, осень — осени, шесть — шести.

Завоз — завоза, лагерь — лагеря, соль — соли, отряд — отряда, лебедь — лебеда, мост — моста, звон — звонить.

529. Спишіть текст. Поясніть правопис виділених слів. У яких з них при словозміні можуть чергуватися [o], [e] з [i]?

Великодні свята, або Пасха, — день воскресіння Ісуса Христа. Це свято відзначають усі християни. Перед святом, у п'ятницю, хазяйка пече паски. У Великодню суботу роблять крашанки. Ці пофарбовані яйця зберігаються, не псується протягом усіх свят. Здебільшого фарбують у червоний, жовтий, синій, зелений, золотистий кольори. Червоний колір символізує кров Спасителя. Вірили, що свячені крашанки допомагають від багатьох хвороб, захищають дім від пожежі, а корів — від вовка. Шкаралупу з крашанок, за легендою, треба поламати на найдрібніші пматочки і розкидати на городі (За О. Воропаєм).

52. Чергування [o] — [e] після ж, ч, ш, й

530. Прочитайте слова. З'ясуйте, які голосні чергуються і після яких приголосних.

Вечеряти — вечори, женитися — жонатий, шестеро — шостий.

Після ж, ч, ш, й вживається:

1) o — перед складом із твердим приголосним: *пшоно, чоловік;*

2) e — перед складом із м'яким приголосним або складом з e: *вечеря, четвертий;*

3) e або o — перед складом з и: *пшениця, чотири.*

Правопис цих слів слід запам'ятати.

531. Прочитайте речення. Прокоментуйте орфограму «Букви е, о після ж, ч, ш, й» у виділених словах.

1. Ці слова стали жорстоким докором. 2. «Чотири броди» — один із найкращих романів М. Стельмаха. 3. У четвер відбудеться засідання літературного гуртка. 4. На обрії чорніли гори. 5. Ми разом проводили довгі зимові вечори.

532. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви, поясніть правопис слів.

1. На столі лежав пш..ничний коровай (М. Стельмах).
2. Андрій хотів ож..нитися на Ярині (Марко Вовчок).
3. Холодний піт уквив невисоке в зморшках ч..ло (А. Шиян).
4. Ж..втіє листя на тополі (М. Сингаївський). 5. Ч..рвоним полум'ям зайнялося щось за селом (М. Коцюбинський).

533. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні слова. Прокоментуйте орфограму «Букви е, о після ж, ч, ш, й».

1. ... і жінка одної пісні тягнуть. 2. Книга — ... очей.
3. ... курка білі яйця несе. 4. Каблук ні до ..., ні до
Д о в і д к а: ч..рний, ч..боти, ч..ревики, ч..ловік, ч..тверо.

534. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть. З трьома з них складіть речення.

Шёпот, шёлк, жёлтый, пшеница, чело, черепица, шерстяной, шоколад, чего, чесать, пчела, вечером, пшено.

535. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви. Поясніть чергування в коренях слів.

1. Де пш(е,о)ниці виростати, де нам сіять ячм(е,і)ні (М. Познанська). 2. Хочеш їсти калачі — не сиди на п(е,і)чі (Нар. творчість). 3. Маленькі птахи ще не навчилися л(е,і)тати. 4. Темна хмара озвалася гр(о,і)мом гучним (Леся Українка).

536. I. Спишіть словосполучення, вставляючи пропущені букви.

Ч(о,е)рничний пиріг, пш(о,е)ничний хліб, пш(о,е)няна каша, ш(о,е)стиповерховий будинок, ж(о,е)рстокий докір, довга ж(о,е)рдина, зач(о,е)рствілий калач, великі печ(о,е)риці, ч(о,е)рняве хлоп'ятко, бдж(о,е)линий рій, ходили вч(о,е)тирьох, збирали ж(о,е)луді, худорлява ч(о,е)рниця, здалеку ч(о,е)рніють.

II. З виділеними словосполученнями складіть речення з однорідними членами.

§ 53. Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів та в абсолютному кінці слова

1. Пригадайте, чи можуть бути м'якими звуки [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х].

2. Коли звуки [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х] бувають пом'якшеними?

Після букв *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів пишемо *и*: *чистий, жити, широкий, щирий, кислий, хитрий*.

Букву *і* пишемо лише тоді, коли вона позначає звук [i], що чергується зі звуком [o] або [e]: *вхід* (бо *входити*), *вечір* (бо *вечори*), *гірка* (бо *гора*).

Орфограма Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів

537. Прочитайте слова. Поясніть написання *и, і* після *ж, ч, ш* та *г, к, х*.

Живий, хитрувати, кипіти, тхір, кіт, хилитися, широкий, шість, чистий, жито, зачіска.

538. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви і підкреслюючи в кожному ряду зайве.

- Ш..ло, ч..н, к..стка, ч..ж.
- Сх..л, г..рка, щ..чка, шк..льний.
- Г..дкий, ш..ти, х..трість, г..рський.
- Сх..д, веч..рній, к..дати, к..нський.

539. I. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви.

1. Наливалися ж..та. 2. Любим сонце, небосх..л і сонце. 3. Хай сх..тнеться — ж..то усміхнеться. 4. На сх..д сонця квітнуть рожі. 5. Дав їй ск..бку хліба. 6. Щоб ж..ть — я всі кайдани розірву (З *тв. П. Тичини*). 7. Прих..льно, по-щ..рому синіло небо (З *журналу*).

II. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів.

540. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою. Прокоментуйте орфограму «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х*».

Жить, кислород, Житомир, чистий, чистить, ширма, горький, шиповник, кит, читать, гибель, чиновник, горка, кінець, жінщина, ковёр.

541. Поясніть лексичне значення і правопис слів кит і кіт, гирка і гірка. Складіть з цими словами речення.

542. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *і*.

Сх...л, знах...дка, перех...д, щ...рий, старш...на, спок...й, прек...слий, пох...тнутися, крих...тний, ящ...к, пог...дний, аж...отаж, виг...дний, зач...стити, святков...сть, недоброяк...сний, змоч...ти, х...трий, вш...стьох.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться прислів'я.

543. Доберіть до виділених слів антоніми, в коренях яких після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* були б букви *и* або *і*.

З р а з о к. *Стіяка кладка* — *хитка кладка*.

Збирати каміння, мертва вода, солодкі ліки, вузька дорога, початок твору, брудна підлога.

В абсолютному кінці слова:

1) після *г, к, х* звичайно пишеться *и*: *дороги, шляхи, трохи, тільки, по-українськи*; буква *і* пишеться лише в прикметниках (як *і*?): *довгі, легкі, сухі*;

2) після шиплячих звичайно пишеться *і*: *куці, межі, двічі, вночі*; буква *и* пишеться тільки в дієслівних формах: *пиши, кажи, мовчи, кажучи, сказавши*, а також у прислівниках типу *по-вовчи, по-ведмежи*.

Орфограма Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* в абсолютному кінці слова

544. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви.

1. Садок вишневий коло хати, хрущ.. над вишнями гудуть.
2. Не слухала Катерина ні батька, ні неньк.. . 3. Як та хмара, гайдамаки Умань обступили опівноч.. . 4. Дивуються парубк..., запорозьк.. козак.. . 5. То дівчина заручена калину саджає і Господа просить, щоб послав він дощ.. вноч.. і дрібнії роси.
6. Розкаж.., як за горою сонечко сідає (*З тв. Т. Шевченка*).

545. Запишіть слова у два стовпчики: а) з буквою *і* в кінці слова; б) з буквою *и* в кінці слова.

Крич..., стелаж..., свіч..., по-українськ..., довг..., кращ..., скаж..., птах..., лиж..., тільки..., втікач..., вивч..., хитрощ..., грак.. .

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів першого стовпчика складеться закінчення вислову Я. Семенюка: «Жити — значить ...».

546. Спшишіть прислів'я, вставляючи потрібні букви.

1. Не к..дай слова на вітер. 2. Не хвалися, як поч..наеш, а хвалися, як зак..нчиш.
3. Не все дощ.. йдуть, як гр..мить.
4. Не крич.., а ліпше навч.. . 5. За погані реч.. треба бити в плеч.. . 6. То ш..е, то поре, та все ниткам горе.

547. I. Прочитайте поезію Леоніда Талалая, визначте її тему й основну думку. Спшишіть, вставляючи пропущені букви.

Ч(о,е)рніє ш(и,і)шка у траві.
 І вічн(и,і) сосни біля тебе
 Шумлять верх(и,і)в'ями вгор(и,і)
 І дивляться на тебе з неба.
 А тр(и,і)шки далі луг кв(и,і)гчастий,
 Кущ(и,і), дорог(и,і), сіножать.
 І так набл(е,я)зилось щастя,
 Що й рук не треба простягати.
 Щасливе небо після зливи.
 І кожна г(и,і)лочка в росі,
 Здається, більше тим щаслива,
 Що в(е,я)стачає щастя всім.

Л. Талалай

Ю. Камішний. Тихий споглядач

II. Уважно розгляньте репродукцію картини Ю. Камішного «Тихий споглядач». Складіть невеликий усний опис.

§ 54. Найголовніші випадки чергування приголосних звуків у коренях слів

548. Прочитайте слова. Визначте корені. Які приголосні звуки змінюються в коренях слів?

Друг, подруга, дружити, друзі; рука, рукавичка, ручка, на руці; вухо, вушко, у вусі.

В українській мові при утворенні й зміні слів у корені може відбуватися чергування приголосних, тобто заміна одних звуків іншими.

Чергуються:

г-ж-з — допомога, допоміжний, допомози;

к-ч-ц — око, очі, на оці;

х-ш-с — муха, мушка, на мусі;

д-дж — ходити, ходжу;

т-ч — летіти, лечу.

549. Змініть слова й доберіть спільнокореневі, в коренях яких чергувались би приголосні звуки.

З р а з о к. *Лопух* — лопушок, у лопусі.

Дорога, свекруха, ріг, книга, заслуга, муха, фартух, рух, молоко, голка.

550. I. Поставте слова в давальному відмінку однини і запишіть. Підкресліть букви, які позначають приголосні, що чергуються.

Колиска, Ольга, тривога, стріха, Прага, щока.

II. З двома словами в давальному відмінку складіть речення і запишіть.

551. I. Поставте слова в місцевому відмінку однини і запишіть. Підкресліть букви, які позначають приголосні, що чергуються.

Архіпелаг, каталог, діалог, колега, критика, фізика, логіка.

II. Які це слова: власне українські чи запозичені? Поясніть правопис *и*, *і* в коренях слів.

552. Складіть і запишіть речення з поданими словами так, щоб чергувались приголосні звуки в корені.

Молоко, діжка, увага, льох, мотлох.

553. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Поясніть чергування приголосних звуків. Підкресліть букви, що позначають приголосні, які чергуються.

Одного разу ми з друзями вирушили до лісу. По (дорога) бачили багато цікавого. У (луг) натрапили на пташине гніз-

дечко, але тривожити його не стали. Нашу увагу привернула іволга на (стриха) лісової сторожки. Вона дуже гарно співала.

На (горіх), що ріс поруч зі сторожкою, зав'язалося багато горішків. Назбираючи грибів і ягід, наслукавшись співу пташок, ми поверталися додому (З календаря).

II. Випишіть виділені слова, змініть їх або доберіть спільнокореневі, щоб у коренях утворених слів відбувалося чергування приголосних звуків.

554. Прочитайте словосполучення. Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть букви, що позначають приголосні звуки, які чергуються.

Прочитав в книжці, увидів в каталозі, возу автомобиль, ответить на уроке, разбираться в физике, держать в руке, были в аптеке, поблагодарить соседку, боль в ухе, плыли по Волге, хожу в школу.

- 555. I. Спишіть прислів'я. Підкресліть слова, в яких чергуються приголосні, і слова, при зміні яких можливі чергування.

1. Стіна вуха має, а пліт — очі. 2. Ніхто не каже: «Йди, вовче, з'їж мене». 3. Горить його серце, як залізо в кризі. 4. Шукає голку в полові. 5. З моря вибрався щасливо, а в ріці втопився. 6. Любий йому, як собаці камінь.

II. Як ви розумієте четверте прислів'я? Коли так кажуть про людину? Як це можна перекласти російською мовою?

Наш календарик

9 травня — День Перемоги

За Батьківщину у бійх вмирили
Однаково — дорослі і малі...
За довгі роки ще не розшукали
Усіх могил солдатських на землі.
Розкидані вони у чистім полі,
Деь при дорозі, у розмай-траві...
Могил отих не обминай ніколи:
Поховані у них — для нас живі!
Там сплять навічно воїни-солдати,
Чиїсь батьки, чиїсь брати й сини.
Їм не судилось весен зустрічати
Тих, що стрічаеш ти після війни.

М. Познанська

Пам'ятник
невідомому солдату

1. Яку річницю перемоги наших військ у Великій Вітчизняній війні ми святкуємо цього року?

2. Чи пам'ятаєте ви про ветеранів воєн? Чому кожне наступне покоління не повинне забувати про минуле?

3. Розкажіть про святкування Дня Перемоги у вашому місті (селі).

4. Назвіть орфограми у виділених словах.

5. Уважно розгляньте фотоілюстрацію і поміркуйте, чому встановлено пам'ятник невідомому солдату.

§ 55. Зміни приголосних при творенні нових слів

556. Прочитайте пари слів. Якими частинами мови є перше і друге слова кожної пари? Яким способом утворене друге слово пари?

Запоріжжя — запорізький, боягуз — боягузтво, козак — козацький, птах — птаство, латиш — латиський, Овруч — овруцький.

 В українській мові при творенні слів можуть змінюватися приголосні.

Кінцеві звуки основи

[г], [ж], [з] + суфікси *-ськ-, -ств-* змінюються на *-зьк-, -зтв-*:
Прага — празький, Вороніж — воронізький, боягуз — боягуз-
тво;

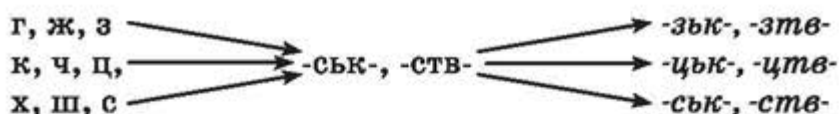
[к], [ч], [ц] + суфікси *-ськ-, -ств-* змінюються на *-цьк-, -цтв-*:
Прилуки — прилуцький, Гадяч — гадяцький, козак —
козацтво;

[х], [ш], [с] + суфікси *-ськ-, -ств-* змінюються на *-ськ-, -ств-*:
чех — чеський, Сиваш — сиваський, Одеса — одеський,
птах — птаство.

Орфограма Буквopolучення *зьк, цьк, ськ, зтв, цтв, ств*

 У деяких словах іншомовного походження приголосні основи перед суфіксом *-ськ-* не змінюються: *Мекка — мекк-*
ський, тюрки — тюркський, баски — баскський, казах —
казахський, Цюрих — цюрихський, а також герцогство.
Правопис цих слів слід запам'ятати.

557. Розгляньте схему зміни приголосних. Користуючись схемою, поясніть зміни приголосних у наведених словах.

Париж — паризький; убогий — убогство; залісся — заліський; товариш — товариський, товариство; гірник — гірницький; молодець — молодецький, молодецтво; парубок — парубоцький, парубоцтво; Золотоноша — золотоніський.

558. Від поданих слів утворіть нові за допомогою суфікса *-ськ(ий)*.

Буг, Устилуг, киргиз, Вороніж, Черкаси, тюрк, Черемош, Калуш, Тбілісі, узбек, Ірпінь, Хортиця, Владивосток, чиновник, Карпати, брат, Норвегія, Галич, чуваш, Полісся.

559. Від поданих слів утворіть нові за допомогою суфікса *-ств(о)*.

Убогий, багач, каліка, герцог, дивак, боягуз, люд.

560. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви.

Францу..кий, кременчу..кий, золотоні..кий, солдат..кий, завод..кий, гре..кий, дослідни..кий, заступни..тво.

561. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть.

Калужский, бахмачский, рижский, воронежский, одесский, французский, дамасский, цюрихский, устилужский, криворожский.

 562. I. Спишіть речення, записуючи слова, що в дужках, відповідно до правил.

1. Озера кругом гаями поростуть, веселим (птаx+ством) оживуть (*Т. Шевченко*). 2. Ті очі (юнак+ські) я бачу сьогодні, і потиски (брат+ські) горять у долоні (*П. Воронько*). 3. «Квіти — моє справжнє (багат+ство)», — сказала дівчина (*К. Білокур*). 4. І в боротьбі з (боягуз+ством) потрібна мужність (*Нар. творчість*). 5. (Товариш+ство) не для користі вибираю, а для душі (*П. Дорошко*). 6. А навколо степ неозорій (казах+ський) (*Є. Кирилюк*).

II. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

ТВІР-РОЗДУМ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

1. Що таке роздум? З яких частин він складається?
2. Чим відрізняється стягнений роздум від розгорнутого?

563. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки.

Тато дав Андрійкові гроші й сказав:

— Як ітимеш зі школи додому, зайдеш у крамницю, купиш цукру й масла.

Андрійко поклав гроші в кишеню піджака та й забув про них. На фізкультурі роздягався й кидав піджак на траву, поки вправи робили.

Після уроків згадав, що треба ж зайти до крамниці. Засунув руку в кишеню, а грошей немає. Злякався Андрійко, зблід. Стоїть, не може й слова промовити. Діти питають:

— Що з тобою, Андрійку?

Розповів хлопчик про своє нещастя.

— Допоможімо Андрійкові, — сказала Таня. — У кого є гроші, — давайте зберемо нашому другові.

Кожен поліз до кишені. Хто десять, хто двадцять п'ять, хто п'ятдесят копійок знайшов. Тільки Степан сказав:

— Хай береже гроші. Сам загубив — сам хай і думає, що тепер робити. Не дам ні копійки.

Сказав і пішов додому.

Підрахували зібрані гроші — якраз вистачає, пішли гуртом до крамниці, купили цукру й масла. Радісний повертався Андрійко додому.

Наступного дня ніхто не захотів із Степаном сидіти. Він залишився сам. Степан і скаржиться вчительці:

— Чого це зі мною ніхто сидіти не хоче?

— Запитай у товаришів, — відповіла вчителька (*За В. Сухомлинським*).

II. Чи правильно вчинили діти, допомігши Андрійкові? Поміркуйте, чому ніхто з однокласників не захотів сидіти із Степаном за однією партою.

564. Складіть і запишіть розповідь про вчинок когось із ваших знайомих, який вам запам'ятався. Висловлювання закінчіть роздумом, розпочавши його так: *«Цей вчинок справді вразив мене, тому що...»*.

565. I. Прочитайте прислів'я про дружбу. Як ви їх розумієте?

1. Дружба та братство дорожчі багатства. 2. Друга шукай, а знайдеш — тримай. 3. Не той друг, хто медом маже, а той

друг, хто правду каже. 4. Друзі пізнаються в біді. 5. Друг-боягуз гірший від ворога. 6. Для приятеля новіого не цурайся старого. 7. Поганого чоловіка в побратими не бери.

II. Усно складіть розгорнутий роздум про те, яким повинен бути справжній друг.

III. Поясніть орфограму у виділених словах.

Наш календарик

Друга неділя травня — День матері

Чи є в світі що світліше,
Як мамині очі,
Що все зорять за дітками,
Як вдень, так і вночі?
Чи є в світі що щиріше,
Як серденько мами,
Яке б'ється для дитини
Днями і ночами?
Чи є в світі що дорожче,
Як мама кохана,
Що трудиться для дитини
До ночі від рана?

І. Блажкевич

1. Що вам відомо про святкування Дня матері в Україні?
2. Як ви вітаєте своїх матусь?
3. Вивчіть вірш напам'ять.
4. Поясніть орфограми у виділених словах.

§ 56. Складні і складноскорочені слова. Сполучні голосні

566. Спишіть слова. Позначте основи. З'ясуйте, яким (твердим чи м'яким) приголосним закінчується основа кожного із слів.

Рука, тиждень, земля, весняний, холодний, картопля, нива.

Складними називаються слова, утворені з двох основ. Часто основи складного слова можуть поєднуватися сполучними голосними [o], [e]. Сполучний голосний [o] вживається після твердого приголосного основи: льодохід, свинопас.

Сполучний голосний [e] (на письмі *e, є*) вживається після м'якого приголосного основи: *працелюбний (праця), життєпис (життя)*.

Орфограма Сполучні голосні у складних словах

567. Прочитайте речення. Поясніть правопис сполучних голосних у складних словах.

1. Над старими будинками височів хмарочос. 2. На невеличких плесах з'являлися водомірки. 3. Хлібороб — почесна професія. 4. Зорепадом летять роки (*Т. Петриненко*). 5. Наприкінці березня на Дніпрі почався льодохід.

568. I. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви.

Прац..здатний, книг..сховище, житт..люб, вод..спад, криг..лам, брон..транспортер, біл..крилий, житт..пис.

II. Утворіть складні слова із словосполучень. Поясніть вивчені орфограми.

З р а з о к. *Копати землю — землекоп.*

Проводити нафту, здатний до бою, карі очі, життя описувати, воду везти, землею трусить, сам скидає.

569. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Ревуть пар..плови гудуть пар..вози і аер..плани прокреслюють слід (*В. Стус*). 2. Незабаром весь майданчик перед зерн..сховищем був заповнений мешканцями села чоловіками жінками старими дітьми. 3. Земл..трусю такої сили ніхто з місцевих здається не пам'ятав (*З тв. О. Гончара*).

 Складноскорочені (рос. сложносокращённые) слова — це такі слова, які утворюються поєднанням не повних основ або коренів, а їхніх початкових частин (складів, букв, звуків).

Складноскорочені слова творяться:

1) від початкових частин кожного твірного слова: *держліс-госп* (державне лісове господарство), *юннат* (юний натураліст);

2) від частини основи та цілого слова: *медпрацівник* (мед — медичний), *профспілка* (проф — професійна);

3) від початкових звуків твірних слів: *ЛАЗ* (вимовляється [лаз], *Львівський автобусний завод*), *рагс* (реєстрація актів громадянського стану);

4) від початкових букв твірних слів: УНР (вимовляється *у-ен-ер*, Українська Народна Республіка), ЗНЗ (вимовляється *зе-ен-зе*, загальноосвітній навчальний заклад).

570. До поданих складноскорочених слів доберіть сполучення слів, від яких вони утворилися, і запишіть їх.

СБУ, Донбас, стінгазета, ЛЕП, АТС, нардеп, держадміністрація, медапаратура, ХТЗ, ВАТ, істфак.

Д о в і д к а: історичний факультет, Донецький басейн, Служба безпеки України, стінна газета, лінія електричних передач, відкрите акціонерне товариство, державна адміністрація, медична апаратура, Харківський тракторний завод, народний депутат, автоматизована телефонна станція.

571. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Зацвіли твої стежини зор..падами густими (П. *Перебийніс*). 2. Стоять дуби зелені, свіж..листі (М. *Рильський*). 3. Богдан ніде не бачив стільки соняшників і чорн..бривців (М. *Стельмах*). 4. Шануй хліб..роба: він усіх годує (Нар. *творчість*).

II. Від поданих назв утворіть і запишіть складноскорочені слова.

Педагогічна рада, Китайська Народна Республіка, обласна рада, Світова організація торгівлі, Національний банк України, медичний університет, міська довідка.

§ 57. Правопис слів із *пів-*, *напів-*, *полу-*

Слова з *пів-*, *напів-*, *полу-* пишуться разом: *півгодини*, *пів-апельсина*, *напівавтомат*, *полумисок*.

Якщо слово починається буквами *я*, *ю*, *є*, *ї*, після *пів-* слід ставити апостроф: *пів'яхти*, *пів'юрти*.

Із власними назвами *пів-* пишеться через дефіс: *пів-Європи*, *пів-Києва*.

Орфограма Правопис слів із *пів-*, *напів-*, *полу-*

572. Прочитайте. Поясніть написання слів із *пів-*, *напів-*, *полу-*.

Півхати, півмісяця, полумисок, полудень, піваркуша, напівсон, півмиски, пів-Харкова, пів-Ялти, пів'яблука.

573. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Прокоментуйте орфограму «Написання слів із **пів-**, **напів-**, **полу-**».

(Пів) села, (пів) Африки, (напів) озброєний, (полу) кіпок, (пів) хати, (пів) шафи, (пів) огірка, (пів) ящика, (пів) лимона, (пів) заводу, (полу) станок, (напів) ява, (пів) фінал.

574. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Пів) неба закривала сиза хмара. 2. Вони встигли вже перепливти (пів) озера. 3. (Пів) дня йшов дощ. 4. Ця звістка облетіла вже (пів) Києва. 5. На столі стояв (полу)мисок з кулешем.

575. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою. Поясніть правопис слів в обох мовах.

Пол-лимона, пол-огурца, полгорода, пол-Америци, пол-яблока, полкниги, полуавтомат, пол-лагеря, полсвечи, пол-Донецка, полдома, полцарства, пол-октября, пол-ягоды.

Пів- може писатися зі словами окремо тоді, коли **пів** від іменника відділяється прикметником: **півложки** — **пів чайної ложки**.

576. Складіть два речення, щоб **пів** писалося окремо.

577. Запишіть подані слова з **пів-**. Прокоментуйте вивчену орфограму.

Одеса, ліс, країна, весна, ява, юрта, земля, коса, Дніпро, вагон, день, аркуш, картоплина, Австралія, груша.

578. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Перші порушать ниву, поки (напів)сонну (*В. Стус*).
2. (Пів)озера укрив густий туман (*В. Стельмах*). 3. Перевалило за (пів)ніч, а співи не вщухали (*О. Гончар*). 4. Мавка поволі **вибирає** (напів)зів'ялі квіти з пожатого жита (*Леся Українка*).
5. (Пів)Європи пройдено, стільки пережито (*О. Підсуха*).
6. (Пів)довгої дороги хлопець мовчав (*В. Кава*). 7. Було ще рано, (пів)до сьомої (*М. Коцюбинський*).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

§ 58. Вимова й правопис префікса **з-** (**зі-**, **с-**)

579. Прочитайте слова. Дослідіть, перед якими приголосними префікс **з-** вимовляється як дзвінкий приголосний, а перед якими — як глухий.

Зсадити, збити, зсушити, здолати, зцідити, зирнутися.

Найчастіше на письмі префікс *з-* передається буквою *з* незалежно від вимови. Наприклад: *зцідити, зшити*.

Перед *к, л, т, ф, х* префікс *з-* вимовляємо як глухий приголосний [с] і на письмі передаємо буквою *с*: *сфотографувати, спиляти*.

Орфограма Букви *з, с* у префіксі *з-* (*с-*)

580. Прочитайте речення. Поясніть правопис префіксів *з-*, *с-*.

1. На сивих луках скошено отаву. 2. Дорога колосиста зивається, як змій. 3. Там горді верховини густих ялин схиляються для дружньої розмови. 4. Шумить, і шепче, і тривожить зрадливий дощ із-за кутка (*З тв. М. Рильського*).

Для полегшення вимови при збігу кількох приголосних префікс *з-* уживається з голосним [і], на письмі передається сполученням букв *зі*: *гнути — зігнути, скочити — зіскочити*.

581. До поданих слів додайте префікс *з-* (*зі-*, *с-*). Поясніть правопис префікса.

Гнати, тримати, псувати, ходити, казати, бити, сушити, кривдити, ламати, робити, брати, горіти, терти, пекти, малювати, йти, їздити, скочити, руйнувати, фотографувати.

582. Прочитайте слова. Перекладіть українською мовою і запишіть. Поясніть правопис префіксів в обох мовах.

Сдвигать, спросить, сходить, списать, смастерить, срывать, слетать, стереть, испечь, сдержать, срезать, сломать.

583. Спишіть слова, розкриваючи дужки. У кожному ряду слів підкресліть зайве.

1. (З,с)робити, (з,с)фотографувати, (з,с)хотіти.
2. (З,с)молотити, (з,с)кривдити, (з,с)мовчати.
3. (З,с)бігти, (з,с)розуміти, (з,с)хвилювати.

584. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. І з дивним ранком ніч (з,с)лилась. 2. Ой, (з,с)кажи, народна душе, де живий твій дух? 3. І до боліт орли (з,с)пущались. 4. Вона б ще жевріти могла, та більше жевріть не (з,с)хотіла. 5. Всю ніч осяяла — і (з,с)тліла. 6. І ніч темнішою (з,с)дається. 7. Не (з,с)лякайте нам нікого, холодні сніги. 8. (З,с)гиньте в темній безодні навіки! (*З тв. Олександра Олеся*).

§ 59. Правопис префіксів *роз-*, *без-*

585. Порівняйте вимову і написання слів.

Р о с і й с ь к о ю	У к р а ї н с ь к о ю
разбивка	розбивка
расписка	розписка
розыск	розпук
ропуск	розпуск

! Українському префіксу *роз-* відповідають російські префікси *роз-*, *рос-*, *раз-*, *рас-*. В українській мові немає цих префіксів.

Під час вимови префіксів *роз-*, *без-* може зберігатися і втрачатися дзвінкість [з]: [розпи^етати] і [роспи^етати], [бе^нзпечний] і [бе^нспечний].

На письмі префікси *роз-*, *без-* не змінюються. Наприклад: *розписка*, *розформований*, *розкинути*, *безтямний*.

Орфограма Правопис префіксів *роз-*, *без-*

! Для полегшення вимови при збігу кількох приголосних префікс *роз-* уживається з голосним [і]: *розігнати*, *розіспатися*.

586. I. Утворіть від поданих слів нові з префіксом *роз-*.

Писати, бити, малювати, будувати, гнати, терти, брати, лити, казати, продати.

II. З трьома утвореними словами складіть і запишіть речення.

587. I. Утворіть від сполучень іменників з прийменниками прикметники з префіксом *без-*.

Без язика, без совісті, без межі, без сорому, без жалю, без води, без журби, без надії, без краю, без сну, без ціни, без імені.

II. З трьома утвореними прикметниками складіть і запишіть речення.

588. Доберіть до слів антоніми і запишіть. Позначте префікси у словах.

З р а з о к. Зв'язати — розв'язати, успішний — безуспішний.

Згорнути, зачинити, контрольний, ядерний, закопати, озброєний, хмарний, водний, шумний, зібрати, сердечний, жалісний, людний, замкнутий, сніжний.

589. Прочитайте текст. Перекладіть українською мовою. Прокоментуйте орфограму «Префікси роз-, без-».

Солнце разбудило всё живое. По лугам расстилается туман. Разгорается новый летний день. Раскрывают лепесточки цветы, на листе дрожат ранние капли росы. Распелись утренние птички.

Вот откуда-то выскочил разбуженный беззащитный зверёк и бесшумно исчез за пнём. Расшумелся ветерок в верхушках леса, бессонный ручей, как и раньше, тихо шумел (І. Тургенєв).

лепесток — пелюстка
капля — крапля

беззащитный — беззахисний
исчезнуть — зникнути

590. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою з; б) зі вставленою буквою с.

..сох, ро..питав, ..тискач, ..чавити, ..прожогу, ро..діл,
..клад, ..хвильовано, ..працював, ..шити, ..творена, ро..чин,
бе..помічна.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв слів складеться закінчення вислову Олександра Олеся: «Наше життя — ...».

591. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви в префіксах.

Юрко випустив каченят у великий ящик. Вони ..початку поро..бігалися в кутки, а потім ..билися докупи. Їхні малесенькі очі були ..хожі на голочки гострого суму. Тулились одне до одного, ніби в близькості шукали порятунку чи ро..ради. Юрко налив води в черепок, але жодне не пі..ступило до черепка. Тоді він стромляв дзьобик кожного, щоб пило. Каченята пручались, краплі ..тікали по шиях. Качка, ві..чуваючи тривогу, ходила попід ворітьми, голосно ..крикувала. Каченята, ..дається, були полонені ро..пачем. Юрко не ..подівався, що так ..танеться (За Є. Гуцалом).

60. Вимова й правопис префіксів пре-, при-, при-

592. Прочитайте слова. Зверніть увагу, чи чітко вимовляються префікси пре-, при-. Як вимовляється префікс при-?

Презлий, препоганий, премудрий, приклеїти, придумати, причинити, прірва, прізвище, прізвисько.

Префікс пре- вживається на означення збільшеної якості: презлий, препогано. Його можна замінити словом дуже.

Префікс пре- пишеться також у словах премудрість, презирство, престол.

Слова з префіксом *при-* означають наближення, приєднання, неповноту дії або ознаки та інше: *приморський, приклеїти, прикрити*.

Префікс *при-* вживається у трьох словах: *прірва, прізвище, прізвисько*.

Орфограма Префікси *пре-, при-, при-*

593. Прочитайте слова. Прокоментуйте орфограму «Правопис префіксів *пре-, при-, при-*».

Приберегти, присісти, прекрасний, прірва, придумати, презлий, прегарячий, приварений, приземлятися, премудрий, приблизно.

594. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. У кожному з рядів підкресліть зайве слово.

1. Пр..славний, пр..думати, пр..кумедний.
2. Пр..зирство, пр..хилити, пр..сісти.
3. Пр..рва, пр..значити, пр..звище.
4. Пр..писати, пр..єднання, пр..звисько.

595. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви.

1. Жучка пр..в'язали на подвір'ї. 2. Ліс був великий і пр..густий. 3. Він довго стояв і пр..дивлявся. 4. Андрій пр..їхав на другий день. 5. Селяни пр..возили з маєтку масло, овочі. 6. За кущами починалася пр..рва. 7. Великою пр..мудрістю він не вирізнявся (За В. Підмогильним).

У префіксах *пере-, перед-* завжди пишеться *е*.

596. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні букви.

1. Не кажи «гоп», поки не п..р..скочиш. 2. Чужого не п..р..половиниш. 3. П..р..дати куті меду. 4. Не п..р..шкодиш сонцю світити.

597. Доберіть до поданих словосполучень слова з префіксами *пре-* або *при-*.

Дуже смішний, трохи морожений, дуже сміливий, трохи смалений, дуже цікавий.

598. Прочитайте текст. Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть слова з префіксами *пре-, при-*.

Воспитанные люди всегда помнят фамилии, имена, отчества друзей и знакомых и никогда не ленятся приветливо

назвать их. Культурний человек старается не переименовать случайно чужое имя, не будет с презрением придумывать друзям прозвища. Посмеяться над именем — значит унизить того, кому оно належить (З журналу).

воспітаний — вихований презрєние — презірство
бтчество — по батькові переименать — переіменати

599. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні букви. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Жовті бе(з,с)смертники в лісі ро(з,с)ливають медовий свій дух (В. Сосюра). 2. Сонце пр(е,и,і)святее на землю радість пр(е,и,і)несло (Т. Шевченко). 3. Він був (з,с)покійний, ро(з,с)-судливий і по змосі пр(е,и,і)ховував свої почуття (Ю. Смолич). 4. Я мало не засміявся: пр(е,и,і)звище немов пр(е,и,і)липло до людини (Ю. Збанацький). 5. І раптом ро(з,с)хвилюєшся в тривозі, ві(д,т)чувши теплий подих вітерцю (Д. Луценко). 6. (З,с)першу пр(е,и,і)гадюю хлопчика з того далекого літа (Є. Гуцало).

§ 61. Дефіс у складних словах

600. Прочитайте пари слів. Зробіть висновок, як пишуться складні слова, утворені від словосполучень.

Одноденний — один день, трикутник — три кути, працелюбний — любити працю, пішохід — ходити пішки, білий сніг — білосніжний.

601. Прочитайте слова. Зробіть висновок, як пишуться складні слова, між частинами яких можна поставити сполучник *і*.

Біло-зелений — білий і зелений, північно-східний — північний і східний, машинно-тракторний — машинний і тракторний, хліб-сіль — хліб і сіль, гіркувато-солоний — гіркуватий і солоний.

Складні слова можуть писатися разом або через дефіс.

Разом пишуться:

1) складні слова, утворені від словосполучень: щиросердий — щире серце, п'ятикутний — п'ять кутів;

2) слова з першою частиною *авіа-, авто-, аеро-, аудіо-, відео-, гідро-, електро-, кіно-, мікро-, мото-, радіо-, теле-, фото-*: *авіагурток, відеомагнітофон.*

Через дефіс пишуться:

1) складні слова, між частинами яких можна поставити сполучник *і*: *батько-мати* — *батько і мати*, *очеретяно-солом'яний* — *очеретяний і солом'яний*;

2) складні слова, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *тихо-тихо*, *тишком-нишком*, *більш-менш*.

Якщо те саме слово повторюється в різних відмінках, то таке сполучення пишеться окремо: *нога в ногу*, *одним одним*, *сам на сам*.

Орфограма Дефіс у складних словах

602. Спишіть речення, замінюючи виділені сполучення слів складними словами.

1. Сині ягоди ожини кислі й солодкі на смак. 2. Моему братові подобаються фізичні й математичні дисципліни. 3. Щоб полагодити телевізор, ми звернулися в телевізійне ательє. 4. В очереті причаївся лелека з довгими ногами. 5. Гостей зустріли хлібом і сіллю. 6. Урожай вишень зібрали невеликий, бо навесні було багато пустого цвіту.

603. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс.

Лісо/степ, ліво/бережний, каштаново/чорний, світло/захисний, ожиново/суничний, сіро/зелений, плодово/ягідний, лійко/подібний, яскраво/синій, пішо/хід, біло/пінний, сливово/яблучний, шляхо/провід, тихо/плинний, зайчик/побігайчик.

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв слів складеться закінчення вислову Т. Шевченка «У всякого своя доля і ...».

604. Прочитайте слова. Запам'ятайте їх правопис. Складіть із трьох з них речення (на вибір).

Всього-на́-всього, віч-на́-віч, пліч-о́-пліч, як-не-я́к, де-не-де́.

605. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Всього/на/всього, крок/за/кроком, тишком/нишком, пліч/о/пліч, нога/в/ногу, рано/вранці, із/року/в/рік,

душа/в/душу, строгий/престрогий, умисно/стертий, далеко/
далеко.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться початок прислів'я: «... — краса людини».

606. I. Прочитайте текст. Випишіть складні слова.

У північно-західній частині Волинської області, поблизу міста Шацька, розташована група озер. Серед них, немовби діамант в оздобі перлів, лежить славнозвісне, оспіване народом й овіяне стародавніми легендами й переказами озеро Світязь. Тихої погожої днини його води стають такими яскраво-синіми, що навіть починають ятрити очі. Досить змінитися погоді і аїрватися шторму, як озеро стає чорним, а прибережне мілководдя забарвлюється в брудно-жовті тони від каламуті, піднятої з дна хвилюванням. Під час бурі неспокій озера справляє незабутнє враження. Вєрвечки валів півтора-два метри заввишки, увінчані пінявими гребенями, з ревінням накочуються на береги, намагаючись їх розтроцяти. Словом, усе відбувається, як на морі. Особливо хвилюється озеро за північно-західних вітрів (О. Муранов).

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий письмовий опис, використовуючи складні слова.

Озеро
Світязь

607. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть складні слова, усно поясніть їх правопис.

Во многих районах земного шара можно встретить разноцветные озёра. По дороге к кавказскому озеру Рица есть другое озеро — с ярко-голубой водой. А в Алтайском крае можно увидеть озеро с водой малинового цвета. В капельке такой воды под микроскопом можно рассмотреть множество тёмно-розовых рачков (*З журналу*).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке спільнокореневі слова? Наведіть приклади.
2. Що таке форми слова? Наведіть приклади.
3. Що таке основа слова? Яка роль закінчення?
4. Розкажіть, що таке корінь, суфікс, префікс.
5. Виконайте письмовий розбір за будовою слів *старенька, квіточка, підхід, записаний, льодохід*.
6. Які ви знаєте способи творення слів?
7. За якої спільної умови відбуваються чергування [о] — [а], [е] — [і], [е] — [и] в коренях слів?
8. Коли голосні [о], [е] чергуються з [і]?
9. У яких випадках чергуються [о] з [е] після *ж, ч, ш, й*?
10. Коли після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* пишеться *и*, а коли — *і*?
11. Провідмініяйте слова *нога, стріха, свекруха, горіх, вухо*.
12. Розкажіть про зміни приголосних при творенні нових слів. Поясніть написання слів *устилузький, молодецький, сиваський, убоztво, каліцтво*.
13. Коли складні слова сполучаються звуком [о], а коли — [е]?
14. Як пишуться слова з *пів-, напів-*? У яких випадках після *пів-* ставиться апостроф, а в яких — дефіс?
15. Перед якими приголосними пишеться префікс *с-*?
16. Чи є в українській мові префікси *рос-, рас-, бес-*? Перекладіть українською мовою і запишіть слова *рассердится, бессердечие, расставание, роспись, бесшумно, бесконечный*.
17. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Поясніть написання префіксів.
Пр..чудовий, пр..бережний, пр..сісти, пр..клеїти, пр..мудрий, пр..рва, пр..єднати, пр..поганий, пр..звище.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

608. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Яка мова є державною в нашій країні?
2. Які частини мови вам відомі? Яка роль кожної частини мови?
3. Що таке словосполучення? Які сполучення слів не можна відносити до словосполучень?
4. Що таке речення? Які види речень за метою висловлювання ви знаєте?
5. Розкажіть про головні і другорядні члени речення.
6. Що таке однорідні члени речення? Коли між ними ставляться коми?
7. Що таке звертання і вставні слова? Які розділові знаки вживаються при них?
8. Яке речення називається складним?
9. Що таке пряма мова і діалог? Які розділові знаки вживаються при них?
10. Скільки голосних звуків в українській мові? Розкажіть про звукове значення букв *я, ю, є, ї*.
11. Скільки приголосних звуків в українській мові?
12. Скільки букв в українському алфавіті? Пригадайте алфавіт.
13. Як перевіряється написання ненаголошених голосних у коренях слів?
14. Пригадайте правила вживання м'якого знака.
15. Пригадайте правила вживання апострофа.
16. Пригадайте правила написання слів іншомовного походження: *и, і*; подвоєні букви в словах іншомовного походження.
17. Що вивчає лексикологія? А фразеологія?
18. Які види словників ви знаєте?
19. Назвіть значущі частини слова. Яка роль кожної з них?
20. Пригадайте основні випадки чергування голосних. Наведіть приклади.
21. Назвіть основні випадки чергування приголосних. Наведіть приклади.
22. Як змінюються приголосні при творенні слів: *козак — козацький, Калуш — калуський, Збарж — збарзький*?

23. Пригадайте правопис префіксів в українській мові. Наведіть приклади.
24. Розкажіть про правопис складних слів разом і через дефіс. Наведіть приклади.

609. I. Прочитайте. Чи можна вважати це текстом? Чим відрізняється текст від групи речень? Перекажіть текст, використовуючи малюнок.
- II. Назвіть відомі вам частини мови.
- III. Виконайте синтаксичний розбір передостаннього речення.

Коли я чую слово «Вітчизна», в душі моїй звучить голос матері, що читає мені оті чудові рядки нашого Тараса Шевченка про сонечко, веселку, сокорину. Мені пригадується та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських. Пам'ятається навіть, як на квітці рожі, що полум'яніла під вікнами, трепетав великий барвистий метелик. Шелестіло листя на тополі. На зеленій галявині під тополею стояв півень з червоним гребінцем, а в блакитному небі пливла біла хмарина.

Мати заспівала пісню «Ой піду я лугом, лугом-долиною...» Мабуть, з цієї хвилини починається моє життя в казковому світі слова (За В. Скуратівським).

610. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Біло-рожево каштани цвітуть на київських вулицях в арках у скверах (А. Наталенко). 2. Все бачить співець у широкім роздоллі і небо і море й красу світову (Леся Українка). 3. Книга унікальне явище (Б. Олійник). 4. У білі сукні вдягнуться черешні а я у сад піду (І. Гнатюк). 5. Мамонько люблю я пісню про зозулю і про гай (П. Тичина). 6. Мабуть людині не можна відриватися від рідного берега (Ю. Мушкетик).

611. Запишіть речення у вигляді діалогу.

Яке найбільше число можна записати за допомогою двох цифр? Дев'ять у дев'ятому степені. Яке море не має берегів? Саргасове. Де всі двері й вікна будинку будуть виходити на південь? На Північному полюсі.

612. Прочитайте речення. Перекладіть українською мовою і запишіть, беручи пряму мову в лапки і ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Какой месяц всех короче? спросил Лёня. 2. Пословица гласит Кто сердится, тот и виноват. 3. Где же это я? пронеслось у меня в голове. 4. Меня зовут Ольга Ивановна сказала учительница.

613. Прочитайте текст. Виконайте синтаксичний розбір виділених словосполучень і останнього речення.

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Під високим голубим небом у центральній частині столиці височать монументальні колони Київського університету. По Володимирській вулиці з ранку до вечора кияни проходять повз опатні споруди одного з найбільших наукових закладів країни.

У вересні сюди прибувають юнаки та дівчата з усіх куточків України. Молодь приносить у стіни університету свої мрії, прагнення (З журналу).

614. Запишіть прізвища за алфавітом.

Гончар, Франко, Збанацький, Олійник, Глібов, Загребельний, Стус, Сосюра, Костенко, Рильський, Стельмах, Довженко, Малишко, Драч.

615. I. Виконайте повний фонетичний розбір слів.

Дзвін, інею, бджола, ягня, міць, щодня, якість.

II. З двома-трьома словами складіть речення і запишіть.

- 616.** Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Порівняйте написання їх в українській і російській мовах.

Степь, секретарь, танец, Харьков, ходят, спят, голубь, купаются, зверь, пишешь, горько, сидишь, пыль, умываешься, венчик, меньший.

- 617.** Спишіть слова, вставляючи, де треба, м'який знак або апостроф.

Кіл..кіс..т.., бур..ян, сім..я, міц..ний, нен..ка, м..ята, солов..їний, майбут..не, черв..як, вітр..як, В..ячеслав, без..язикий, пів..юрти, п..еса, сл..оза.

- 618.** I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Раніше почало вставати со..це, щ..ріше доглядаючи землю. Поринули в..сняні води, задзюрчали струмочки, закл..котали в ярах, розіл..ялись ш..рокою повін..ю. З-під снігу заз..л..ніла травиця й зв..слила жайворонка. Звився жайворонко високо під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва з..мля ож..ла знов, що со..це, зрадівши щастю з..млі, стало ласкавим (*М. Коцюбинський*).

II. Розберіть за будовою слова *весняні, струмочки, травиця*.

- 619.** Спишіть слова, розкриваючи дужки.

(З-,с-)хопити, (з-,с-)класти, (з-,с-)діймати, (з-,с-)бити, (з-,с-)няти, (з-,с-)фотографувати, (з-,с-)питати, (з-,с-)кочити, (з-,с-)вити, (з-,с-)давати, (з-,с-)ламати, (з-,с-)казати.

(Пре-, при-, прі-)мудрий, (пре-, при-, прі-)поганий, (пре-, при-, прі-)сісти, (пре-, при-, прі-)звисько, (пре-, при-, прі-)клеїти, (пре-, при-, прі-)єднати, (пре-, при-, прі-)злий, (пре-, при-, прі-)рва, (пре-, при-, прі-)гарний.

- 620.** Спишіть речення, ставлячи розділові знаки і розкриваючи дужки. Поясніть правопис складних слів.

1. Рожево(сиза) мла оповиває степ людські голубить душі (*М. Рильський*). 2. Здавалось ось(ось) налетить на хлопця ота страхітлива кучугура криги (*В. Винниченко*). 3. Дядько Самійло не був навіть добрим хлібо(робом) (*О. Довженко*). 4. Голуб раптом почав швидко(швидко) вертїтиса через крило (*Л. Смілянський*). 5. Хлопці стежиною ідуть у зелено(ткані) левади а тут вербо(лози) стоять змореним козацьким військом (*Є. Гуцало*).

621. I. Прочитайте текст. Випишіть синоніми до слова *летіти*.

Кружляє в повітрі невеликий смугастий джміль. Уперше він вилетів після зимового сну. Ось зробив ще одну петлю й сів на сон-квітку.

Заклопотано висмоктує теплий солодкий сік. А над ним в'ється жовтий метелик, граючи на сонці ніжними крильцями. Та й біля кожної квітки пурхають комахи. Їм весело й тепло після сну (*За О. Копиленком*).

II. Виконайте повний синтаксичний розбір першого речення.

622. Пригадайте, які є типи і стилі мовлення. Напишіть невеликий твір-опис «Літо-літечко прийшло». Який стиль мовлення ви оберете?

Наш календарик

Червень — літа початок

Червень! На землі немає
Щасливішої пори.
Тіло набирає вроди,
Душу пісня підійма.
Зацвітає кожне зілля!
В жовтій куряві пилка
До черешні на весілля
Кваплять бджола палка.
В нетрях молодого збіжжя
Цвіркунів ляскоче дзвін.
І, немов хлібина свіжа,
На леваді пахне тмин.
Гнуться хвилі, наче стебла,
Ровніннивидась ріка.
А вода у річці тепла,
Лоскотлива і давінка.
Дні безжурні, дні веселі,
Тріумфуюча трава!
Тільки джміль з віолончелі
Звуки смутку добува.

Д. Павличко

ДОДАТОК

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ

Подані таблиці містять теоретичний матеріал, який необхідно знати. Користуючись ними, ви підготуетесь до опитування, самостійно перевірите рівень своїх знань, пригадаєте вивчене протягом року. Із таблицями 1–5 попрацюйте таким чином: затуліть аркушем паперу сторінку підручника так, щоб залишилася видимою тільки ліва колонка. Спробуйте дати визначення до поданих понять. Змогли це зробити, не заглядаючи під аркуш? Отже, ви маєте добрі знання! Якщо ви можете ще самостійно навести приклади до визначень — вітаємо! Ви добре усвідомили те, що вивчали.

Таблиця 6 вказує, на яких сторінках можна знайти правило з орфографії чи пунктуації. Якщо ви не пригадуєте його — зверніться до зазначеної сторінки. Бажаємо успіхів!

Таблиця 1

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ З РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ	
Види мовленнєвої діяльності	Слухання і розуміння, говоріння, читання, письмо
Текст	Ряд пов'язаних за змістом речень, розташованих у потрібній для розкриття теми послідовності
Тема тексту	Те, про що розповідається у тексті
Основна думка тексту	Те, що стверджується в тексті; та проблема, над якою автор змушує нас замислитись
Стилі мовлення	Науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовний

Ситуація спілкування	Певне місце й умови, в яких відбувається спілкування. Відповідно до ситуації спілкування обирається стиль і тип мовлення, обмірковується вживання тих чи інших слів
Типи мовлення	Розповідь, опис, роздум
Текст-розповідь	Містить розповідь про подію, факт, явище. Складається з таких частин: початок дії, розвиток дії, завершення дії
Текст-опис	Містить загальні відомості про предмет, враження від нього; у тексті розкриваються найхарактерніші ознаки предмета та дається оцінка йому
Текст-роздум	Містить твердження, міркування, докази і висновки щодо якогось явища, події чи вчинку

Таблиця 2

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ		
Синтаксис	Вивчає словосполучення, речення, текст	
Пунктуація	Вивчає правила вживання розділових знаків	
Словосполучення	Складається з двох або кількох слів, одне з них — головне, інше — залежне. Слова у словосполученні зв'язані за змістом і граматично або тільки за змістом	Зелений гай, вийти на вулицю, бігти стрімголов
Речення	Слово або група слів, що виражають відносно закінчену думку. Слова у реченні зв'язані за змістом і граматично	Прямо над нашою хатою пролітають лебеді (М. Стельмах)
Граматична основа речення (головні члени речення)	Підмет (хто? що?) і присудок (що зробив? що робить? що буде робити підмет? який він є? хто він є?). Підмет при виконанні синтаксичного розбору речення підкреслюється однією, а присудок — двома прямими лініями	<u>Забіліли сніги</u> навколо Києва (О. Довженко)

Другорядні члени речення	Додаток, означення, обставина. Вони пояснюють головні члени речення, але можуть пояснювати й інші другорядні члени	Ці гіркі слова ще довго звучали в його душі (Марко Вовчок)
Додаток	Другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання усіх відмінків, крім називного. Підкреслюється так: _____	Розпрягайте, хлопці, коней... (Нар. творчість)
Означення	Другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? Підкреслюється так: ~~~~~	Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво (І. Нечуй-Левицький)
Обставина	Другорядний член речення, що означає час, місце, причину, мету, спосіб дії і відповідає на питання коли? де? чому? з якої причини? як? Підкреслюється так: _____	Вилізли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток (А. Головка)
Речення поширене	Речення, в якому є другорядні члени	В озері воду скаламу-чує риба (О. Довженко)
Речення непоширене	Складається тільки з головних членів	Облітають квіти... (В. Сосюра)
Види речень за метою висловлювання	Розповідні (в яких про когось або про щось розповідається), питальні (в яких про когось або про щось запитується), спонукальні (в яких міститься наказ, порада або прохання)	Більш за все чомусь любив я моркву (О. Довженко). О рідне слово, хто без тебе я? (Д. Павличко). Згляньтесь, пані і панно! (І. Карпенко-Карий)
Окличне речення	Вимовляється з підвищеною інтонацією	Ні, наша мова не загине, її не знищать сили злі! (В. Сосюра)

Прямий порядок слів у реченні	Зазвичай присудки стоять після підметів, означення вживаються перед тими словами, від яких вони залежать, а додатки — після присудків	Холодний осінній вітер гойдав гілля дерев
Однорідні члени речення	Відповідають на те саме питання й відносяться до того самого члена речення. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення	Зійшов місяць та вдарив ясним промінням по білих хатах (Марко Вовчок)
Узагальнювальне слово	Є об'єднуючою назвою до перелічуваних однорідних членів речення, виступає тим самим членом речення, що й однорідні	Усе було в холодному затінку: <u>сад</u> , <u>степ</u> , <u>двір</u> (С. Васильченко)
Звертання	Слово, яке називає особу або предмет, до якого звернена мова. Звертання, при якому є пояснювальні слова, називається поширеним	Вибирати можна все на світі, сину... (В. Симоненко)
Вставні слова	Виражають ставлення мовця до висловлюваного	Художня література, як відомо , допомагає глибше розуміти життя (О. Гончар)
Складне речення	Об'єднує два або кілька простих, які поєднуються між собою інтонацією та за змістом	<u>Грає море</u> зелене, тихий <u>день догора</u> (Д. Луценко)
Пряма мова	Висловлювання будь-якої особи, передане дослівно, без змін	«Помилуйте! — йому Ягнятко каже. — На світі я ще й году не прожив» (Л. Глібов)
Діалог	Розмова двох осіб	Котик, було, наказує: — Ти ж тут нікого не пускай та й сам не виходь, хоч би хто й кликав. — Добре, добре, — каже півник (Нар. творчість)

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

Фонетика	Вивчає звуки мови, їх творення, класифікацію
Орфоепія	Вивчає правила вимови і наголошування слів
Графіка	Вивчає способи позначення звуків на письмі
Орфографія	Вивчає правила написання слів

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Голосні звуки	Приголосні звуки			
	Тверді		М'які	
	Дзвінкі	Глухі	Дзвінкі	Глухі
[а]	[б]	[п]	—	—
[о]	[в]	—	—	—
[у]	[г]	[х]	—	—
[е]	[ґ]	[к]	—	—
[и]	[д]	[т]	[д']	[т']
[і]	[дз]	[ц]	[дз']	[ц']
	[дж]	[ч]	—	—
	[ж]	[ш]	—	—
	[з]	[с]	[з']	[с']
	—	[ф]	—	—
	[л]	—	[л']	—
	[м]	—	—	—
	[н]	—	[н']	—
	[р]	—	[р']	—
	—	—	[й]	—

1. Скільки голосних звуків в українській мові?
2. Скільки приголосних звуків в українській мові?
3. Які дзвінкі приголосні не мають пари серед глухих приголосних?
4. Який глухий приголосний не має пари серед дзвінких?
5. Який приголосний завжди м'який?
6. Які приголосні не бувають м'якими?
7. Скільки букв в українському алфавіті?
8. Яка п'ята літера в українському алфавіті?
9. Які букви позначають два звуки?
10. Яка буква не позначає звука?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Лексикологія	Наука, що вивчає сукупність усіх слів мови	
Фразеологія	Наука, що вивчає фразеологізми	
Лексика	Словниковий склад мови	
Однозначні слова	Мають одне лексичне значення	Іменник, місто
Багатозначні слова	Мають кілька лексичних значень	Земля, клас, голова
Переносне значення слів	Образні назви за подібністю	Гострий ніж — гострий погляд, черствий хліб — черства людина
Незапозичені слова	Це слова, спільні для багатьох слов'янських мов, і слова, властиві тільки українській мові	Рука, годинник, мрія
Іншомовні слова	Запозичені з інших мов	Дилер, футбол, бюро
Загально-вживані слова	Це слова, відомі всім носіям мови	Ріка, село, криниця
Терміни	Спеціальні слова, які вживають для точного найменування наукових понять	Синтаксис, координатний промінь, звичайний дріб
Професійні слова	Вживаються в мовленні людей певної професії	Діагноз, препарат, ін'єкція, вакцинація — слова, що вживаються медпрацівниками
Діалектні слова	Вживаються лише мешканцями певної місцевості	Когут (півень), бараболя (картопля)
Застарілі слова	Виходять чи вийшли з ужитку через те, що зникли предмети й поняття, які вони позначали	Волость, писар, десниця (права рука)
Неологізми	Нові слова, які виникають у мові для позначення предметів і понять, що з'являються	Блог (Інтернет-щоденник), чат (інтерактивне спілкування у реальному часі, наприклад, у мережі Інтернет)

Омоніми	Однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням	Коса (дівоча) — коса (знаряддя), орел (птаха) — Орел (місто)
Синоніми	По-різному називають предмет, ознаку чи дію і відрізняються відтінками лексичного значення	Хоробрий, сміливий, безстрашний, відважний
Антоніми	Мають протилежне лексичне значення	Малий — великий, добрий — злий
Фразеологізми	Стійкі сполучення слів	Ні в тин ні в ворота, манна небесна, ахіл-лесова п'ята

Таблиця 5

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР

Будова слова	Розділ науки про мову, що вивчає частини слова (морфеми)	
Словотвір	Розділ науки про мову, що вивчає способи творення нових слів	
Основа слова	Частина слова без закінчення, яка вказує на лексичне значення слова	Любов□, рідний□
Закінчення слова	Змінна значуща частина слова, яка служить для зв'язку слів у словосполученні й реченні	Зелень□, довг□ого, тво□ім
Корінь слова	Головна значуща частина слова, в якій міститься спільне значення для всіх спільнокореневих слів	Радість, радісний, радіють
Префікс	Значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і слугує для утворення нових слів	Передгрозовий, перерозподілити
Суфікс	Значуща частина слова, яка стоїть після кореня і слугує для утворення нових слів	Туманний, садок, спитала
Способи творення слів:		
префіксальний;	Ліс — праліс, єднати — з'єднати	

суфіксальний;	Кінь — кони ^к , осінь — осін ^н й	
суфіксально-префіксальний;	Осика — підосич ^н й, сніг — засніже ^н й	
безсуфіксальний;	Блакит ^н й — блакить	
складання слів, основ або частин основ;	Добра ніч — добраніч; земля, трусити — землетрус; сірий, чорний — сіро-чорний	
перехід однієї частини мови в іншу	Військовий (мундир) — іде військовий	
Складні слова	Утворюються з двох основ	Криголам, п'ятикласник
Складно-скорочені слова	Утворюються поєднанням не повних основ або коренів, а їхніх початкових частин (складів, букв, звуків)	держводгосп (державне водне господарство), медпрацівник (медичний працівник), ТЗН (технічні засоби навчання)

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ОРФОГРАМ

Таблиця 6

1. Ненаголошені [е], [и] в корені слова	С. 118
2. Букви о, а, що позначають ненаголошені голосні	С. 119
3. Правопис м'якого знака	С. 128
4. Буквосполучення йо, ьо	С. 131
5. Правопис апострофа	С. 134
6. Букви у—в, і—й на позначення чергування	С. 138
7. Подвоєння букв унаслідок збігу	С. 141
8. Подвоєння приголосних унаслідок подовження	С. 143
9. Спрощення у групах приголосних	С. 146

10. Букви <i>и, і</i> у словах іншомовного походження	С. 149
11. Одна-дві букви у словах іншомовного походження	С. 151
12. Букви <i>о, а</i> в коренях слів	С. 190
13. Букви <i>е, і</i> в коренях дієслів	С. 190
14. Букви <i>е, и</i> в коренях дієслів	С. 191
15. Букви <i>о, е, і</i> в коренях слів	С. 192
16. Букви <i>е, о</i> після <i>ж, ч, ш, й</i>	С. 194
17. Букви <i>и, і</i> після <i>ж, ч, ш, щ</i> та <i>г, к, х</i> у коренях слів	С. 195
18. Букви <i>и, і</i> після <i>ж, ч, ш, щ</i> та <i>г, к, х</i> в абсолютному кінці слова	С. 196
19. Буквосполучення <i>зьк, цьк, ськ, зтв, цтв, ств</i>	С. 200
20. Сполучні голосні у складних словах	С. 204
21. Правопис слів із <i>пів-, напів-, полу-</i>	С. 205
22. Букви <i>з, с</i> у префіксі <i>з- (с-)</i>	С. 207
23. Правопис префіксів <i>роз-, без-</i>	С. 208
24. Префікси <i>пре-, при-, прі-</i>	С. 210
25. Дефіс у складних словах	С. 212

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ПУНКТОГРАМ

1. Розділові знаки в кінці речення	С. 52
2. Тире між підметом і присудком	С. 54
3. Кома між однорідними членами речення	С. 63
4. Двокрапка і тире при узагальнювальних словах	С. 66
5. Розділові знаки при звертанні	С. 69
6. Коми при вставних словах	С. 74
7. Кома між частинами складного речення	С. 79
8. Розділові знаки при прямій мові	С. 85
9. Тире при діалозі	С. 87

Українсько-російський словник *

А

а́грус — крыжовник
адре́са — адре́с
а́ркуш — лист

Б

баво́вна — хло́пок
бага́ття — ко́стёр
ба́йка — ба́сня
байра́к — овра́г
ба́рва — кра́ска, цвет
барві́стий — цвети́стий
барі́тися — заде́ржива́ться
барлі́г — берло́га
баски́й — ре́звий, рети́вий
безба́рвний — бесцвѣ́тний
безла́дний — беспоря́дочний
безме́жний — безграниц́ный
безтурбо́тний — беззабо́тний
бешке́тник — озорні́к
бліска́вка — мо́лния
бліска́ти — сверка́ть
боягу́з — трус
бра́ма — ворба́та
бри́ла — глы́ба
брині́ти — звуча́ть, зве́нєть
бру́нька — по́чка
брухт — лом
будівни́цтво — стро́йка
будо́ва — зда́ние, строє́ние
бузко́вий — сирене́вый
бу́рха́ти — бушева́ть
буя́ти — пи́шно ра́сти

В

ва́бити — мани́ть
ванта́жний — грузо́вий
вапно́ — і́звесть
вважа́ти — счита́ть
ввічли́вість — ве́жливость
велетє́нський — гига́нтський
вередли́вий — капри́зний
ве́ршник — вса́дник

взіре́ць — обра́зец
вибуха́ти — взрива́тися
ви́гук — восклица́ние
викону́вати — исполня́ть
викори́нювати — искорєня́ть
використо́вувати — испо́льзовать
винува́тець — вино́вник
вимо́га — тре́бование
ви́ріб — изде́лие
ви́рій — те́плые кра́я
вирува́ти — бурли́ть
ви́ща́ти — визжа́ть
вiдбува́тися — происходи́ть
вiдданий — пре́данный
вiдмінні́сть — отли́чие
вiдпла́та — распла́та
вiдпочива́ти — отдыха́ть
вiдрядже́ння — команди́ровка
вiдчайду́шний — отча́янный
вiзні́к — изво́зчик
ві́стка — ве́сть
ві́стря — остріє́
вітри́ло — па́рус
ві́ття — ве́тки
ві́хола — вы́юга
вми́ть — вмиг
вогне́тривки́й — огнеупо́рний
возз'є́днання — воссоєди́ение
волелю́бний — свободолю́бвий
воло́шка — василє́к
вродли́вий — краси́вий
вті́шний — забав́ный
втомлюва́тися — устава́ть
втупи́тися — уста́виться
вча́сно — во́время
вщє́рть — до́верху

Г

га́дка — мысль
га́й — ро́ща
га́лас — шум
га́лузь — о́трасль
галя́вина — поля́на

* У словниках подано значення слів за змістом речень і текстів у вправах.

га́мір — шум, гам
ганчі́рка — тря́пка
ганьбі́ти — позо́рить
га́рбуз — ты́ква
га́сити — туши́ть
гі́рло — у́стье
гі́рський — го́рний
гле́к — кувши́н
годува́ти — корми́ть
гомоні́ти — шуме́ть, разгова́ривать
горі́ще — черда́к
госпи́нність — гостепри́мство
гро́но — гроздь
гру́бка — пе́чка
гу́диння — плетть (огурцов, тыкв)
гу́щавина — ча́ща

Г

га́ва — воро́на
га́зда — хозя́ин
га́нок — крыльцо́
ге́дзь — слепе́нь, о́вод
гні́т (*у лампі*) — фити́ль
гру́нт — по́чва
гу́дзик — пу́говица

Д

дали́на — даль
дах — крýпа
дбайли́во — тща́тельно
дба́нок — досто́яние
джерело́ — исто́чник
дзвє́нькати — зве́неть
дзи́га — юла́, волчо́к
дзьо́б — клюв
ди́брова — дубра́ва
діля́нка — уча́сток
дітлахи́ — детвора́
дні́на — день
доба́ — су́тки
добі́рний — отбо́рний
добробу́т — благососто́яние
доброзичли́вий — доброжелате́льный
дові́дуватись — узнава́ть
довкі́л — вокру́г
доводи́ти — дока́зывать
дозві́лля — досу́г
доку́пи — вме́сте

долі́вка — пол (*земляной*)
до́ля — судьба́
домобуді́вний — домостро́ительный
дослі́джувати — иссле́довать
дотри́муватися — приде́рживаться
дошкóльний — чувстві́тельный
ду́мка — мысль
дя́ка — благода́рность

Є

една́ти — соединя́ть

Ж

жага́ — жа́жда
жа́рт — шу́тка
жва́вий — оживле́нный
же́врити — тлеть
житло́ — жили́ще
жи́то — рожь
життездáтність — жизнеспосóбность

З

заборони́ти — запрети́ть
завдя́ки — благода́ря
заву́лок — переу́лок
загати́ти — запруди́ть
загі́н — отря́д
загуби́ти — поте́рять
зажу́рений — гру́стный
зазира́ти — загля́дывать
закві́тчувати — убира́ть (*цвєтами*)
залі́зниця — желе́зная доро́га
залю́бки — с удово́льствием
запаморо́чувати — одурма́нивать
запанува́ти — воца́ряться, овладе́ть
запашни́й — души́стый
заперече́ння — возра́жение
запові́дати — заве́щать
запові́т — заве́щание
заса́да — основа́ние
за́тишно — ую́тно
захє́каний — запыха́вшийся
захисни́й — защи́тный
заходи́тися — прийма́ться
захопле́ний — востор́женный
захопле́ння — востор́г
зачини́ти — закрýть
збере́ження — сохрaне́ние

збіг — совпаде́ние
збіжжя — хлеб (*зерно, злаки*)
збори — собра́ние
збро́йний — воору́женный
звичайно — обы́чно
звичка — привы́чка
зворотний — обратный
зв'язківець — связа́ист
згин — сгиб
зга́рище — пепелище
зго́да — согла́сие
згра́я — ста́я
зда́тний — спосо́бный
зде́більшого — по бо́льшей ча́сти
здібність — спосо́бность
зимі́вля — зимо́вка, зимо́вье
зі́ркати — погля́дывать
зі́лля — тра́ва
зір — зре́ние
зітха́ти — взды́хать
зли́ва — ливе́нь
змага́ння — соревнова́ние
змісто́вний — содержа́тельный
знаря́ддя (*праці*) — ору́дие (*труда*)
знева́га — пренебреже́ние
зозу́ля — куку́шка
зори́ти — сия́ть, света́ть
зрина́ти — взлета́ть
зсува́ти — сдвига́ть
зумо́вити — обусло́вить
зці́плювати — сти́скивать

I

існува́ння — существова́ние

K

кагана́ць — пло́шка
каламу́тний — му́тний
карта́тий — в кле́точку
кат — пала́ч
ка́чка — у́тка, ка́чка (*на море*)
керівні́к — руководи́тель
керма́нич — рулево́й
ки́дати — броса́ть
ки́лим — кове́р
клич — зов
книга́рня — кни́жный магази́н
кова́ль — кузне́ц

ковза́ні — коньки́
козу́ля — косу́ля
кома́ха — насеко́мое
кори́сний — поле́зний
ко́ристь — по́льза
корч — пень
краєви́д — вид
кресли́ти — черти́ть
кривда́ — несправедли́вость
кри́га — ле́д
крижаний — ле́дяно́й
крини́ця — коло́дець
кри́ця — сталь
крок — шаг
кува́ти — кукова́ть (*о кукушке*)
ку́ля — шар
куня́ти — дрема́ть
курча́та — цы́плята
ку́рява — пы́ль
кут — у́гол
ку́хлик — кру́жка

L

ла́гідний — кро́ткий
ла́гідно — кро́тко
лад — поря́док
лан — по́ле
ланцо́г — це́пь
лапа́тий — ла́пчаты́й, большо́й,
кру́пный
ле́мент — крик
ли́нути — лета́ть
ли́хо — беда́
лі́ки — лека́рство
ліщи́на — оре́шник
лунати́ — звуча́ть
люсте́рко — зе́ркальце
лякли́во — пугли́во

M

майбу́тній — бу́дущий
майдан — пло́щадь
майорі́ти — развева́ться
мальовни́чий — живопи́сный
ма́ндрівни́к — путеше́ственник
маслю́кі — масля́та
метели́к — моты́лёк
миготи́ти — мелька́ть, мига́ть

строкáтий — пёстрый
стру́мьнь — струя́
струмо́чок — ручеёк
стру́шувати — сотряса́ть
стяг — зна́мя
сузі́р'я — созвѣздіе
су́рма — труба́
сяйво — сия́ние

Т

тенѣта — се́ти
тіждень — неде́ля
тільник — тельня́шка
тінявий — тени́стый
товари́ство — о́бщество
торка́ти — трогать
торочкі́ — бахрома́
трапля́тися — случать́ся
тремті́ти — дрожа́ть
трива́ти — длі́ться, продо́лжа́ться
трі́ска — щѣпка
ту́га — тоска́, печа́ль
турбува́тися — беспоко́иться

У

узбі́ччя — об́чина
узгі́р'я — холм (*склон горы*)
узли́сся — опу́шка
уосблюва́ти — во́площа́ть
упѣвнені́сть — уве́ренность
упѣрто — упря́мо
уприва́ти — поте́ть
урочи́стий — торже́ственный
у́сміх — улы́бка
утво́рювати — образо́вывать
ущѣлина — ущѣ́лье

Ф

форте́ця — кре́пость

Х

ха́ща — ча́ща
хви́лина — мину́та
хвилюва́ння — волне́ние
хви́ля — волна́
хи́жий — хи́пный
химѣ́рний — фантасти́ческий
хлоп'я́чий — мальчи́шеский

хуртові́на — вы́юга, метель
ху́тко — бы́стро

Ц

цап — козѣл
цвірі́нькати — чирі́кать
цибу́ля — лук
цура́тися — сторо́ниться, чужда́ться

Ч

чарі́вний — волшебный,
очарова́тельный
че́мний — ве́жливый
чепу́ритися — наряжа́ться
чепурный — опра́тный
череві́ки — боти́нки
чкурну́ти — бросі́ться наутѣк
чобі́т — сапо́г
чобота́р — сапо́жник
чудо́вий — чуде́сный
чу́тка — слух

Ш

ша́на — уваже́ние, поче́т
шелю́га — за́росли
шерхлі́вий — шерохова́тый
ші́бка — стекло́ (*оконное*)
шикува́тися — стробі́ться
шкандиба́ти — ковыля́ть
шлях — путь, доро́га
шмато́к — кусо́к
шпак — скворец́
штучни́й — иску́ственный
шукати́ — иска́ть

Щ

щі́ро — серде́чно, іскре́нно

Ю

ю́шка — уха́, суп

Я

я́кість — ка́чество
якомо́га — по возмо́жности
яр — овра́г
яскра́вий — я́ркий

Тлумачний словник

Абітурієнт. Той, хто вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу.

Абориген. Корінний житель певної країни або місцевості.

Акростіх (акровірш). Вірш, у якому перші літери рядків утворюють слово або речення.

Акумуляція. Збирання, нагромадження, зосередження чого-небудь.

Асистент. Помічник професора, лікаря та ін. в тій чи іншій роботі.

Багатір. Багата людина.

Баласт. Зайвина, обуза.

Баскій. Дуже швидкий, жвавий (переважно про коней).

Богатір. Дужа, кремезна, працьовита людина.

Бонна. Вихователька, переважно з іноземців, яку наймали до дітей у дворянських сім'ях.

Браконьєр. Людина, яка полює чи рибалить у заборонених місцях або в недозволеній час.

Бриль. Солом'яний капелюх із широкими полями.

Буланний. Світло-рудий (про масть коня).

Ватра (діал.). Вогнище.

Веб-сайт. Сторінка для викладення інформації зі своєю адресою в Інтернеті.

Верховіна. 1. Верхня, найвища частина чого-небудь (наприклад, гори, дерева). 2. Назва високогірної місцевості в межах України.

Вілла. Розкішна дача за містом або будинок-особняк.

Галузка (галузіна). Гілка.

Гербарій. 1. Колекція засушених рослин. 2. Установа, де зберігаються і досліджуються такі колекції.

Гігантський. Велетенський.

Голуб'ятник. 1. Ловчий хижий птах, якого випускають на голубів.

2. Приміщення для голубів.

Гончар. Майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини.

Гридни. Княжі охоронці.

Гроно. Сукупність плодів на одній гілці; кетяг.

Гуманний. Людяний у своїх діях і ставленні до інших людей.

Газда (діал.). Господар.

Гринджоли. Маленькі санки.

Дистанція. 1. Відстань, проміжок між чим-небудь. 2. Визначена ділянка для спортивних змагань.

Елеватор. Споруда для зберігання зерна.

Епілог. 1. Заклучна частина літературного твору, в якій розповідається про подальшу долю героїв. 2. Кінець, розв'язка.

Естетичний. Пов'язаний зі створенням, відтворенням і сприйняттям прекрасного в мистецтві й житті.

Етикет. Установлені норми поведінки й правила ввічливості в товаристві.

Журавель. 1. Великий перелітний птах з довгими ногами, швиєю і прямим довгим дзьобом. 2. Довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води.

Загата. Споруда для затримання руху води в річці, потоці.

Застава¹. Річ, яка залишається в того, хто видає позичку.

Застава². Місце в'їзду до міста або виїзду з нього, яке охороняється.

Інтенсивно. Напружено, посилено.

Караоке. Спеціальний мікрофон або магнітофон, де запрограмовані для виконання пісні у записаному перед тим супроводі.

Кітиця. 1. Скупчення квіток на одній гілці, на одному стеблі. 2. Невеликий сніп соломи.

Клонування. Штучне відтворення (дублювання) живого організму.

Коломійка. 1. Українська народна пісенька типу частівки. 2. Український

гуцульський багатолюдний танець, основною фігурою якого є коло.

Кольчуга. Частина старовинного захисного військового спорядження у вигляді сорочки з металевих кілець.

Компас. Прилад для визначення сторін світу, в якому намагнічена стрілка завжди показує на північ.

Консένсус. Згода, відсутність непорозумінь між сторонами, які домовляються про щось.

Левада. Присадибна ділянка землі з сінокосом, городом та садом.

Леміш. Частина плуга, що підрізує шар ґрунту низу.

Лібрето. Стислий літературний виклад тексту музичного твору (опери, балету тощо).

Лодія. Човен русичів.

Людний. Такий, що складається з великої кількості людей; багатолюдний.

Людяний. Який щиро, доброзичливо ставиться до інших; гуманний.

Марсохід. Автоматичний або керований апарат для дослідження поверхні планети Марс.

Моторний¹. Такий, що має мотор.

Моторний². Спритний, енергійний.

Небосхїл. Те саме, що небо.

Нетто. Маса товару без упаковки.

Оратор. Промовець.

Отава. Трава, що відростає на місці скошеної.

Очіпок. Головний убір заміжніх жінок у давнину.

Парі. Домовленість про виконання певного зобов'язання тією особою, яка програє (виграє).

Пергамент. 1. Спеціально оброблена шкіра молодих тварин, до винайдення паперу — матеріал для письма. 2. Документ, написаний на такому матеріалі. 3. Обгортковий жир- і вологонепроникний папір.

Плахта. Жіночий одяг типу спідниці з розрізами з боків.

Полоніна. Безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокошу.

Праліс. Предковічний, густий ліс.

Прогрес. Розвиток чого-небудь у бік покращення, будь-яка позитивна зміна.

Прошкувати. Йти навпростець, прямувати.

Реальний. Такий, що існує насправді.

Регіон. Певна територія; район, область, зона.

Речитатів. Повільне проказування, наближене до співу.

Ропá. Насичена солями вода.

Сек'юриті. 1. Служба безпеки. 2. Охоронець.

Скібка. Відрізаний шматок.

Сохá. Примітивне землеробське знаряддя для орання землі.

Талán. Чийсь життєвий шлях; доля.

Талант. Видатні природні здібності людини; хист, обдаровання.

Трембіта. Гуцульський народний музичний духовий інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби.

Фахівець. Той, хто досконало володіє професією, має глибокі знання з певної галузі науки, техніки тощо; спеціаліст.

Цунáмі. Великі хвилі, які виникають під час підводних землетрусів в океані і викликають руйнівні спустошення на берегах.

Чохól. Покриття або футляр з матеріалу чи іншого матеріалу, зроблений за формою якогось предмета для захисту його від пошкодження або забруднення.

Чумáк. В Україні в XV—XVI ст. — візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу.

Шелюгá. 1. Верба гостролиста. 2. Зарості верби гостролистої.

Зміст

<i>Державний Гімн України</i>	3
<i>Дорогі друзі!</i>	4
<i>Наш календарик</i>	5
§ 1. Значення мови в нашому житті. Українська мова — державна мова України	5

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 2. Значущі частини слова	14
§ 3. Ненаголошені голосні в коренях слів	18
§ 4. Частини мови. Іменник	23
§ 5. Прикметник	25
§ 6. Займенник. Числівник	27
§ 7. Дієслово. Прислівник	29
§ 8. Прийменник. Сполучник	33
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	39
<i>Наш календарик</i>	40

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§ 9. Словосполучення. Головне і залежне слово у словосполученні.	41
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність синтаксичного розбору словосполучення	44
§ 10. Речення. Граматична основа речення.	45
§ 11. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення	50
§ 12. Головні члени речення.	53
§ 13. Другорядні члени речення. Речення поширені і непоширені. Порядок слів у реченні	56
§ 14. Однорідні члени речення	62
§ 15. Двокрапка і тире при однорідних членах речення	65
§ 16. Речення із звертанням	68
§ 17. Речення із вставними словами.	74
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність синтаксичного розбору простого речення	75
§ 18. Складне речення. Кома між частинами складного речення	79
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність синтаксичного розбору складного речення	82
§ 19. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові	84
§ 20. Діалог	86
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	91
<i>Наш календарик</i>	95

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 21. Звуки мовлення. Голосні звуки. Звукове значення букв <i>я, ю, є, ї</i>	96
§ 22. Приголосні звуки. Приголосні тверді й м'які.	99
§ 23. Приголосні дзвінки й глухі. Уподібнення глухих і дзвінких приголосних.	101

§ 24. Вимова [г] і [ґ].	104
§ 25. Знаки письма. Алфавіт.	107
§ 26. Співвідношення звуків і букв. Звуковий запис слова. Склад	109
<i>Наш календарик</i>	115
§ 27. Наголос. Наголошені й ненаголошені голосні, їх вимова, позначення на письмі	116
§ 28. Ненаголошені голосні в коренях слів.	118
§ 29. Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом	121
§ 30. Позначення м'якості приголосних на письмі.	126
<i>Наш календарик</i>	129
§ 31. Сполучення <i>йо,ьо</i>	130
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність фонетичного розбору слова	132
§ 32. Правила вживання апострофа.	133
§ 33. Чергування [у]—[є], [і]—[ї].	137
§ 34. Подвоєні букви на позначення збігу двох однакових приголосних.	140
§ 35. Вимова й написання слів із подовженими м'якими приголосними	142
§ 36. Спрощення у групах приголосних.	146
§ 37. Букви <i>и, і</i> в словах іншомовного походження.	148
§ 38. Подвоєні букви у словах іншомовного походження.	151
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	153
<i>Наш календарик</i>	156

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 39. Лексичне значення слова. Однозначні і багатозначні слова	157
§ 40. Пряме і переносне значення слова.	159
§ 41. Лексика за її походженням. Власне українські слова.	161
§ 42. Загальноновживані слова. Терміни. Професійна лексика. Діалектні слова	165
§ 43. Застарілі слова. Неологізми.	168
§ 44. Омоніми. Відмінність омонімів від багатозначних слів.	169
§ 45. Синоніми. Антоніми	171
§ 46. Фразеологізми.	174
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	178
<i>Наш календарик</i>	179

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 47. Основа слова і закінчення змінних слів	180
§ 48. Корінь, суфікс, префікс — значущі частини слова	182
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність розбору слова за будовою	185
§ 49. Способи творення слів.	187
§ 50. Чергування [о] — [а], [е] — [і], [е] — [у]	189
§ 51. Чергування [о], [е] з [і].	191
§ 52. Чергування [о] — [е] після <i>ж, ч, ш, й</i>	193
§ 53. Букви <i>и, і</i> після <i>ж, ч, ш, щ</i> та <i>є, к, х</i> у коренях слів та в абсолютному кінці слова.	195
§ 54. Найголовніші випадки чергування приголосних звуків у коренях слів.	198

<i>Наш календарик</i>	199
§ 55. Зміни приголосних при творенні нових слів.	200
<i>Наш календарик</i>	203
§ 56. Складні і складноскорочені слова. Сполучні голосні.	203
§ 57. Правопис слів із <i>пів-, напів-, полу-</i>	205
§ 58. Вимова й правопис префікса <i>з- (зі-, с-)</i>	206
§ 59. Правопис префіксів <i>роз-, без-</i>	208
§ 60. Вимова й правопис префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	209
§ 61. Дефіс у складних словах.	211
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	214
Повторення вивченого	215
<i>Наш календарик</i>	219
Додаток	
Узагальнювальні таблиці	220
Українсько-російський словник.	229
Тлумачний словник.	235

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

1. Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки	8
2. Спілкування.	11
3. Текст. Поняття про «відоме» і «нове». Докладний усний переказ тексту	15
4. Тема й основна думка висловлювання	20
5. Підготовка до докладного письмового переказу.	32
6. Види мовленнєвих помилок. Робота над виправленням помилок, допущених у переказі	37
7. Стилї мовлення. Сфери вживання кожного з них.	47
8. Типи мовлення.	60
9. Докладний письмовий переказ тексту-розповіді.	67
10. Лист. Адреса.	71
11. Усний твір-розповідь на основі власного досвіду	77
12. Переказ тексту-розповіді з елементами опису предмета	83
13. Складання діалогів	89
14. Твір-опис предмета за картиною	93
15. Твір-опис предмета за власним спостереженням	105
16. Переказ тексту-розповіді з елементами опису тварини.	113
17. Переказ із творчим завданням.	120
18. Науковий і художній опис. Твір-опис тварини за картиною	124
19. Твір-опис тварини за власним спостереженням.	136
20. Твір-розповідь про випадок із життя	144
21. Особливості побудови роздуму. Докладний переказ тексту-роздуму.	154
22. Усна відповідь на основі переказу параграфа	177
23. Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму	186
24. Твір-роздум на основі власного досвіду.	202

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ВОРОН Алла Анатоліївна
СОЛОПЕНКО Володимир Анатолійович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *І. Ю. Забродська*
Художній редактор *М. Ю. Крюченко*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*

У підручнику використано ілюстрації художника *М. Ю. Крюченко*

Формат 70x100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 19,44 + 0,33 форзац.
Обл.-вид. арк. 18,5 + 0,55 форзац. Наклад 42 700 прим.
Зам. № 13-04-1001

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4483 від 12.02.2013 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано з готових діалозитивів ТОВ «ПЕТ»
Св. ДК № 3179 від 08.05.2008 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17

ВІДВІДНИЙ ДІМ
0 СВІТА

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

Українська 5 мова

